लघुशब्द रत्नाकर

सामीप्यार्थत्वपक्षे द्रष्टव्यमिति सन्निधानेऽपि समीप्यादपरत्वात्परत्वे ब्रह्मणः अनपुंसकलिङ्गेन प्रयोगः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम
नामेति श्रुतौ नपुंसकस्यापि हिरण्यगर्भवाचकत्वदर्शनात् तदनुकूलेति ध्यानस्य संस्कारद्वारा अपारस्मृतिजनकत्वं ३

२. श्रीगणेशायनमः॥ ॥शेषविशेषणमद्विशेषाशेषार्थलाभाय। दातुंसकलमभीष्टंफलमीष्टेय
त्कृपादृष्टिः॥१॥ ध्यायमिति। ध्यात्वाध्यात्वेत्यर्थः णमुलंतमेतत्। परंसर्वजगदुपादानं। का
र्यब्रह्म हिरण्यगर्भव्यावृत्त्यर्थमिदं। ध्यानंचिंतापरपर्यायंस्मरणस्यानुकूलव्यापाररूपं। स्मरणं
तुतज्जन्यमितिविशेषः गुरोरित्येकवचनेनसर्वविद्यालाभएकस्मादेवगुरोरितिसूचितं॥
प्रौढानांमनोरमयतीत्यर्थिकामनोरमां। प्रौढत्वंसकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यग्रहण
योग्यज्ञानवत्वं। इष्यतइतिणेत्विति। नन्विदंन्यूनमस्मरूणोऽपिग्रहणात्फलंतु वर्तुपुंसकेहिंसादे
सादौपुमःखयीतिरूत्वं। गवित्यमाहिंसादिवदपदांतत्वात्ककारादेर्नजस्त्वमितिचेन्न (असत)
सुपिधोरित्यादाविकाराद्युच्चारणेनशास्त्रावोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वबो
धनात्। अतएवोच्चैरुदात्तइतिसूत्रेभाष्यंनपुनरंतरेणाचंव्यंजनस्योच्चारणमपिभव सं १
तीति। स्कोरित्यादिस्तुसौत्रःप्रयोगः अतएवाटिहकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये श

ईश्वरस्येत्यादिरपि लप्रतिपादनेनभाव्यं पूर्णैः परीक्ष्यमाणे निगमवृत्त्यप्या मुनीनां गारोप्य गुरुरूपभवदीश्वरादपि गुरुतरेति नाम
सार्थं पूर्वसिद्धान्तीतमितिरंदि कायां ४

समवेतेअकृतेलस्याभाविनपदसंस्कारेसन्नविसर्गादिस्फोटकेभावस्यसंस्कारेअनिष्टापत्तिरितिभावः ५

श्छोटीत्युपन्यस्यतदुदाहरणंन्योपन्यस्तं। हकारपरशकारासंभवेनशश्छोऽटीतिप्रसंगोनास्ति
मितिचकेचित्पठनव्याख्यातं। आमिहकारप्रयोजनमितिचभाष्येनोक्तमितिदिक्। इदंसूत्रमि
ति। बलादिप्रत्याहाराश्रयरेफेणैवसंतुष्टस्यसमिसत्रान्योन्याश्रयपरिहारस्तुरंसंहरिति
दि न्यासेनआवत्साहृत्सूत्रसारेहोबोधकसूत्रेसमुदायांसमर्थेसत्येनवाकुकर्मभावः॥ सत्यार्थमिति। इति
शेषस्तहेत्सेनतुनोक्तंरवरिहकारग्रहणायतोऽहंरिरुसतीत्यादौविसर्गोपपत्तेः॥ सप्तमीति। अधि
करणकारकस्यकर्त्राद्यन्वयद्वाराक्रियान्वयादस्तिसामर्थ्यमितिभावः। अस्यप्रयोगविभागस्यभा
वेदर्शनादाहस्वसुपेतीति। अनेनापिसाधनस्यागतिकगतिकत्वादाहस्फेति। स्कोरहलीति
सूत्रस्यांसमितिविग्रहइतिभावः षष्ठीस्थानेइसस्यचोदुपधायागोहइत्यादाविवगुणानोऽप ३
रार्थत्वादितिन्यायेनवाप्रवृत्तिरितिबोध्यं॥ तंत्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति॥ यद्यपि
ईदृशेविषयेउच्चारमितुस्तंत्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणंवोद्युस्त्वावस्याबोधइसवानुभ

भिन्नोनपेक्ष्योस्तयोः स्वस्वहेतुतः सन्निहितयोर्विधोस्स्वरूपकार्यबोधनेनैकत्व संनिपातेपि नलाघवतामित्याघपेक्षीति हितेनो
क्तं विशेष्यविशेषणभावमात्रेण शाब्दोपि व्यवहारो न क्वापि दृष्टचरइति तद्व्यपदेशो संभवदुक्तिकत्वं लघ्वात्तोपि।८

१०२ वस्तिद्धं तथापि व्यवस्थित्ते वान्यत्तमसत्तातेन वोध्यत्तइति न दोषः एकशेषश्चप्रसारमात्ते सहवि
वक्षायामपि शास्त्रमात्र प्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः॥ सामीप्यंपष्ठ्यर्थइति॥ षष्ठीस्थानइत्य
स्य गुणानांच परार्थत्वादिति न्यायेन प्राप्तेः। नन्वेकोपण इतिसूत्रे तच्छेषत्वात्केन परिभाष्यमोरपि गुण
गुणिभावउक्तएतद्भाष्यं। सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यंशस्येकोगुणवृद्धीति सूत्रत्रयस्य लक्ष्यसंस्कार
कमहावाक्ये विशेष्यविशेषणभावमादायेव तच्छेषत्वव्यवहारेण गुणगुणिभावेन परास्परापे
क्षत्वेन वेति किंयदेन स्पष्टमुक्तौ रेतन्मूलकत्वयैव तत्सक्षासंभवस्यते नोक्तौ इतिभावः। क्लिष्ट
त्वादिति। ब्राह्मणस्यकंबलइत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामि भावादिप्रतीतिवत्
अनंतरसमीपादिशब्दप्रयोगमंतरा सामीप्याद्यप्रतीतेस्तत्स्यषष्ठ्यर्थत्वाभावाच्च
स्यप्रयोगेत्यसामर्थ्यात्षष्ठीसमासाप्राप्तिरितिमध्यमपदलोपिसमासे सोत्रैवातत्र २
समासस्याक्लिष्टत्वप्रतिभावस्तदेतदाह। नहीत्यादिनातत्रानिष्टइत्यंतेन। द्विगुणवीणा

आनंतर्यादित्यितेत्यर्थः सपत्नौ छेकदे शाधावत्वि आभ्यवतरूपः।२

भिति॥ कुमतिश्चेतिणत्वं॥ इंसपाठस्कलेरनके प्रमादात्। एवंस्त्रीगवीणामितिकशेषप्रकरणांतइ केपदप्रयो
गेपिवोध्यं॥ तस्तेरनंतरेसमीपेनेत्यादिभाष्यंत्वनंतरादिपदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबंधार्थिकास्था
नपदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबंधार्थिकावाषष्ठीत्यभिप्रायकं। अतएवमतुसूत्रे केयटेनगावोस्यसत्यनं
तरादूसर्वेमतुप्प्रसंगकापरमाष्यव्याख्यावसरेआनंतर्यमत्त्वर्थवत्तकुसर्थोपाधिरित्युक्तं न तुतस्यषष्ठ्यर्थत्वेन
प्रत्ययार्थत्वमुक्तं। भाष्यकृताचासामर्थ्यात्तत्रवृत्त्यभाव उक्तः षष्ठ्यर्थत्वेतुप्रत्ययार्थत्वात्कासामर्थ्यं
तस्माद्यत्रषष्ठ्यंतमात्रप्रयोगे आनंतर्यादिप्रतीतिस्तत्रानंतरादिपदाध्याहारएववोध्यः तत्रासिद्ध
रूणाभावेतस्यान्यफलकत्वेवासूत्रानुपात्तास्समर्थातिप्रभवेणमत्वर्थस्यवत् बहुव्रीहिश्चतथाभूतानं १
तर्याद्यर्थातिप्रभवेणचित्रागावोस्यसंत्स्यनंतरादूसाद्यर्थेन बहुव्रीहिमत्वर्थीयोनभवतोनभिधानादिति
मतुप्सूत्रेभाष्येस्पष्टं। अनंतरादेरिदमर्थत्वेतस्येदमितिशेषिकोप्यनभिधानान्नेतितत्स्येदमिति
त्रभाष्येतदुक्तमनंतरादिषुनसमासोनाभिधानादितिस्पष्टमाकरेइति॥ तत्रसमासग्रहणंतद्धि

तत्वंत्रेरप्युपलक्षणं॥ अनंतरादिशब्दैः षष्ठीतत्पुरुषादिस्वभावस्येव॥ ग्रामकूपोगंगातीरमित्यादौ समीपएवाव
यवत्वारोपेण समासः स्पष्टा चेयं रीतिर्मपर्यंतस्येति सूत्रे कैयटे किंचनरूस्यामिसर्थे हल बिलेरवनेदृति धातो
र्लेस्येत्वापत्तिः नचफलाभावः देवदत्तेंकहत्यादौ तुल्यसामर्थ्यादिभस्यापिटेर्लोपवत्तुल्यसामर्थ्यादिस्य
यास्सवर्णत्वाभावेपिमिहत्वरस्येवफलत्वं वक्तुं शक्यमित्यपिनोध्यं यद्यपिदल्सीरादितिनिर्देशेनतस्यने
त्यमितिकल्पयितुं शक्यं तथापि ज्ञापकस्वीकारापेक्षयासत्वाद्वतिरेव लघीयसीतिदिक्॥ ज्ञलो
लोपेति॥ सौत्रलोपाश्रयेणतु भलो क्रमेवलघु॥ असंभवादिति॥ नचांशंततोठकित्ताविस्यादौयथा
संख्यमन्वयेपि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सह्यविवक्षामाश्रित्ययथाद्व
द्वसाधुत्वं तथेहापि प्रथमतो लकारोद्दल्पदबोध्य[illegible]तिसामान्यतो बोधं कल्पितमादाय द्वंद्वसाधु व्य
त्वं ततो विशेषाजिज्ञासायामादिरंत्येनेत्येकवाक्यतया विशेषतो नाक्यार्थलिप्स्यसंस्कारकः किं ३
च सहविवक्षा सह्यवक्तुं वक्तुरिच्छा साच सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपिदल्पदार्थ

ज्ञानादस्त्येव बोध्यबोधस्तु क्रमेणैवेति नाध्ये॥ आद्यंताबित्यादौ यथासंख्यसूत्रारंभसामर्थ्येन तथा साधुत्वां
गीकारेप्यन्यप्रकारेण तस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात्। किंच श्रोतॄणां सहबोधो भवत्वितीच्छया सह
वक्तुमिच्छाया एव सह्यविवक्षात्वेन श्रोतॄणामपि सहबोध एवोचितः तादृशेच्छया तेषां तादृशबोधा
जनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रांतत्वापत्तिः मुखनयनं पश्येत्यादौ तु न दोषः उभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्ये
वतादृशशब्दप्रयोगात्तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः प्रमा वेत्यन्यदेतत्॥ किंच पाणिनेः पूर्वं हल्पदार्थ
ज्ञानेपि तदभिप्रायेण न प्रयोगः अन्यथा व्याख्यातृपरंपरावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या लट् स्मे
इति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या लक्षणया तत्तंत्रांतरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव १
शक्त्यनुमानाद्भूततः श्रोतॄणां बोधसंभवेनेतरेतराश्रयस्यैवाभावे तद्दाशंकालक्ष्येति वक्त
व्यमित्यादिसमाधानपरभाष्यासंगत्यापत्तेः नचैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैवो
पप[illegible]त्ताबादिरंत्येनेति सूत्रवैयर्थ्यं॥ क्वचिल्लक्षणादिना बोध इति सर्वत्र लक्षणाद्याश्रय
णमेवेति नियमाभावात्॥ नास्त्याकर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियत इति पंक्ति विंशतीति सूत्रे भाष्या

२ के: तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपायकपदस्यतदभिप्रायेणान्वार्यस्यपूर्वमप्रयोगइत्येवकल्पनाज्या
यसी॥ ध्वनितश्चायमर्थोनाज्झलाविति सूत्रेष्टादशानांग्रहणाभावायवर्णानामुपदेशस्तावत्तदुपदे
शोत्तरकालेत्संज्ञाइत्संज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसंज्ञातदुत्तरकालम
णुदित्सवर्णस्यग्राहकमित्येतेनसमुदितेनान्यत्रसवर्णानांग्रहणंभवतिनस्वस्मिन्नापिस्वांगइ
त्येवंवाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि॥ अन्यथातत्रष्टाख्यसूत्रप्रणयनानुपपत्त्यापाणिने
स्तथाज्ञानस्यपूर्वमपिसत्वेनाचार्येणतथाप्रयोगेनोच्चारणामपिक्रमेणतथावोधेउपपन्नेकिंतेन
कृतंस्यात् कथंनानाज्झलाविसत्राष्टादशानांग्रहणवारणंभाष्योक्तंसंगतंस्यादितिविभा
व्यतां तदाहतस्मादिति॥ आद्यन्ताभ्यामिति॥ आद्यन्तत्वेनबोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्य
र्थः॥ तस्यसमुदायस्य॥ तयोःपारार्थ्यमिति॥ संज्ञास्वरूपबोधकतयाशक्तिमद्धकारएवतयोः ५
पारार्थ्यनिर्णयादित्यर्थः परामर्शित्वादितिवक्तलोज्ञापकादिनास्यापितसंज्ञाकार्य॥ आद्यन्तशब्द

भ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्याक्षेपेणान्येषामितितयोः प्राप्तायाः संज्ञायाः प्रकारान्तरेणाशक्यवारणत्वा
त्॥ स्वशब्दानुवृत्तेश्चफलं भाष्येपिएतत्फलितार्थकथनमेवस्वस्यचरूपस्येतिसंज्ञास्वरूपत्वं
विशिष्टस्यास्कप्रत्येकंस्वबोध्यत्वंचास्क कोविरोधः यथाद्घेरित्यादौगुणदर्शनेनधिशब्दस्यापि
धिसंज्ञाबोध्यत्वंतद्वत्॥ एवमजादिसंज्ञास्वसंज्ञिघटकेकारादिष्विवअकारश्चकारयोरपिप्राप्नो
त्येव किंचस्वशब्देनकेवलांस्यपरामर्शासंभवेपिविशिष्टपरामर्शेनबाधकं॥ तत्रसमुदायेफलाभावा
दवयवयोर्विश्रान्तिंप्राप्स्यतितस्माज्ज्ञापकादिनैवासस्यतत्कार्यवारणीयंकिंचापधान्त्वादित्येवसिद्धेत
१ तीयानिर्देशादित्यधिकमित्यलंभाष्येति॥ तत्रहिउपदेशइतिकिमत्रश्रीञपः प्रत्यक्षमाख्यानमुप
देशोगुणैःप्रापणमुद्देशइतिनासावुपदेशइत्युक्तोपदेशोद्देशयोर्लौकिकव्यवहारेणसंकीर्णत्वमा
शंक्योपदेशनेजनुनासिकइति वार्तिककृद्दर्शितन्यासस्यखंडनायोपदेशइतिकरणघञ्जुप
दिश्यतेनेनेत्युक्तंतच्छास्त्रशास्त्रंशासनकरणंप्रत्यासत्येतच्छास्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहार

सूत्रप्रत्ययादेशरूपे॥ प्रौढिवाद्मात्रमिति॥ वार्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्य कथंचित्सत्त्वतोपि लाभ
संभवात्प्रयासांतरप्रवृत्तिस्तत्त्वर्थैवेति प्रोत्साहनाबोधयितुमेवं वा[stain]दइति भावः॥ घञ्इति॥ अकर्तरिचे
त्यत्र संज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भावः॥ बाधादिति॥ वासरूपविधिस्तत्र ल्युट्तु
मुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्धः नचतत्र साहचर्येण भावेल्युट एव ग्रहणमिति वाच्यं ईषत्पानः सोमोभवते
त्यत्र कर्मणि खलेति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः क्लिष्टत्वादिति॥ गुणप्रधा
नसंनिधौ प्रधानस्य विशेषणे साकांक्षत्वेइतरान्वयस्तस्यायुक्तइति क्लेशइति भावस्तदाह॥ नदी
त्यादिना॥ भाष्यकृतेति॥ अस्यार्थस्येति [stain] शेषः॥ एवं चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमान्नकर्त्तरि
षष्ठीति बोध्यं॥ अवहेलनाच्चेति॥ चोहितौ पतौ बहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः घञपवाद इति ल्युट्
पवादस्येत्यपि बोध्यं॥ तत्रापि संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः॥ अगतिकगतिरिति॥ नचखन
नोपचेतिघविधानमन्यतोपीत्यर्थमित्याकरेस्पष्टं॥ तेनात्रघञ्सिध्यतीति वाच्यं॥ तस्याप्यगति

कगतित्वात्॥ भगः पदमित्यादौ यत्र घित्वफलं तत्रैव तत्प्रवृत्तेश्च पदस्य घञर्थे केनासिद्धेर्न तदेतदुदा
हरणं किंतु काचित्कं नानंत्यं तत्॥ किंचोच्चार्यं वर्णानामेपदिष्टा इमे वर्णा इत्यादि भाष्यादुपदेशशब्द
स्योच्चारणार्थत्वनिर्णयेन संकीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणयाप्युपपत्त्याभावघञ्जिबाधकाभावः
किंचोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव बहुलं सभित्यत्रान्वयेन यत्किंचित्समुदायांशस्य वारणं
भवेत् तदर्थसामर्थ्यादि [stain] वर्णनक्लेशो भाष्यकृतो व्यर्थः स्यादिति बोध्यं॥ उद्देशश्च प्रातिपदिका
नां नोपदेशादुत्पादेच उपदेशे इति सूत्रे भाष्ये भावघञं तस्यैव तत्स्वांगीकाराच्चेति दिक्॥ धा
तुसूत्रेत्यादीति॥ धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिंगानुशासनं आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः
प्रकीर्तिता इतीत्यर्थः॥ उपदेशत्वमिति॥ उपदेशशब्दव्यवहारइत्यर्थः धातोरपीति॥ प्रत्य
येष्वप्युणादेरपीत्यपि शब्दार्थः वाक्यशब्देन वार्त्तिकं शीङः क्रण् चोरदुः उणश्चाचारेवगल्भ
धृष्टश्चण्श्चनङिन्युदाहरणानि उपदेशसंज्ञेति उपदेशपदं योगरूढमेषितिभावः ननु

२· संज्ञाशब्देन व्यवहार एव नाभिमतोत आहाभेद इत्यादि न चाकारोच्चारणं व्यर्थं। तेनास्मत्सङ्क्षापनस्यैवेौ
चित्यादिति भावः आदिना यकारादी चुंचुञ्चणपा नित्यादिसंग्रहः उपदेशाभावादिति॥ आदेशस्यो
पदेशाभावादित्यर्थः तत्तो धातुसंज्ञेति। रूपाद्येव धातुसंज्ञः केवलमसोऽज्ञिकार्यलभतइ
तिभावः नन्वत्र सूत्रसाहचर्यादुप्तावागमप्रत्ययादिशब्देन तद्धो धक्रपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीका
णां ग्रहणं तेषां धात्वादिव्यवहारस्तु भाविसंज्ञाविषयघटितत्वेन धातुपाठइत्यादिव्यवहारवदि
तिचेन्न आद्योच्चारणविषयाणामित्येवसिद्धेरेतस्यानुपयोगात् इत एव वारुचेराह॥ अपिचे
ति॥ अलोंऽत्यात् सूत्रेति। उपधासंज्ञासूत्रेत्यर्थः विरुध्येतेति॥ तत्रहि लोपशिति भिन्नं पदं श
तेन इतिच॥ पूर्वस्य श्रुत्वेनशः असंदेहाय इत्यरसंयोगादित्वेऽपिस्कोरित्यस्यनप्रवृत्तिः इत्सांज
शिसादौ जश्त्वस्य च शकारस्य धात्वाद्यंतत्वाभावः स्पष्ट एवेति भावः किं च न मो वा रिवाश्चित्र उ ६
इत्यस्यासंग्रहोऽत्रपक्षे इत्यपि बोध्यं॥ एवं चैतस्य योगरूढिरित्युक्तेः स्यपरिगणनतायाए

मत्वर्थ्यतस्य प्रवृत्तेः। परत्वेति सूत्रभाष्यसंमततयाऽभावः सकार नारभ्यतद्विकार रूपत्यागाऽऽहार॥

वत्वाभावात्॥ योगस्यैवेति। नतु रूढेरित्यर्थः परिगणनस्येति। धात्वादिगणनस्येत्यर्थः वैयर्थ्यस्येति।
भाष्यरीत्याकरणव्युत्पत्त्यैव सर्वसंग्रहादिति भावः उपदेशताप्रयोजकेति। योगमात्रस्वीकारेउ
पदेशतात्उपदेशकरणतानहि तत्प्रयोजकं धातुत्वादिभवतिइति तद्विरोधः संज्ञात्वेतु उपदेशता
उपदेशशब्दत्वं उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात् तदवच्छिन्नस्य प्रयोजकं तत्इत्यर्थः तावच्छे
दकतया धातुत्वादिवक्तुं शक्यमिति भावः शकारस्येतिन ह्येतेन किंचिदुपदिश्यतइतिभा
वः नन्पदिश्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति तदर्थः धात्वादिभिर्हि प्रयोगोज्ञाप्यते तद्वदनेनापि शकारे
णसर्वादेशत्वं ज्ञाप्यते इत्यस्य चेराहादेरिवइतिसर्वेति भाष्यकारादीत्यर्थः यत्रतु करणव्युत
त्त्यैवार्थसंगतिस्तत्रागत्यास्तु करणल्युटइतिबाहुलकात् ल्युडभावः यथायन्निमित्तवैकल्य
प्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्ताविसादाविति दिक्॥ नासिकामनुगत इति। नासिकामभिव्याप्य वायुना

तिसन्नमनरतिमदुक्तत्वान्नोपिपरत्वं आन्न ओं अपमति। अनेतत्संज्ञाया लोपः स्यादिति भावः। विधानेति। इदितिकल्पे अनुनासिकविधानेत्यर्थः। स्वाद्वाह संज्ञाया येनार्था कृतिना नुसी कोरितेषां नासा भावव न लेनं प्रयुक्तितस्त आम्नाय तु अरह तानुप मदृतत्पोषाश्रयाद्दिन
ग्र कुल्ये पाणिनीय अनीतिभावः
२ भिर्व्याजितइत्यर्थः॥ प्रातिशाख्यशिक्षादौ लोके च तद्व्यवहारस्य तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्पर्यं। अतएव मुख
ग्रहणप्रत्याख्यानभाष्य ध्वनितोपमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारः सूत्रमते संगच्छते। परोनुनासिकइत्या
दौ स्वरूपग्रहणाभावस्तु पश्रुरपसभित्यादिवदिति ध्येयं। मंदप्रयोजनमिति। मंदंतुप्रयोजनमस्येति बहु
व्रीहिः। एवं विधलोक प्रातिशाख्याध्यनभिज्ञं प्रतिसप्रयोजनमित्यर्थः॥ नेत्वमिति। तत्फललोप
स्य सामर्थ्यादिभावित्वमपि फलाभावान्नेत्यर्थः न च अत्र आं आहितइत्सत्रानेकांता अनुबंधाइतिपक्षे
आदितश्चेतीट्प्रतिषेधः फलं न च लोपाभावइदिति महासंज्ञाकरणात् संज्ञापिनेति वाच्यं। महा
संज्ञयैव लोपसिध्यातस्य लोपइत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। इकइत्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्चेतिचे
न्न। अनुबंधावाश्मेकांतत्व मेवेति मुख्यपक्षे दोषाभावइत्याशयात्। तदादिमु ख्येवयविन्यन्यपदार्थे
बहुव्रीहिः न चायमाकारेटेर्धातोरव्ययनइत्यदोषात्। प्रतिज्ञेति। प्रतिज्ञानविषयमित्यर्थः प्रतिज्ञाशद
स्येति॥ भावाइंतस्येत्यर्थः क्लिष्टेति। शक्तिग्राहक व्याकरणस लाछ तयैव तदर्थबोधसंभवे
आदिपदा हण इउ णि आदि साति बोध केवनादिश्रवणानापत्तिः ... नतुइत्व

लक्षणाश्रयणं क्लेशइतिभावः॥ लक्षणां विनैवेति॥ अत्र लक्षणया व्याख्यानं कुर्वतापि तत्र लक्षणां
विनामदुक्तरीत्यैव व्याख्यातमेवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः॥ न चोभयोर्विधानेपि लाघ
वाद्वा निशक्तिः कर्मणि लक्षणा अनुशासनमपि लाक्षणिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यं। लः कर्म
णीत्यादीनामपि तथात्वापत्तेरितिदुःका त्रंदौ शक्तिरिति सिद्धांतासंगत्यापत्तेः॥ व्याकरणस्या
भियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य भंगापत्तेश्च। टकारस्यापीति॥ अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तं। वा
हुलकादिति। भावघञंतादर्श आद्यजि त्यपि बाहुलकादिविशिष्टमिति भावः एकचत्वारिं
शादिति॥ एकस्मान्ङञणवटाद्वाभ्यां घस्त्रिभ्यए व कणमाः स्युः द्वयोश्चयोश्चतुर्भ्योरिः पंच
भ्यः शलौ षड्भ्यइति लदुक्तेरिति भावः॥ सौत्रं पुंस्त्वमिति। यद्यपि इतरेतरयोगेपि सौत्रमे
कवचनं वक्तुं शक्यं तथापि लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति तत्र तत्र वार्तिकोक्तेर्लि

ा२· गस्यलौकिकत्वान्नध्यासस्यकल्पनमेवोचितंनतुशास्त्रीयवचनव्यसस्यकल्पनमितिभावः ॥फ
लितार्थेति ।।उपदेशस्योच्चारणकालसदृशलक्षणयाकालशब्देनसमानाधिकरणबहुव्री
हीतत्फलतीतिभावः बाकालइतितुनविग्रहोव्यधिकरणत्वात्तदाह ॥ विग्रहस्त्विति काल
इतिजात्याख्यायामेकवचनं ।।स्वोच्चारणकालइति ।स्वोच्चारणकालसदृशइत्यर्थः ॥ सादृ
श्यमूलकेकालयोरभेदाध्यवसायेतुयथाश्रुतमेवसाधु ।।फिट्स्वरेणेति ।।अंतोदात्तइत्य
र्थः जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वं एकादेशउदात्तेनेत्येकारउदात्तइतिभावः अनुदात्तइति ।
फिट्स्वरेणांतस्योदात्तत्वेशेषनिघातेनेतिभावः अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नंप्रातिपदिकमर्चावि·
ति ।।अविवक्षितमित्यर्थइति ।इदंचवक्ष्यमाणंप्रातिशाख्यं यच्छाखायांतच्छाखास्थवैदिको
दाहरणविषयं ।।तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरिति ।अस्ययद्यपीत्यादिःशेषनिघातइति ।

अस्यतथापीतिशेषः तेनोदात्तौअनुदात्तौप्राप्तुतइतिभावः जात्यवदिति ।। पूर्वपदप्रकृतयोस्तनू
शचीशब्दयोरंतौजात्यवदिति ।।अतोन्यत्स्वरितंस्वारंजात्यमाचक्षतेपदइतिलक्षितो
जात्यः उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादन्यएकपदेस्थितः स्वरितोजात्यइतितदर्थः तेनतु
ल्यंतद्वत् असंहितउदात्तश्रुतिकइत्यर्थः तथाचाअसंहितवद्वा वासंहितवदित्यर्थः
पद्यादीस्तद्भुतानामसंहितवद्धूरानित्युत्तरमस्यपाठात् ।।संहितवदित्यनेनकेवल
मनुदात्तत्वमसंहितवदित्यनेनानोदात्तश्रुतिकत्वं जात्यवदित्यनेनाधानुदात्तस्वरि
तकत्वमितितद्भाष्यस्पष्टं ।।तथेतिलक्ष्यदर्शनवशात्प्रातिशाख्यमपिप्रमाणमस्तीत्यर्थः ॥
स्वतंत्रोदात्तापेक्षयेति ।।श्लोकेउदात्तादितिस्वतंत्रोदात्तादित्यर्थकमितिभावः एवकार
इति ।।तच्छाखायांदीर्घादिष्वपिसमासोदात्तकस्वरितस्यैवपाठादितिभावः एतेनै

६

॥इत्यकोरीति॥ नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधस्तु उदात्तानुदात्तस्य स्वरितस्यैवानंतरस्य विधिरिति न्यायादिति भावः॥ आस्य
प्रयत्नं कथं तत्र वयवतात्वादिग्रहणमत आह॥ +२

तोपक्षी वैकल्पिका विसर्पात्॥ वाशब्दस्तु पादपूरणायेति बोध्यं अप्राकृत इति॥ स्वरितविशेष इत्यर्थः॥ स्वार इति। स्वर एव स्वारः स्वार्थेऽण्॥ स्वरितोदात्ताभ्यां पूर्ववर्णगस्तर्थः लक्ष्यत इति॥ तदुक्तं भाष्ये अर्धह्रस्वम र्द्धोर्धमात्रायां वा इति। [illegible]रिष्यात्॥ प्रमाणमेवह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयत इति॥ अनुपात्तमपि मात्रारूपं प्रमाणमेवोपलक्ष्यत इत्यर्थः तस्य हि [illegible] आह॥ एवं च लोकेन्य [illegible] ह्रस्वादीर्घादि [illegible] अर्धमात्रैवो दात्तेति भावः मतान्तरेति॥ प्रातिशाख्या [illegible] मतापेक्षयेतर वेदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः कथ चिदिति। लक्षणे संशयपरमिदं भाष्यतोक्तं [illegible] शक्तेरेव प्रतीतेरिति भावः॥ आस्यशब्देन कथं तदवयवतात्वादिग्रहणमत आह॥ आस्ये भवमिति॥ प्रशब्दबलादिति॥ प्रकृष्टाय त्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्च वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालिकत्वरूप इति भावः चकारेणेति॥ अत्रय था नासिकायाः स्थानत्वं तथान्यत्र निरूपितं॥ नन्वत्र कालेति। एषां शिक्षाद्युक्तार्थानुवा दत्वेनात्र शास्त्रप्रवृत्त्यभावादिति भावः॥ नासिद्धं स्यादिति। तत्रश्चागो धुरूमानि सा

इतेषु

दोषत्व जश्त्वानुनासिकेषु [illegible] भावेन स्यात्॥ नचातिदेशांतरवदस्यापि त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ तद्दो षः स्यादस्याध्यायमपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तेः मध्ये पाठस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य च सा मर्थ्याश्रयणेतु विनिगमनाविरहात् त्रिपाद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः रोरीत्यस्य प्रसंगा दिति॥ सिद्धस्सिद्धत्वारोपात् सूत्रोदाहरणसंपत्तये परत्वात् लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यक तयापरत्वात्त्रैपादिके कार्ये जाते तत्राभावप्रतियोगित्वारोपे पिदिवद्धत्वतन्न्या येन स्थानिभूतरोरभावाद्द्वित्वे स्यस्याप्राप्तिरिति भावः स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे [illegible] परः स्मिन्नित्यत्र षत्वतुकोरित्यत्र च भाष्ये तथा चेति॥ शास्त्रस्य तद्बोध्यकार्यस्य च शा स्त्रजन्यज्ञानवेलायामसिद्धत्वाभावे रोरीत्यादेः प्रसंगे चेत्यर्थः व्याकुर्येतेति॥४

नवममापि पूर्वपरपद्योः पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणया शास्त्र एव
[illegible]यानप्रतिषेधशास्त्रमपरत्वौ निमित्तस्य त्रैपादिकस्य शास्त्रजबोधकविषयकार्यस्य शास्त्रस्य वाऽसिद्धत्वान्न कुमत्रा मया॥ किं तु [illegible] प्रवर्तमानस्य पादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वं नाम्न॥ एवं च विप्रतिषेधो भावो पपादकहेतोरसिद्धिरिति भावः॥ +२

नर॰ कार्यासिद्धत्वमितिवाच्यं ॥ लोपायांमानाभावात्फलाभावात् गौरवाच्च ॥ ननुमनोरथेदर्शना
भावरूपेलोपेभानारोपस्यदर्शनारोपरूपत्वेननदोषो भावाभावस्यप्रतियोगिरू
पत्वादित्यतआह अमरूसादि ॥ अद अत्रौ अद अ असद्रूत्सवस्यायांजातस्योत्व
स्यसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्यासिद्धत्वेपिपूर्वरीत्याकाराभावेनपररूपाद्यना
पत्तिः ॥ मुत्वस्यासिद्धत्वनिषेधसामर्थ्यादेतद्विषयेउक्तन्यायाप्रवृत्तिरितिचेत्तर्हिनशास्त्रा
सिद्धत्वमेवज्ञापयितुंयुक्तं ॥ एवंशीभावात्पूर्वमदसौरितिमुत्वेदात्परैकाराभावेनैत
ईदितिसूत्रमपिव्यर्थंसदत्रैवज्ञापकमस्तु ॥ नचगौसदित्यादिनिर्देशैर्दीनदत्त
हंतृहृतन्यायोनित्यइतिवाच्यं ॥ हृतेदेववदत्तेतद्भूत्वरिहृत्तेपिनोक्तज्ञानंहत्त्वारो १
पेतुस्तुतरांहत्वमुपात्तस्यहननेनतुजीवनमस्त्येवेतिन्याय शरीरंतावित्यादौ दृष्ट

रं तु ॥ पूर्वसवर्णदीर्घस्यहननेयोग्यमसजातीयंप्रसंगमात्रंनतुहननस्थानीयालब्धेप्रवृत्तिरितिनतत्रास्य
न्यायस्यविषयइतितेनास्यानित्यत्वबोधनासंभवात् ॥ स्पष्टंचेदंरुत्वादिष्वसर्वेतिसूत्रेकैयटेभ
क्तेतुनिरधिष्ठानारोपासंभवेनहननसजातीयप्रयोगकार्यप्रवर्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्रवि
स्तरः ॥ परास्तइति ॥ विहितंकार्यमित्यध्याहारेगौरवाच्चकिंचत्रिपादीशास्त्रंतद्विधाने
करणंत्वधिकरणंत्रिपाद्यांविद्यमानेनशास्त्रेणविहितंकार्यमितिव्याख्यानेलब्धंतत्क्लि
ष्टत्वमपिबोध्यं ॥ लोकप्रसिद्धइतित्रिभिश्चमध्यमैर्गौरितिभाष्यपर्यालोचनयाकरव
गघङ्स्यादीनामप्यनादित्वमितिभावः उच्चारणेइति ॥ पादमात्रिकाविमात्रेतिभावः ॥
लेखनेचेति ॥ अर्धवृत्तद्वयात्मकत्वेकिपिलाघृतिभावः रत्नाविति ॥ ऋलृ ओइतिस्थि
तेऋसकइतिप्रकृतिभावेनदीर्घाभावेगुणयणिरल्लानित्यस्यसिद्धिः उश्च उल्ल ऋलो

२।२। रितिपाठः ऋलोरितिपाठे आगंतुनाकारेण निर्देश इति बोध्यं तयोर्वर्णयोरिति पूरणगुणेति निषे
धस्तु षष्ठीसमासस्य न तु कर्मधारयस्य बहुलग्रहणेन तदभावस्य भाष्यादावुक्तविषय
१ एव नान्यत्रेति भावः॥ प्रथमांतेनेति॥ प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः॥ अयं पक्षो नैकमन्य
पदार्थे इति सूत्रे भाष्ये॥ परिनिष्ठितेति॥ अत्र चैकविभक्ति चापूर्वनिपात इति ज्ञाप
कं॥ अन्यथा मालामतिक्रांत इति विग्रहे तिपदस्यापि नियतविभक्तत्वं तत्वेनैकविभ
क्तीत्यस्य व्याप्त्यालाभः एकस्मान्नियतविभक्तिकत्वे हि तद्वारणायैकविभक्तीति
सार्थकं परिनिष्ठि तविभक्त्या समासे त्वतिक्रांत मतिक्रांतेनेत्यादिक्रमेण तस्यानि
यतविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव अत एव तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सूत्रे भाष्ये परमेकार १
केणेत्यादावतिप्रसंगमाशंक्य प्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽसमाहितमिति भावः अ

त्रचेति॥ सूत्रे इत्यर्थः॥ प्रश्लेषे आकारप्रश्लेषेण निर्देश॥ लिंगमिति अन्वयः॥ निर्देशेनाकार
हकारयोः सावर्ण्याभावबोधकानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया प्रश्लेष एव ता
त्पर्यकल्पनं लघीय इति भावः व्याख्यानादिति॥ एवं व्याख्यानमनंतु प्रयत्नभेदेन
अ नाऽस्मिका विसेनत अस्याख्यानपरं भाष्यं तत् ध्वनयन्वक्ष्यति सूत्रेमात्वितिभाष्ये
स्यामिति॥ शीतलशब्द इति शस्य ईकारे परे इधीतीकारस्य शाकारे परे चेत्यर्थः नन्वशी
ङः शाकारोच्चारणे न तच्छकारस्य कारेन दीर्घ इति नाप्यं शीतलशब्दे शीङो भावात्
किंतु श्यायतेः क्ते इति मूर्त्तिस्पर्शयोः श्य इत्यनेन संप्रसारणे शेश्यास्पर्श इत्युक्ते
र्नत्वाभावे निष्पन्नात् शीतशब्दात् सिध्मादित्वाल्लचि शीतलशब्द इत्यदोषात् शीतश
ब्दो हि सिध्मादिषु गणरत्नेऽपि नोपपद्यते किं च तेनाऽपूर्ववचनकल्पनापेक्षया सूत्रे।

दाहरणत्वमेवतस्ययुक्तमितिभावः अचेनेति॥नाहकसूत्रएवेत्यर्थः अत्रनृत्रंदिति
सूत्रेतपरत्वंमानंतद्विचतुराद्विण्यंताकृत धातोर्लुङ्चकृतद्विसत्वदीर्घेऋकार
स्यस्थानेऋत्वएवयथास्यादित्यर्थः॥पूर्वत्रोणाणग्रहणेतुदृश्येनविधेयेनचअका
रेणानणत्वाद्विन्नकालाग्रहणेनतस्यस्थानित्वंनवादेशत्वंप्रसक्तमितितदर्थंत
त्स्यात्नन्वतपरसूत्रेणलृकारग्रहणार्थंतत्स्थानेतरमपरिभाषयाअकारस्थाने
तस्यवारणेनतद्ग्रहणफलाभावात्॥नन्वेवंज्ञापितेतदिभाव्यमानत्वात्सवर्णग्र
हणाप्रसक्तेस्तदर्थमेतत्तपरत्वाभावेआदेशांतरनिवृत्त्यर्थत्वेनस्वरूपाप्यनु
ज्ञानार्थंतथापूर्ववाध्यत्वाभावेनाविधेयत्वात्॥कृतेतुतपरत्वेभाव्यमानत्वापी १
स्यन्यदेतत्॥अनिष्पत्तेरिति॥वर्णानामुपदेशस्तावत्तदुत्तरकालमित्संज्ञा

तदुत्तरमादिरंत्येनेतिप्रत्याहारस्तदुत्तरकालासवर्णसंज्ञातदुत्तरकालमणुदिदितिएतैःसमुदि
तेनान्यत्रसवर्णानांग्रहणमितिवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः अयंभावः आदिरंत्ये
नेतिप्रत्याहारसिद्धौनाणुदिदितिसूत्रवाक्यार्थबोधेसतिनिर्णीतेतद्विषयपरिहारेणस
वर्णपदबोध्यनिश्चयेणुदिदित्यनेनतावत्तांग्रहणंबोधनीयमन्यथावाधकसंभाव
नयातुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहेप्रामाण्यसंदेहेनतच्छास्त्रजबोधानापत्तिः नचैत
द्वाक्यार्थबोधतःप्राक्तन्निश्चयइतिभावः यत्तुनिषेधवाक्यार्थबोधात्पूर्वंविधे
र्वाक्यार्थबोधएवनेतितन्नपदार्थोपस्थितौवाक्यार्थबोधेबाधकाभावान्निषेध
स्यप्रतियोगिज्ञानोपपादकतयाविध्यपेक्षत्वेपिविधेस्तदपेक्षत्वेमानाभावाच्च॥
रमास्विसत्रषत्वमिति॥सर्वस्याप्येकयानुवृत्त्यावारणेनावाध्यमानेर्थेन्यायानादरादे
वमुक्तं॥भाष्यस्थितमिति॥अनेनाकारप्रश्लेषमानंदर्शितं॥सादृश्यंचेतिवाधात्तो

र:

[redacted] ना। सादृश्यं च प्रयोगभेदेन बोध्यं। आतो धातोरिति स्यादि
ति।। न च स्त्र्यर्थ निमित्तक टाबभावनहिरंगासिद्धत्वं।। नाजानन्तर्यइति निषेधात्।। ततोपि न
हि भूतसंख्यानिमित्तक विभक्तिनिमित्तक भसंज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरंगत्वा
च्च।। अर्थनिमित्तक बहिरंगत्वस्याभावाच्च नाप्ययं लाक्षणिकः नकारजावनुस्वारपंचमौ झलि
धातुषु सकारजः शकारश्चेर्षाद्वर्गस्तवर्गजः इत्यभियुक्तोक्तिभ्यादिषु लाक्षणिकानामपि दर्शनेन
तद्दूषयेतत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः आतो धातोरित्यत्र प्रतिपदोक्त आकारोग्रह्यत इति तु न कु
मप्यशक्यं पशुपइत्यसिध्यापत्तेः पशुं सनोतीति विट्विड्वनोरित्यात्वं आतोनापइतिवार्त्ति
कमते तु विकल्पार्थकनिपातवाशब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात्सुबभावे पदत्वा
नापत्तिर्दोषः क्रियात्वं च साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं।। साध्यत्वं चोत्पाद्यमानत्वमेवेत्र वि १
सत्वं हित्वमित्यादि।। एषां क्रियासमानाधिकरणत्वात् लिंगाद्यनन्वयित्वाच्च तदर्थस्य

प क्रियात्वमित्यभिमानः।। एषामव्ययेषु पाठस्तु प्रातिपदिकत्वेप्यकजर्थः स्यात्।। एतेन तेषु पाठसा
मर्थ्याद्धातुत्वाभाव इति परास्तं।। नन्वेषां न क्रियावाचकत्वमत आह।। शिक्ष्येइति।। कालोपि धात्व
र्थ एवेति न क्रियावाचकत्वहानिस्तस्य च धातुत्वं आदिर्ञिटुडव इत्युपदेशे इत्सात्वं स्यात्त इत्यनेमिति
कं धातुत्वनिमित्तकं चेति स्पष्टमेव।। अत्र प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्वा ध्यातिङः तस्य तूपदे
शाभावान्नात्वप्रसक्तिरित्याहुः नन्वष्टेत्तत्र सूत्रे धातुग्रहणं संबध्यत इत्युक्तं भाष्ये इति न तद्धा
तुत्वनिमित्तकं।। किंच अशितीति प्रसज्यप्रतिषेधोपि शिसत्वप्रयोगपस्यैवात्वविधा
नान्नात्रात्वप्रसक्तिरपि च वा सादृश्यमन्यान्विहिता क्रियावाचकत्वेनेति न दोषः तत्रा
हुश्चेति।। सूत्रशेषभाष्योक्तेः प्राणयति वदृप्स्यादिषु धातुत्वे शास्त्राविषयतया
साधुत्वापत्तिरिति तद्भावर्जयेत्रादितिभावः।। उदित्करणेनेति।। इदमुपलक्षणं

नर॰ तस्य कृतिकल्पनु वादेनाद्धिधानेन सार्वधातुकपरे विकरणविधानेन च धातुत्वं ॥ जुचंक्र म्यत्र पठित जोऽर्जप जभेत्यत्र पठित त्रसः ऋति प्रभृतीनां च केषांचिद्धातु त्वधिका रविहितकार्योद्देश्यत्वाद्धोध्यं ॥ एतेभ्यश्च स्थितस्य तेषां पाठस्य प्रयोजनं शो नु मीपतद्दृत्तिभा वः मैत्रेयाद्यन्यसंमतं समाधिमाह बहुलमिति साम्यगर्थेद्दृति ॥ नच तु श्रम षिंनयंति पशुं मन्यमाना इति निरुक्तेपशुमितिसानुस्वारपाठात् तत्र पशिवति लुप्तविभक्ति कं सत्ववाचीति चेत् ॥ लोपमि स नवगतमिति तद्भाष्योक्तपालन्मात्रा निर्णायके नि
भा रुक्ते पशुशब्दांशे न्यथापाठमानाभावात् स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे हरदत्तग्रंथे
इशाधातोमाधवीयेचेति दिक् ॥ वामनेनाप्येवमितितत्र हि दुस्थातद्दृतिलेनोक्तं १
तिसंज्ञाप्रकरणं ॥ योजनयेति ॥ यद्यपि तदनुवृत्त्येव सिद्धसामर्थ्याच्छद्वा
पि यहमवाचीपशुत्रादः अंतोदात्तः पुंलिंगः पशुनांश्चोके एतिदर्शनात् । अत्र तु अंतोदात्तत्वान्निपातनमेव ॥

पराश्रयेणेन लभ्यते मूलोक्तार्थस्तथापि मंदबुद्धि साधारण्येन स्फुटत्वाय वमेवोक्तं स्यादिति अ त्रैनेन स्यादिति भावः ॥ इममिति ॥ अत्रेकारस्यैव स्यात् न त्वं स स्येति भावः सोऽकुगिति अ त एव दीर्घो नेति भावः ॥ तत्रेति ॥ इक इति पदे चेत्यर्थः अनेनात्र सूत्रे पदोपस्थितिप्रक्रिया सूचयति ॥ अचो ञ्णितीति ओर्गुण इत्यादौ तु किंगस्य श्रुत्यपेक्ष्यत्वाद्दुर्बलत्वेन प्रथमतः श्रो तान्यदार्थादिघटितवाक्यार्थबोधेन तेन निर्दिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितस्यापीकपद स्य वाक्यार्थे न लयः सार्वधातुके स्यादौ तु लड्दुपस्थितिं विनास्यान्याकांक्षाशांत्या नेन बोध एव नेति विशेषः ॥ एवं च पदस्कृतिनिमित्तेषा पदैकवाक्यत्वया न्वयवसं तरंगा ॥ स्थानषष्ठीत्वनिर्णये उपस्थितालोस्य परिभाषाया अनंत्यस्य गुणव्योवृत्ते येवाक्यैकवाक्य पदैकवा तयान्वय इति न बहिरंगासा तदाह ॥ इगंतांगस्येत्यादि ॥ मि

मध्येरेव यथस्येति ॥ एवं चस्थानषष्ठीत्वाभावान्निर्णयेनाह्नोः सस्येत्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति
भावः नियमार्थमिदमिति ॥ तत्तद्धि धात्वके विहितयोर्गुणवृद्ध्यारकौ सस्येति वा दिद
मपि स्थानिनियमार्थमिति तदाशयः तत्सर्वं भाष्येति ॥ द्वयोर्नियमयोः सार्वधातुके
त्यादाववविरोधेनिग्रूपस्यां सस्येत्यर्थो वाच्यः ॥ अंसस्येकइतिवदुभयथापिद्वयो
र्विशेषणविशेष्यभावसत्वात्तछेषपक्षेपर्यवसानं ॥ सत्र कौ स्यस्येति नियमः शेषो
विशेषणमस्येतिंद्वर्थः तस्याकौसस्येत्सस्यायं विशेषणमिति वा ॥ एवं च मिदेर्गुण
इत्यादौ परस्परविरोधादनयोस्स्यागे सर्वादिराङ्गुणापत्तात द्विरोधइति भावस्त
दाहतत्छेषपक्षमिति ॥ दूषणोद्धारस्त्विति ॥ मिदेरित्यत्र मिदइर्मिदिरित्तस्येति व्या १
ख्यानानन्तदोषः पुगन्तेत्यत्रेधुक्यं तालघ्वीउपधेति व्याख्येयामित्यादि भाष्योक्तदू

षणोद्धारस्त्वित्यर्थः नच पापयति क्ष्मापयतीत्यादौ दोषः गुणे कृते यणधा सिद्धेः अतएव सम
मात्वपापनायामिति निर्देशः संगछते तदाहकौ स्कभिस्यष्टी कृत इति ॥ नन्वेवं तर्हि कि
मर्थं प्राचांपक्ष उपेक्षित इति चेच्छृणु ॥ लघूपधांशे इक्परिभाषानुपस्थितावनिग्ल
क्षणत्वाद्भिन्नमित्यादौ गुणनिषेधानापत्तिभियास उपेक्षित इति ॥ कौः कित्त्वस्यानि
ग्लक्षणत्वेपि गुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणेतु तस्य पदोपास्थितिपक्षज्ञाप
कत्वमेवोचितमिति दिक् ॥ इत्यादाविति ॥ आदिनाङ्गलक्षणोनुम ॥ इदितो
नुमित्यादि च ॥ अचोसंभवादिति ॥ नुमोमित्वं तु ज्ञानानीत्यादौ चरितार्थमिति
मुचादावंसस्येवस्यादिति भावः दीर्घः सिद्ध इति ॥ तच्छब्देनपस्यविहितः ससस
मुदायः परामृश्यत इति भावः यद्यपि तस्यासांच इति व्याख्याने भवितेत्यादौ तासब
१५

२२. पनेटोलघूपधांगावयवेक्के न प्राप्तस्य गुणस्य दीर्घविधीयमिति निषेधारंभेण लो
कव्यवहारेण चानयवावयवस्य समुदायावयवत्वांगीकाराद्त्र न दोषस्तथापि तथा
नव्याख्यातं पंचाखलीनीसादौ पदस्य विभज्यान्वाख्याने उत्तरपदस्यापि नांतत्वा
पत्ताविगंतेति स्वरानापत्तेरिति स्पष्टं भाष्यादौ॥ त्रपूणीत्युपलक्षणं तातापित्रो
नामिति न लोपः प्रसिद्धस्तानि तानी त्यर्थे शेश्छंदसीति शेर्लोपे तदुदाहरणं॥ स्था
नेनेति॥ स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः तन्निरूपितः संबंधः षष्ठ्यर्थेन तु तद्रूपः संबंधस्तदर्थ
इति अनेन ध्वनयति॥ एत्वमिति॥ व्यधिकरणबहुव्रीहिरप्यत एवेति बोध्यं॥ गु
णप्रमाणेति॥ प्रमाणस्य ह्रस्वत्वादि गुणत्वेपि वकावद न्यायेन पृथगुक्तिः गुण १
शब्देनोक्तत्रितयातिरिक्त धर्ममात्रं तेनानां तर्यमिवैतयोरांतर्यमित्यादि स्थाने

श्रीरमण वसिष्ठ

तरतमस्तत्रस्य भाष्येण न विरोधः अंतरंभाभाव एवगुणविधौ त्रकाराकारयोः सादृश्यमि
ति तदर्थः बाह्यानां विवारादीनां साक्षाद्गुणत्वेति त्वेप्यौपचारिकं गुणत्वं बोध्यं अनुकर
णमिति॥ अचीत्यादि सप्तम्यंतार्थकस्य स्वतंत्रतद्भावस्य निर्देशः न स्वरूपपरं व्याख्या
नात्॥ बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च॥ सप्तमी तु सप्तम्यंतानामेव तच्छब्दार्थत्वमिति
बोधनाय तद्बोध्यार्थस्यानिर्दिष्टद्रूसनेन सामानाधिकरण्यायचेतिभावः शब्दार्थ
कत्वेन त्वनुकरणत्वमनहार्द इति बोध्यं दिशि रूच्चारणेति॥ अत एव जनपदे लुब्दिस्या
दौन दोषः न ह्यर्थउच्चारितो नापि शब्दस्य निरंतर इति भावः आचियणि सुत्के इति॥ अ
चि उपश्लिष्टस्य पाणिसुत्के इत्यर्थः इदं संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं फलितेति॥ स
प्तम्यंतार्थे व्यवहितेषष्ठ्यंतार्थोप्यव्यवहितएवेति भावः॥ नस्सूत्रित मिति॥ स्वरूपमि

स्ततः प्राप्नोतिशेषः तत्रादेशरितिषष्ठ्यमवाक्यं तत्रोत्तरस्येत्यनुवर्त्ततिस्थानषष्ठीचेयं पंचमीनि
र्देशेनयत्कार्यंतदुत्तरसंबंधिउत्तरस्यस्थानेविधीयमानंचादेशौध्यमितिवाक्यार्थद्वयं
वाक्यभेदसामर्थ्याच्चादेशरित्यंशंविनापिक्वचिदंशांतरप्रवृत्तिः आदेशरित्यंशस्त्वनुवृ
त्तोत्तरस्येत्यस्यावृत्त्यापरत्वबोधकशब्देनयत्रविधानंतत्रैवेतिनियमार्थः तद्रूपादे
नप्रवर्त्ततइतिभावः॥ वक्ष्यतीति॥ नचानेकाल्शित्सर्वस्येत्यतः पूर्वमिवतस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्येतस्मादित्युत्तरस्यादेशरितिसूत्रेकुतोनपठितइतिवाच्यं॥ आदेशरितिसंशि
षष्ठीस्थानेइत्यस्यासंबंधेआङ्सेरस्मुगित्यादावपितस्यप्रवृत्त्यापत्तेः संबंधे
मध्येतस्मिन्नितितस्मादित्यनयोरपितत्संबंधेनतयोरप्यागमविषयेप्रवृत्त्याप १०
त्तेरितिदिक्॥ आगमेश्वरिवेति॥ आदेशानां प्रत्ययाधिकारपाठेपिवाक्यार्थबो

७ स्तु च कार्यफलत्वपक्षे इदमुच्यते। यथोद्देशोवा॥ नाद्यः सर्वादीनीत्यस्यापिजसः शीत्यनेनैकवाक्यतापत्त्या तथा विभक्ति
पेक्षत्वात्॥ नान्त्यः॥ नदाम्ह विभक्तिपुसते॥ प्रागेवभविष्यति किंचिदनयाकार्यंमिलभिसंधिमात्रेनेत्युक्तौ नातायांततो
न्युलऔविकल्पसंयगंशास्य युगपदुभयचास्यभावेनेतन्यायविषयस्याभावादितिने तत्सं॥ पूर्वं त्रतत्तमप्यंतरंगंप

धोत्तरमेवप्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेशेप्राकारेइत्ताप्रवृत्तेस्तदुत्तरंकस्येप्रवृत्तिकालेइत्त्वेपि
अनेकाल्त्वाच्छितिरितिभावः प्रवर्त्ततएवेति॥ उपपादितमेतत्॥ शब्दांतरप्राप्त्येति॥
यद्व्यक्तिसंबंधितयापूर्वंप्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसंबंधितयैवपुनःप्रवृत्तौकृता। कृतप्र
संगित्वंप्रसिद्धमितिभावः॥ कृताकृतेति॥ व्यक्तिविशेषानाश्रयणेनसर्थःकथं
लतज्व्यक्त्वाविसस्यत्वत्रनप्राप्तिः साहचर्येणविभक्तिनिमित्तानामेवकृत्स्नादीनां
तत्रग्रहणात्॥ नित्यत्वेनैवासिद्धेवार्त्तिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेफलाभावा
च्चेतिदिक्॥ अंतरंगत्वादितिभाष्येत्वय ... यांतरंनतुत्तपादेशः उभयीस
त्वङीप्सुमात्राजितिप्रत्याहाराश्रयणेनसाधितः एवं चोभयशब्दे विकल्पस्यप्राप्तिरेव
नेति उक्तं॥ अंतरंगस्यबलवत्त्वेज्ञापकमन्यत्रप्रपंचितं॥ बाध्यतएवेति॥ निर

अवर्त्तमानबहिरंगाद्वतीयस्तस्यनिवर्त्तकमिपप्रिपरिभाषायेंद्रस्याभिधानात्॥ अतएव ७

र.

नकारशास्त्ररूपस्यबलवत्त्वबीजस्याभावात्॥ तेनेति॥ पूर्वत्तु अंतरंगबहिरंगयोर्युगपत्प्रा
प्ताविवेतिभावः नकुर्वंतीत्यर्थइति॥ यदितुसेदुषइत्यादौ पदावधिके नारब्धानेसेढ्त्व
सितिस्थितेइट्संप्रसारणयोः प्राप्तोप्रातिपदविधित्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वंसंप्रसा
रणेवलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेवनलक्ष्यानुरोधाच्चात्रपदावधिकमेनान्वारब्धानमि
तितत्सिद्धिरित्युच्यते तत्तदैषापरिभाषानिष्फलेतिबोध्यं॥ अतएवभाष्येन क्वापिव्य
वहृतेत्यन्यत्रविस्तरेणनिरूपितं॥ इतिपरिभाषाप्रकरणं॥ ननुव्यक्तिपक्षेइक्यदो
पस्याप्यो कारादिभिर्दीर्घादिग्रहणंनस्यात्॥ उच्चारितः शब्दएवप्रत्यायकोनानु
च्चारितइत्यणुदित्सूत्रेभाष्योक्तेः नचोच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वेलहस्तिपुस्तक १
मीक्षमाणस्यबोधानापत्तिरितिवाच्यं॥ तत्रापिपुस्तकद्रष्टुः स्वीयसूक्ष्मोच्चारणस

छि इरंचमहताभिप्रायं नतुमुखमेलनपान्नियेक्षः परमानये सासंग्रहणत्ते॥ कुतवनवन्यवंतवसवक्षात्परंपरयाशाधारणंनिमित्त॥२
प्रत्याहारत्वविषादकारइत्यणि आदिसूत्ररूढा कारादिनतरूपर्थं॥२
तदन्यलत्वानार्थद्

त्तादिसत्तआहप्रत्याहारग्रहणेष्विति॥ एतेनदीर्घकारादेर्ग्राहकशास्त्रबलेनइकारादि
भिर्बोधेपित्तिषंइक्यदवत्त्यानुपस्थितत्वेनतदुत्तरप्रत्ययार्थानन्वयापत्तिरित्यपास्तं॥ व
त्तिप्रयोज्योपस्थितिसत्वेनादोषाच्च॥ नन्वणुदित्सूत्रं व्यर्थनचप्रत्याहाराणामाद्यवर्णे
पुच्चरितार्थ॥ अन्यसवर्णानामिवतत्सवर्णानामपिलक्षणयैनग्रहणसिद्धेः नचास्यआ
वित्यादौचारितार्थ्यं व्यक्तिपक्षेस्यप्रत्याहारसूत्रस्थतोभेदेनाणुत्वाभावात्इतिस्य
ष्टमणुदित्सूत्रेभाष्येइतिचेन्न॥ लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेवतच्चारितार्थ्यात्॥ प्रत्या
हारेत्युपलक्षणंतद्वाच्यवाच्येतिच॥ अस्यआवित्यादावपिस्वसदृशवाच्येषुलक्ष
णावश्यकत्वात् अणुदित्सूत्रगृहीतलक्ष्यतावच्छेदकिका लक्षणा विधीयमानातिरि
क्तविषयेवाप्रत्ययइत्युक्तेः॥ अतएवत्यदादीनामइत्यादौनस्वसदृशवाच्येषुलक्ष

अस्य चापि आदावित्यत्र सूत्रमात्रस्यात्र लक्ष्यते: पूर्वं हि प्रभावेनाव्यवधानात्संभवतीति भिन्नं। न चापकृष्टस्यापि संबंधः तस्य निरा... स्यात् २

२· णा॥ नाप्यत्रैको अणुदित्सूत्रे तु न लक्षणा तद्बोधकादेर्लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति भावः तत्र
प्रमाणमाह दीर्घादीति। अकस्य दीर्घाकारेण स्वसवर्णग्रहणेपि तत्र नोदिची सेनासिद्धमि
ति भावः तेन लक्षणांगीकारेण॥ भाव्यमानत्वेनेति॥ विधीयमानविषये लक्षणाभावस्या
नुपदमुक्तत्वादिति भावः अभेदकत्वेनेति। शास्त्रे उच्चारितगुणानामभेदकत्वाभावे
पि स्वरूपकृतभेदमादाय सप्तत्वसंख्या न विरुध्यते। यदि तु अणुदित्सूत्रेण ग्रह
णाद्ग्रहण विषये गुणानामभेदकत्वे बोधितेति विभाव्यते तदापि चत्वारोण इति यथासं
ख्यमसंग ■ तमेवं तत्स्थानयत्वग्राहितानास्तीति॥ तत्वं वृद्धेनेएव प्राप्य हीनत्वं सप्तत्वसंख्याया
मिति भावः शाब्दार्थबोधमादायेति। त्वादिभ्य इत्यादि निर्देशो हि तत्त्वास्यार्थानुपपत्ति १
ग्रहस्य तत्सत्त्वएव संभवेन सबोध आवश्यकस्तत्र च यथासंख्यसहायेन वाक्या

इकः अप्यदीर्घादीनां वाद्यया आदित्यर्थः

देशकाले आवश्यितभेदः संख्याभ्रूत्वलेनेत्यर्थः १

र्थे निष्पन्ने त्वादिभ्य इत्यादि निर्देशात्लक्षणयाज्ञायमाने पुनर्वाक्यार्थबोधे लक्षित तद्दीर्घा
दीनां स्ववाचकान्वयिन्येवान्वय इति भावः स्थानेन्तर ■ तम सूत्रेणैवेति व्यक्तिपक्षे व्य
क्तीनामानंत्येन संख्याज्ञानाभावाद्यथासंख्यासंभवाल्लक्ष्यासिद्धिश्चेति भावः परे तु व्य
क्तिपक्षे झलादिप्रत्याहारसूत्रेषु सर्वझकारादीनां ग्रहणं दुरुपपादं न हि तत्र लक्षणा
यां कुशकाशा लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहात् एवं च तत्र प्रत्याहारसूत्रेषु जातिनिर्देशेनै
वनिर्वाहे नान्यथा एवं चाइउणित्यादावपि जातिनिर्देश एवोचितः अर्धं जरती
यस्यानौचित्यात्। अत एवाणुदित्सूत्रे भाष्ये प्रत्याहारेष्वस्य चाविसादौ च उ
कामनुपपत्तिमाशंक्य जात्याश्रयणमेव कृतं। यथासंख्यसूत्रं च व्यक्तिसाम्य
इव धर्मसाम्येपि प्रवर्ततिस्यतासील्लृलुटोरित्यादौ यथा। नाप्यत्र पक्षे अकारा

दौऌकाराद्यापत्तिः ऌत्वादिजातेरृकारादावभावात्॥ नच जातिपक्षेणुदित्सूत्रेण ग्रहणप्रत्या
ख्याने उपसर्गादृति सादौ ऋकारेण ऌकारग्रहणाय सावर्ण्यवचनस्थाने ऌवर्णस्यऋ
व इति दिशात् ऌकारे रेफापत्तिरिति वाच्यं क्लृ ऋ इत्याशीरवार्थं तस्यातिदेशस्यानित्यत्वावश्य
कत्वात्॥ तत्पक्षेण ग्रहणप्रत्याख्यानेप्यप्रत्यय इत्यंशो वाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रह
णप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकस्तपरसूत्रवदिति त्यदादीनामइत्यादौ न दोषः॥ एवं चात्रेय
णपदेन जात्याश्रयणेनैवापि सवर्णबोधनमिति स्वौजसित्यादौ अनुनासिकस्थानेपि निरनुना
सिक एव॥ अतएव स्थानेंतरतमसूत्रे भाष्ये स्यतदुदाहरणत्वमाशंक्य यथासंख्यमित्यनेना
पि सिद्धमित्युक्तं तेनात्र तयोः फलाविशेष उक्तः उञ इति सूत्रेन व्याना प्रमाद एव॥ नच २
झलादिषु झकारादिभी रूपसादृश्येन सर्वझकारादिप्रतीतिरिति वाच्यं॥ अगादिष्व

पि किंचित्सादृश्यमाश्रित्य दीर्घादीनामपि ग्रहणोपपत्तेः॥ त्वादिनिर्देशानामीषत्सादृश्येनापि ग्रहणमि
त्यर्थज्ञापकतायायुक्तत्वात्॥ तदप्युक्तम इउण्सूत्रे भाष्ये रूपसामान्याद्वा सिद्धमिति अणुदित्सू
त्रेण ग्रहणं प्रत्याहाराद्यवर्णेषु णकारादिभिश्चिह्नैः प्रत्याहारसूत्रस्थैरपमितिप्रत्यभिज्ञासत्त्वा
दुपायांतरपरमाचार्याः कृत्वा न निवर्त्तत इति न्यायादिदमेवाभिप्रेत्यात्रत्यमण्ग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये
इत्याहुरिति दिक्॥ क्लिश्यंत इति॥ अनचीत्यनुवर्त्त्य पर्युदासपरतया हल्पर एव नित्यनिषे
ध इति व्याख्यानेनेति भावः विकल्प उक्त इति॥ एवं च सर्वत्र शाकल्यस्येति वार्त्तिकमपि प्रपं ८
चार्थमिति भावः अत्र सतीति॥ यत्तु नादिनीत्यादौ वृत्तावनचीति प्राप्तिमुद्भाव्य त्रिप्रभृति
षु सर्वत्रेत्यनयोः प्राप्तिमनुद्भाव्य पुनर्दीर्घादित्यत्रानचीति प्राप्तिरुद्भाविता हरदत्तेन
तस्यायमाशयः निषेधविकल्पे प्राप्त्युद्भावनं नावश्यकं तद्विकल्पो निषेधविकल्पस्य फलि
तत्वेन विधेरेवाप्राप्तविषयविकल्पसंभवात् नित्यनिषेधे तु तदुद्भावनमावश्यकमिति॥

पंत्तादूदेः ओमिपि तुद् निम्बड शादेः तस्याभीयासिद्धत्वेनगोरतीति मिपिलोपः ६

ननविकल्पेपि निषेधप्रकरणान्नञुक्तेरवस्यावश्यकत्वेन प्राप्त्युद्भावनस्यावश्यकत्वात्प्र
धेन नञो सर्वबधोमंदूकानुवृत्तिरग्रे इत्यत्र मानाभावाच्च॥ सर्वत्रेति सूत्रस्य छंदसमात्रनि
षेधकतेति बोध्यपि तु लदनुल्लेर्खच्चनिप्रतिषिद्धयेतादूषयेन कारषकारयोर्द्विर्वचनाप्रा
बइतिमिश्रग्रंथे न प्राप्त्युक्तेरवस्य कृतप्रायत्वाच्च॥ वृत्तिहरदत्तयोर्नादिन्याः शरोचीत्य
नयोरपि प्राप्त्युक्तेरवस्य बहुषु पुस्तकेष्वपनुलंभाच्चेति दिक्॥ चाङुरनदीनामिति॥ आ
दिनाचिण् नेके वल्लं क्यादेशानामेवासंग्रह इत्याह॥ आदेशस्येति तदभावेत्युवादि
षात्तामि सत्रेदून स्यात्क्यादेः कादीनामित्वं न स्यात् शा न चः शस्य चेवत्त्रस्या आहिदर्श
दित्यादौ आङि गुणो न स्यादिति भावः ननु सिजादीनां प्रत्ययाधिकारे पाठाद्ध्रुव २१
त्प्रत्ययत्वमस्तीति न स्थानिवत्त्वोपयोगः॥ न च तेषां प्रत्ययत्वेपि विधानं व्यर्थमंत्रे

४२

नलुमता तस्मिन्निति पाले ५

आदिः सिचसत्व्यपेक्षत्विप्रकरणया छंदसिभवेदिपीनां च
पद्धितत्सनन्दीषपुपरतोराह

घसेति सूत्रे चङ् उङ् सिचामिति त्रयाणां गौरवापत्तेः सिचो लुकि तद्विषये ओदिः सिंचइति
स्वरापत्तिश्चेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिस्करुचेराह॥ चेति॥ तेनाग्रहीदित्यादाविडादेश
स्यईडिसंग्रहः स्वार्थः इदमुपलक्षणमव्ययस्य पदास्थकृग्रहणवैयर्थ्यमपि दोषइ
ति बोध्यं॥ अव्ययस्येति॥ अत्र त्वस्यैव दोषत्वमिति भावः नन्वव्ययस्यांगत्वेफलो
भावेन प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तदप्राप्ता कथं तेनाव्ययसंग्रहेत आह॥ पदेति॥ तत्सं
चततः परस्यानिषः नार्थमावश्यकं प्रत्ययलक्षणेन सुबंतत्वाच्च तत्वमिति भावः॥ सिद्ध
त्वाच्चेति॥ अत एवात्र वृत्तौ न च स्वर्बैसर्वपदादेशा इति न्यायेन प्रसक्तत्वाद्रुसस्य स्थाने
प्रसक्तरूप इत्यादेशे तस्याव्ययत्वसिद्धिरिति वृत्त्याशाय इति वाच्यं॥ अर्थवत्स्येवस्थानि
त्वमिति तात्पर्येण क्वोप्यर्थवत्त्वेन ताद्रुशस्थान्यादेशाभानकल्पने मानाभावादिति दि

४३

नियमस्य विधिमुखेनत्र ... प्राद्भावेण वमित्यर्थः एवं न तत्तद्विलम्ब व्यायेनेत्यर्थः इत्यदोषा च ५
अत्रों यस्येति सहत्वन दिवइत्सूत्रे वत्ते नैव तस्य स्थानित्वमितितथैव भाष्योपरूपः ५

ह्नि॰

कृष्णनं धावितिकिमिति विधिग्रहणाविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः णत्वं प्राप्तमिति।। नन्वसकारस्य तोरु
भिन्नत्वसत्वात्।। अड्भिन्नव्यवायेनेतिनिषेधात्कथंणत्वप्राप्तिरितिवाच्यं अतिदिश्यमान
धर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशास्वभावसिद्धत्वात्। इदं चासिद्धव
त्सूत्रेकैयटेस्पष्टंध्रुकामइति।। यद्यपिवर्त्सहत्वाद्यपेक्षयाविशेषधर्मस्तथापितद्वाक्योप
प्लुतवकारवदुकारइतिवाक्यउपात्तधर्मापेक्षयानतत्वंसूत्रकृत्स्थान्यादेशभावमादा
येवतत्कृतवाक्योपपत्त्वादितिभावः।। करुष्टइतियद्यपीदंरूपमुत्वेगुणवादेशपाक्षिकलो
पेनसिध्यतितथापिपक्षेकविष्टइतिस्यात् कविष्टइतिचेष्यतइतिभावः स्थान्यवयवएवे
ति।। उपलक्षणमेतत्स्थानिरूपोपीतिबोध्यं।। अतएवादेशिन्यल्पाश्रीयमाणेप्रतिषेध
इतिभाष्येउक्तं।। ननुस्थान्यवयवइति।। अतःसयत्वंस्थानिवत्त्वेनभवत्येवेतिभावः

उपदेशाभावपक्ष ... भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य लोप ... तस्थानितावच्छेदकावच्छिन्नस्थान ... रूपनिमित्ताश्रयधर्मो ... धीनेतिभावः १

अत्र कार्यं लभते स्वकार्यं नेत्यभिप्रायेण ... ५

अगृहीद्वित्यादीग्रहोलिटीत्यनेनेटएवदीर्घविधानाचाल्त्वेनतस्यस्थानित्वेतितद्वृद्धीट्त्वा
श्रयस्यासिचोल्लोपस्यासिद्धिरितिबोध्यं।। यथाकथंचिदिति।। व्याख्यानादितिभावः दूषयित्वे
ति।। अंगस्येतिसूत्रेभाष्येइतिशेषः।। एतदसिध्येवदूषयित्वेत्यर्थः विस्तरस्त्वन्यत्रद्रष्टव्यः
अनेनतु वार्यतइति।। स्थानिनिसतियद्भवतितदादेशेपिभवतितत्रसतियन्नभवतितदा
देशेपिनभवतीत्यर्थात् अजादेशोज्वत्कार्यंलभतेनलभतेचेतिनाव्योर्थः तत्रोपप
त्तिमाहशब्देति।। पूर्वसूत्रेस्थानिवत्त्वस्यदस्य तद्वत्कार्यंलभतइत्येतन्मात्रार्थकस्येहोभ
यार्थकत्वात्तदाश्रयणमितिभावः यत्लोपदीर्घादीति।। यत्लोपदीर्घावादीयेषामित्य
र्थः यत्लोपाद्योदीर्घाद्युपश्चेतियावत्।। तेनस्वरादीनामपिसंग्रहः यत्लोपादीत्येव
सिद्धेएवमुक्तिर्वैचित्र्याय।। नहियत्लोपादिविषयेभावातिदेशप्रसक्तिरिति

सत्रभाष्यमतभेदस्तु नाय॰

भावः न च धिरिति ॥ अत उपधाया इति वृद्धिर्नेत्यर्थः किं लुगुपधात्वेतिनिषेधस्य उपधात्व
निमित्तक प्रत्ययनिधानेन नान्यत्रेति भाष्ये स्पष्टं ॥ आयादेशापत्तेरितियणः स्थानिव
त्वेनात्वादिति भावः पूर्वत्वं चात्र व्यवहिताव्यवहितसाधारणं स्वरे निषेधात् अतोय
न्निमित्ताकारापेक्षयाप्यैकारस्य पूर्वत्वमस्तीति तत्पक्षेप्ययं दोष इति भावः आदे
शेनापहारात्कथं स्थानिनो बधित्वमित्यत आह ॥ उपलक्षणमिति ॥ अत्र शास्त्रस्य च
रमावयवत्वाचित्वं विधिशास्त्रो भावसाधनः कर्मषष्ठ्या समासेन पद चरमावयवे
कर्तव्ये इत्यसेन व्याख्यानेन फलमाह ॥ वक्षामिति ॥ विजितेति किं पित्त्वस्यादितिभा
वः स्थानिवत्वादिति ॥ णिलोपस्य वा स्थानिवत्वादित्यर्थः नत्वस्य पदत्वाभावात्कु २३
तो सिद्धिरत आह ॥ सुबंतादिति अंतर्वर्तिसुप्निमित्तकपदत्वस्यैकदेशविकृत

णिलोपस्य २

४६

न्यायेन वातेपि सत्वमिति भावः ॥ प्रत्ययलक्षणमिति ॥ स्थानिवत्वेन प्रत्ययनिमित्तं कार्यमित्य
र्थः वर्णाश्रयत्वादिति ॥ णाविष्ठवदित्यनेन यांचिभमितिशास्त्रस्यैवातिदेशस्तच्च वर्णाश्रि
यं तत्त्वं च स्थानिवत्वे स्यात् प्रसक्तिः कार्यातिदेशपक्षे यन्निमित्तं तन्निकल्पप्रयुक्तोपदेशा
प्रसक्तिस्तन्निमित्तातिरिक्त सर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापी संगीकाराद्वर्णाश्रयत्वा
क्षतिः ॥ प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु भाष्यकृता प्रत्ययस्य यत्र असाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव
प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापितं तन्नत्वप्राधान्येनालाश्रयणेऽविधयर्थमितिभा
वः न च वाच्यः परस्मिन्नेतिणिलोपस्य स्थानिवत्वेन भत्वं सुलभमिति वाच्यं ॥ णिलोपस्य
वाष्टि लोपस्यापि स्थानिवत्वापत्तौ वातेभत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेः प्र
कल्प्य वापवादविषयमिति न्यायेन निषेधविषये तत्प्रातिवंधाय स्थानिवत्वाप्रव
तेश्च ॥ हरदत्तादिमतेदूषयन्नेनारुचिबीजं त्वयं पक्षो न सूत्रभाष्यवार्त्तिकसं

मतेति प्रादौ तु वक्षेरिंगत्वादि लोपस्यासिद्धत्वेन न जश्त्वं । अत्र परत्र जदित्यादौ भवनिमित्त कोपि टिलोपो तलं नान्यिलोपः प्रा
गेन णिलोपस्य वा हिरंगासिद्धत्वे मंत न कुत्वमापेद्येदि धोधं

२ भवइतिप्रातिपदिकात्तदुत्पत्तौ पदत्वाभावः इति ॥ चरमावयवे कार्यइति व्याख्याने फलं तु एषो
यन्तृ सती स्वादौ यणः स्थानिवत्वादेत्तत्वोरिति सुलोपाभावः इणः शतरियनीतिरूपं ॥ उत्वे
चनस्थानिवत् ॥ अनेन निषेधादिति तत्वं ॥ कानि संतीति वाक्यसंस्कारपक्ष एतत् ॥
तत्र पक्षे पूर्वेपि स्थितनिमित्तकत्वरूपांतरंगत्वमादाय्यांतरंगाणां पूर्वं प्रवृत्तेरिकारादेः
स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं द्रष्टव्यं ॥ एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षेपि तवर्णक्रमे
णैव लक्ष्यसंस्कार इति वदंति ॥ नस्थानिवदिति ॥ तेनातो लोपो नेति भावः नचपूर्वम
लोपस्ततो वलि यलोप इति क्रमसत्वाद कारेणाकृ धातुकत्वाद्यत्वाभावात्कथमतिदेशे
नतल्लाभः संभावनामात्रेणापि तल्लाभस्य वरे ग्रहणेन ज्ञापनात् ॥ अस्ति चात्रापि य २
दि पूर्वं यलोपः स्यात्तदाकारेण प्रत्ययलक्षणं ध्वं स्यादिति संभावना फलं तु यांतिरि

न चाभ्यासकार्यं तत्र न पलधालवयवदिशस्यतुत अति यंधप स्थानिवत्वं नेति निषेधेन आतोपयलोपयो लिटीति स्यादिति वाच्यं
अभ्यासाद प्रहितोयीभ तद्दिद्गेन स्थानिवद्भिसर्थत

अकारपतनरूपेयमानुपूर्वीमापिपक्षसे अर्थः
२ नथाप्रीतिप्र आख्याने ध्रौनुवर आदिरप्याह
अस्य कार्यातिदेशत्वेन तत्सानतिदेशान्न तस्यानुपूर्वीत्वात्तत्समुदायस्य स्थानित्वाभ्य २

त्यादिसिद्धिरितिदिक् ॥ क्ङितीति ॥ क्ङिच्चकौ च संज्ञाभ्यामित्यनेन क्ङिन्त्वं न अप्रस
क्तादित्वेन बाधात् ॥ नस्थानिवदिति ॥ स्थानिवत्वेहि स्वराप्रवृत्तिरेव स्यात् ॥ अकारस्य
तुन ॥ स्वविधौ स्थानिवत्वनिषेधात् ॥ क्ङित्वं तु कारक इत्यादौ सावकाशमिति भावः
शिपृक्ङीति ॥ नन्वनु स्वार स्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्वाप्रवृत्तिः न चास्मादेव ज्ञाप
कात्तस्याशास्त्रीयत्वेपि स्थानिवत्वेन तत्वं फलाभावात् न तद्घटितसंनिवेशापेक्षस्य ततः
पूर्वत्वस्यातिदेश सहस्रेणाप्यतिदेष्टुमशक्यत्वाच्च ॥ भोअंगोइतिसूत्रस्य भाष्य री
त्या तस्य स्थानिभूतात्प्रवृत्तिधर्मत्वेनानाल्विधावितिनिषेधाच्चनिशेषण तया जा
श्रयणाच्च भाष्ये पूर्वत्रासिद्धेइत्यवष्टंभेन वरेयलोपस्वरणिच्चानां द्विर्वचनादीनां
ग्रहणस्यात्र प्रसाख्यानेन तस्य च णत्वे प्रतिप्रसवे नात्र स्थानिवत्वेन परसवर्णोभा

न च चः पूर्वत्वं नाम ॥ चांवं पाविद्दिष्टपूर्वत्वंन तत्वनिर्दिष्टपूर्वत्वं ॥ अत एव न मानुपूर्वीत्वं किंतु अतिरिक्तो धर्मस्तस्य चातिदेशः सूत्रभाष्ये पत
आह भो भगोरति

वस्यैवलाभादिदमुदाहरणंचिंत्यं॥णत्वग्रहणेचप्रातिप्रसंगनवार्त्तिकेलक्षणप्रतिपदो
क्तपरिभाषानेत्युपपादयिष्यते॥किंचदीर्घोदाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्ययपि
वापदांतस्यतोर्लिउदःस्थास्तंभयोःहोशश्छोटीतिपंचसूत्रीपाठोत्तरंझलांजशझशिश्च
भ्यासेचर्चेत्यवरि चवानसानेऋणोप्रग्रहस्येतिपंचसूत्र्याःपाठइतिभाष्यसंमता
ष्टाध्यायीपक्षेपरसवर्णइष्टः॥झलांजशझशीत्यस्यापूर्वस्मिन्सस्यवासिद्ध
त्वेनयणपरत्वाभावात्तदप्राप्तेरितिचेत्तसंपादयत्तोकिंपापिइसतीसादोषयोर
इतिपूर्वसवर्णपंचमीसमासेनप्राप्तस्यापिकहावारणार्थत्वात्हरितशब्दादलक्षा
णप्रंतात्किंपिहरिइसतीसादावुरुरीसाप्राप्तस्यतस्यवारणार्थेलावश्यत्वालोपस्या
पितत्रप्रसक्तोलुप्तमित्यस्यविषयएवनहरिइमतीसादावनुनासिकेनतत्व्यावर्त्य २
त्वाच्चहयवरट्सूत्रभाष्यरीत्यातत्रसवर्णग्रहणापकर्षेणतस्यापिसवर्णविधित्वा

दीनामन्यदेशकोलुप्तमिमिनुकानिके॥तस्यदोषःसंयोगादिलोपलत्वणत्वेषु इत्यत्र लत्वस्यमध्येपाठात्अप्रसवर्णग्रहणाण्णत्वमाप्य
ग्रहणान्नदोषः॥पदस्परमाणमवधिइति निषेधत्कनात्रअसोपस्यस्थानिवत्वेननकारागतपरस्वरमानयलाघहेतुणनते
धिवास्याद्यवस्था॥सनिषेधकानिसेती सादौ वरितार्थः॥तत्र समासेनकर्तव्येपरपदस्य आदेशेस्थानि नत्व निमि
नदमेरसेनएवंचसुवतांणिजसूनातारिकेसि विनिपूर्वकंकित्यमित्यस्य वि स्तर:+१

दिसन्यत्रविस्तरः॥सूत्रेणसइति॥सन्धिःस्त्रीसहभोज नमित्यमरात्सहस्यसा
देशइतिप्रतीयते॥झलोझलीतिसिचएवलोपइतिपक्षेछांदसोवर्णलोपोवो
ध्यःस्पष्टंचेदंधिचेतिसूत्रेभाष्ये लोकेतुसंधिरिसंसाधेवेतिबोध्यं॥विशेषणेन
पदस्येत्यधिकारप्राप्तविशेषणेनसंयोगस्येत्यनेनएकत्वसंख्येति॥अभेदैकत्व
संख्येतितदर्थःसंख्यासामान्याभावइतियावत्॥विग्रहेएकवचनंतुऔत्सर्गिकं
सुबंतत्वसंपत्तिमात्रफलकमितिसमर्थसूत्रेभाष्येस्पष्टं॥भाष्येप्रितमिति॥संयोगसंज्ञासू
त्रस्येत्यर्थः॥एवंचप्रत्येकंसंयोगसंज्ञापक्षस्यानंतराइतिसूत्राक्षरस्वारस्यविरो
धेनफलाभावेनचासंगतत्वमितितत्रैनभाष्येध्वनिततयात्रसमंतग्रहणंव्यर्थमेवनतु
फलांतरेनिनिवेशःकार्यइतिभावः यत्तुसंयोगेतिलुप्तषष्ठीकंतत्र अपदस्येतिचांतवि

सत्स्वम्‌संस्थ स्मर्थ इति भक्तोपेक्षोपस्थितिपदं प्रयो निवृत्तौ ॥ छक्षणस्सस्त्वनिप्रसज्यते यारंभः संयोगांतलोपेन सिद्धमिति भाष्ये अस्ये
पुरुषे तपुरुष एव देशपूर्व ॥

शेषणं संयोगांतस्य सतः पदांतस्येत्यर्थः एतदर्थं मंतग्रहणमिति तन्नता दृशा त्स्यपूर्वाभावात् अतएव
बध स्तोरिति सूत्रे द्विशाकारको निर्देश इति भाष्ये उक्तं ॥ व्यदीत्यास संयोगांतलोपस्य दुर्बलत्वेन श
कारद्वयाभावात्तद्संगतिः स्पष्टैव ॥ अपकृष्येति ॥ तत्र षष्ठ्या विपरिणम्य वाक्यभेदेन संब
ध्यते तेन पूर्ववाक्यस्य क्वचिदङ्गत्वेऽपि प्रवृत्तिः उत्तरवाक्येन च तस्य क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते तेन ना
तिप्रसंगः ध्वनितं चेदं ममेमामशि त्यत्र भाष्ये ॥ तत्र हि मद्वयाम्लकमादेशं विधाय शिलंप्रत्याख्या
तमेकस्य मस्य संयोगांतलोप इति वक्ष्यते इत्येन व्याख्यातं ॥ आनिःसत्त्वादिति ॥ तत्र च लुगपकर्षेण
इतिनिर्देशः करु अणु इति स्थिते लक्ष्यगतपरत्वमादाय प्राप्तइकारस्य यण सिद्धपरिभाषया त
त्र व्यावर्त्यते तं तरंगं बलीय इति परिभाषांतरं नास्त्येवेति भावः वस्तुतस्तु आमाङो श्वेत्यादिग्रहण
दनित्यमिदं तस्थिशिवआङ्ईति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं वाधित्वाभ्यात्परसर्गकार्यत्वेनांतरंग २६
त्वादाद्गुणे वृद्धिवाधनार्थं अस्य उदाहरणं वक्ष्यत्यूरिति अन्यथांतरंगे पण्णू ठ असिद्धः स्यात् ॥
अंशास्त्वगतपरत्वाश्रयणे निरपवादपरिभाषांतरस्वीकारेण्याह उत्तरकालेति ॥ २

मतभेदे इति ॥ नवेति वाशब्द स्वारस्येन वचनारंभवादिनएव प्रत्याख्यानप्रकारो भाष्यकृत्तु तत्त
द्धि वक्तव्यं न वक्तव्यमित्यादिशब्दैरेव प्रत्याचष्टे इति सर्वैं वार्त्तिककृत एवेति भावः कानि स्यादि
संयोगांतलोपादिति भावः ननु पूर्व स्थानिकमंतरंगमित्यर्थो न भाष्यसंमतः किं तु पूर्वं निमि
त्तकमित्येव किं च प्रातिपदिकार्णि जुसत्तैरेव भाष्यसंमतत्तया वहिर्भूतस्य पूर्वनिमित्तकसंयो
गांतलोपोऽपि बहिरंग इत्यस्य रुचेरा हृवां तयोरि तिकाव्येयलोपस्याऽवत्वानिषेधाल्लोपो ओरि ि
ति कृते वांतत्वमिति उठ् दुर्वारः अंसेच स्वत एवेति तत्र वलोपं बाधित्वोठ् दुर्वार इत्यर्थः किंची
ति ॥ काव्यशब्दे इति शेषः यलोपस्य स्थानिवत्वनिषेधात् एवं च प्राचीनोक्तं संयोगांतलोपोदा
हरणमयुक्तमिति भावः शास्त्रे खल्लोपादेः स्थानिवत्वाभ्यसक्तिरिति बोध्यं ॥ मांतमे
वेति ॥ अस्य प्राप्नोतीतिशेषः तस्मात्सत्स्वेऽपि वाक्यभेदेन व्याख्यायगिरि वेत्युक्त्येव ॥ अ
न्यथा आरंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः दिगिति ॥ दिगर्थस्तु संयोगांतलोप

यथासंख्येनत्र साख्याभावात् आ पपक्ष द्वयैतद्याता वपित तीय पदीत प्रासेः लोपद्वयविषया इत्रिमपवृत्ता नामनभिधानमेव। २

स्वादिवरु वानाश्रयणे। २

संयोगादिलोपविषयकतयाऽर्थस्य यणः प्रतिषेध इति वचनस्य संयोगान्तलोपविषयकस्य प्र
लोलोपादिति प्रत्याख्यानं अत एव तत्र संयोगान्तलोपोऽन्तरङ्गो लोप इति भाष्ये व्याख्या कृता ब
हिरङ्गलक्षणत्वाद्वित्वस्य खलु बहिरङ्गो यणादेशः अन्तरङ्गो लोप इति व्याख्या अनेन वार्त्ति
कस्वारस्येन चेदृशानां लक्ष्याणामनभिधानमेव वक्तव्यं तत्तृतीयवार्त्तिके विसर्जनीयस्य
त्वे भाष्ये कार्यकालपक्षमुपक्रम्यायुक्तोऽयं परिहारो बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वित्वस्य नेन दूषितमि
त्यलं ॥ उभयत्र द्वित्वे इति ॥ द्विधं द्वियमेकं १ पुनर्द्वित्वे त्रिधं त्रियं २ अन्यतरेति एकधं द्वियं त्रियं च ४
एकयं द्विधं त्रिधं च ६ द्वयोरपि द्वित्वे अन्यतरस्य पुनर्द्वित्वे द्विधं त्रियं ७ त्रिधं द्वियं च ८ अनु
भयद्वित्वे एकधमेकयं ९ लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयोः समफलता । संभवमात्रेण तु तदुक्तिः
एकः पूर्वपरयोरिति । तत्र हि यथानयोः पूर्वयोः कण्ठं कुर्वित्यादावनेकवाक्यतयैव बोधात् ए २७
कसंबिवक्षणेनोभयसंबंधैककरणप्रतीतिस्तथा आद्गुण इत्यादिविपूर्वपरयोर्गुण इत्यादावपि

संभवति तथा लोपाभावभेदस्याप्यापत्तेरिति। २

नन्वेकवाक्यत्वेऽपि लाभात्स्यैतदनेकः तत्र। गमकत्वस्य तानिभेदस्य च कृत्यस्य लोपे अधीतो नाम्यामिसंघेद्वंद्वोत्तरपदत्वात् विशेषे एकमेव निरू
पितेकदेवतालब्धो धनरदवंद्वंद्वोत्तरपद्या एकविधेय निरूपितार्थदर्शनेनैकस्वामिसंबोधनेना आद्द्वयोः यत्र सेतोरितिभावः। २

अस्यावश्यकमित्सने नान्वयः। २

द्वन्द्वनिर्देशाद्विधेयगतसंख्याया विवक्षणादुभयोः स्थाने एकत्वेनादेशोऽभिधीयते इति एकग्रह
णं प्रत्याख्यायशंकितं ॥ शास्त्राधिकारिणः पुरुषान्प्रतिप्रवृत्तं संस्कारकं तत्तच्छास्त्रं प्रति
पुरुषमेकवाक्यतया सकृदेवार्थबोधकं यथा धानेनाग्नीन्संस्कुर्यादित्यर्थकं वसंते
ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति वाक्यं प्रति ब्राह्मणं सकृदेवार्थबोधकं सकृदेव स्वविषयप्र
वर्त्तकं चात एव पुनः पुनर्नाधानादिसंस्कारस्तथा व्याकरणशास्त्रस्याद्वर्णादविपूर्वप
रयोर्गुणो भवति गुणवान्शब्दः साधुर्भवति स च प्रयोक्तृव्युत्पत्ताविषयैतं व्यापारात्तत्सं
स्कृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्रयोगे न स्यात् अत
स्तत्तल्लक्ष्यविषयवाक्योपपत्तये नानावाक्यभेदोऽवश्यं वाच्यस्तद्वत्पूर्वपरविषयेऽपि स्यादिति
तत्रैकग्रहणमावश्यकमिति ॥ तत्र गुणो भवतीत्यादिसाधंशो लक्ष्यसंस्कारफलक एव

साधनेनाधानमग्निसंस्कारकं यथा ब्राह्मणायेत्यादि: तद्बोधकं न ब्राह्मणं हन्यादित्यादि ब्राह्मणहिंसाभावविषयकं नैमित्तिकं यद्ब्राह्मणमेव प्रत्युत्थानत द्बोधकं श्रुतं यथा ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयस्तेति । काम्यं ज्योतिष्टोमादि । २

अर्थबोधनाय प्रयोगः साधुशब्दप्रयोगेनाप भाषितवा इति श्रुतौ तदर्थे च साधुशब्दप्रयोगो नापबोधनादिति भावः । ४

यथाधानमग्निसंस्कारकं शास्त्रं तात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुरुषसंस्कारकत्वेनेति तत्तदा श्रयः ततः सिद्धं ति तं । यथा नित्यनैमित्तककाम्यविधीनां तदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहा रायफलं यच्च वाक्यभेदेन तत्तद्विषयकं शास्त्रोपपत्त्या सुनः पुनः प्रवर्त्तकत्वं तथामम्माप्य साधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यत्वं प्रयोगविधेरेकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः शास्त्रा न्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीत्यनेन काम्यत्वं चेति तत्तद्विषयानंतवाक्यो पपत्त्वेन भवत्येवमाहिताग्न्यादिप्रयोगइति एवं प्रयोगविध्यं शास्य नित्य काम्यत्व व्यव स्थापनेन गुणविध्यं शास्य शुद्धसंस्कारार्थत्वमेवोक्तं । एवं च तस्याधानादिवदेव अ ग्निस्थानीयलक्ष्येषु सर्वेषु प्रवृत्तावपि एकाग्नाविव नैकलक्ष्येनावृत्तिरिति पूर्वपरयो २८ र्नादेशाद्वयप्रसक्तिरिति तत्ता त्पर्यं एवं च स्पष्टमेव पूर्वपक्षासिद्धं तयोरयं न्यायः

नैमित्तिकत्वं तदर्थे बोधयार्थतया त्वर्थमेवेति वोक्तं । ५

५६

संस्कारकविधिविषयेसिद्धं तितदुक्तिभावः संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्येपि स्फुटोयं वै कल्पिकत्वादिति एवं च पक्षेद्वित्वानामानंत्यापत्यापरिनिष्ठितत्वाभावापत्तिः ।। न च वदुक्तरीत्यानंत्यापत्तिप्रयुक्तमपरिनिष्ठितत्वमसकृत्प्रवृ [redacted] तौनाधकमि तिलभ्यतेतत्र नात्रद्वित्वस्य वैकल्पिक त्वेनयावच्छक्तिद्वित्वसहितप्रयोगस्यपरिनिष्ठितत्वसंभवात् अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यताव च्छेदकानाक्रांतत्वं हि परिनिष्ठितत्वमिति वाच्यं ।। आनंत्यापत्तेरित्यस्य चतुःपंचादिधकार यकाराणामापत्त्या त्रिप्रभित्यादिस्त्वदुक्तमर्यादाभंगापत्तेरित्यर्थात् तत्त्वं नयन्व्यपातिनवत्वो क्तिरसंगतैवेति । आनंत्यापत्तिरेवतन्न्यायबीजमिति तुनयुक्तं उद्बोढामित्यादौ उद्बहसू त्राभिमतवस्थायां सिद्धेपादे रसिद्धत्वात्तिचिवस्थानोकारे लक्ष्ये लक्षणस्यप्रवृत्तिन्यायेन पुनर्द्वि त्वेनेति सिचिवृद्धिरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् ।। आनंत्यापत्तेस्तत्राभावात् । एतद्भाष्यप्र

५८

माष्येनविकारकृतभेदेननलक्ष्यभेदः। अयणं सम्ःसृटीति सूत्रं चास्वांमानमभ्यासमेनालोपमित्युनेनों
सत्वेपिपुनर्ह्रस्वेनविसकारकस्यापिसिद्धोत्तदृयथर्थ्यस्पष्टमेवेरयोरइतिसूत्रेइरयोरितिद्विवचनंतुस्व
विधेयस्यस्वस्मिन्नुद्देश्यत्वाभावात्तस्मात्तयेरुतिनतदस्यांमानम् नचतत्रसाहिवर्हिरोदितितपरत्व
सामर्थ्यात्रत्वद्विरितिवाच्यमशाट्ससादतत्कालत्वाचत्तेरेवंत्तेनशाट्ममर्यादयालाभात्तदुक्तेनस
ध्युपास्येपूर्वधस्यद्विलेजश्लेलक्ष्यभेदात्पुनर्ह्रस्वमित्यपास्तं॥पूर्वमकारस्येदानीमोकार
स्येतिलक्ष्यभेदस्यादवोढामित्यादावपिसत्वेक्तभाष्यविरोधात्॥विकारान्यानुपूर्व्येक्रमेण
लक्ष्येक्यंत्तुममाप्यस्येवेतिदिक्॥इतिह्रस्वमपीति॥एतेनाष्टमिकवर्णह्रस्वस्थानेह्रस्वमि
तिलक्ष्यभेदोस्तीतिपरास्तं॥पदह्रस्वेद्विस्याप्याव्रत्त्यापत्तेःवस्तुतस्तत्सावर्ण्यह्रस्वस्थानेद्वि
वचनमित्यन्यत्रनिरूपितंप्रत्याख्यातमिति अनभ्यासप्रतिषेधोनर्थकःछंदसिवावचनाद २९
नोन्ययतेतेनेमिवेत्यादौनदोषइतिभाष्यंएकस्यैकाचोद्विसेकोएकाज्व्यपदेशेहिनोरचोद्वि

दिगर्थंसत्वपूर्वत्राभिसिद्धमिवस्याचासंचारःयत्रासिद्धत्वनविषयोःफलिमिनोमसत्वेमततनिभाषासरतेः।एवंचतस्यासिद्धत्वाल्लक्ष्येकमे
वेमितद्रुमिरयेत्वेवेति।४

रूकत्वात् अनेनन्यायेनाचःपुनःपुनर्ह्रस्वाप्राप्ताववयवांतरस्यैकाच्त्वाभावेनतदप्रवृत्तेरितस्यार्थ
मिति चलदाशयः कैयटेनोक्तः कैयटादिमिरिति॥ अत्रारुचिबीजंतुभाष्यप्रामाण्येनतेषामनभि
धानंस्तौतिण्यारितिसूत्रस्थःसोषुप्यतेःसनूसोषुपिषतइतिभाष्यप्रयोगोपिछांदसइत्याहुः॥रू
पाणामानत्यमितिरूपाधिक्यमित्यर्थः तदाहुनवलौकिकेरसंगतेवेति॥सकारार्ह्रस्वइति॥ अच्य
रयत्नविच्छिन्नेह्यस्यलक्ष्यंतत्रैकस्मिन्धकारेप्रवृत्तावपितादृशेसकारलक्ष्यभेदात्पुनः
२:९ प्रवृत्तिर्भवत्येवेतिवंसंप्रमाणादिविधौयणस्त्वावच्छिन्नमुद्दिश्यमितिलक्ष्यभेदाघावदृद्दि
श्यंपुनःप्रवृत्तिर्भवत्येवेतिननसप्रसारणेइत्यादेर्वैयर्थ्यंइतिबोध्यं॥नदापिनेति॥ यथोद्दि
ष्टापस्तेइत्यनुक्तासामान्येनयदुक्तंतदपिनेत्यर्थः तस्मादिहेति॥ यणोमयइत्यत्रेत्यर्थःविस
र्जनीयसूत्रभाष्यात्तुकार्यकालपक्षेपित्रिपाद्यांतदप्रवृत्तिरितिलभ्यतेमूलंतुकैय
टानुसारेणेतिपरे॥ संप्रसारणस्थानिकस्येति॥ स्थानेजातस्येतिशेषःसाक्षात्संप्रसार

णस्थानिकपूर्वरूपादेर्हल्त्वसत्त्वेन सामर्थ्याद्द्वित्वविधौ स्थानिवत्त्वांगीकारेऽपि पूर्वरूपोत्तरं
प्रवृत्तस्य हल् इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन संप्रसारणत्वेमानाभाव इति भावः द्वित्वंने
ति॥ यणोमय इति प्राप्तं नेत्यर्थः द्वित्वप्रकरणे इति तथा च भाष्ये रेफस्यानुनासिकपर
सवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधो वक्तव्यः स्वर्नयति कुंडरथेन मद्रह्रदः न वक्तव्यः रेफोष्मणां
सवर्णा न संति नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तर्हि निमित्तं द्विर्वचनस्येति॥ अन्यथा वचनारं
भो द्विर्वचनमात्रस्य निषेधेन फलभेदे प्रत्याख्यानानापत्तेः साक्षाद्युतेन॥ विशेष
शब्दनोधितेन॥ यत्र यत्र द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र सर्वत्र वाक्यांतरेणानन्वीक्षनेन का
र्यित्वप्रसक्तेरनवकाशेन तेन भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यत एव द्वित्वस्य कार्यित्वं वा ३
ध्यत इति भावः नवा[redacted]

प्रनप्रकारान्तविषय एवेति स्पष्टं तद्धितेषु चामादेरिति सूत्रे भाष्ये। तदर्थप्राप्तियोग्यविषयाभावरूपं चानवकाशत्वमेतद्विषये। भवत
क कौंडिन्यन्यायो

तद्रूपप्राप्तियोग्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान् यो विषयस्तदभावरूपं तत्। प्राप्तियोग्यत्वं च तद्रूपं तस्य च्छेदकाकांत
त्वं। अन्यथा कालभेदेन तत्प्राप्तियोग्यविषयत्वस्यैव सत्त्वेन असंगतिः। टिप्पणी ~

ध्यत इति इदं च व्यक्तिपक्षे व्याख्येयं अन्यथा कः सवर्णे इत्येतत्स्वर्यालोचनयाग्नी
शौरस्यादिविषयकं यणः शास्त्रस्यानवकाशत्वं च न वक्तुं शक्यं अवाच्येरकः स्थानित्वमश्वा
तद्विषयकत्वस्य प्रायान्यभावस्यैव कल्पने स्यादिति स्पष्टमिति कौपणचा सूत्रे कैयटे वैय
ट इति। अत्रारुचिबीजं तु अत्र स्थानित्वस्यानवकाशत्वम् अत्र त्वत्र निमित्त
प्राप्त्या तत्र स्थानित्वस्य चरितार्थ्यात्तत्र कौंडिन्यन्यायो विधेयपय एव विषे
षे विहितेन सामान्यविहितं बाध्यत इत्यस्मिन् युक्तव्यवहारादिति वाच्यं। अ
पूर्व बाध्यत्वेन निमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात्। न हि निमित्तवत्त्वमविमानां तरसिद्ध
मिति दिक्॥ एकमेवेति। यणस्तत्त्वान्वर्जियरो द्वित्वप्रयुक्तरूपभेदाभावादिति भावः
वकारस्तु नात्र अन्यूनान [redacted] तिरिक्तस्थानकादेशत्वात्पेनाधिकस्थान
केस्यापत्तेः लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधेन इत्यानामनपिधानेमितितत्त्वा। अ्या

इणिम व्यूहेणपरेणवेतिसंहिताप्रमाभावात् ... पूर्वेणपरेणवेति सवर्णपरेण
महितथास्यादजिष्ववदेहतिभाष्य। आ इतितितिसले ... वर्णे नासंगतिः। ~

नेयत्वात् इति ... स्थानेन ... ।पु
राणानु अनुपन्नतत्वकृतापि ते नतान्वितैः। ~

र त्वीत्यति आड् पूर्वा इत्येवं बुद्धकान्निप्रत्ययः धनुषः कोदीउच्येते। आर्त्निः धोडाध
नुः कोटीरित्यमरेन काररहितः पाठो दृश्यते आर्त्निरिति तत्र पाठांतरं। वार्त्ति
केनेत्यनेन तस्य वाचनिकत्वं सूचितं। पूर्वसूत्रेइति बांतत्वानायतस्यालोच
नस्यावश्यकत्वादिति भावः। अपेक्षस्येति। ननु द्वित्वे भिन्ने पूर्वत्रकर्त्तव्ये परमसि
द्धमित्यर्थकेन पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दस्येति वक्तुमुचि
तमिति वाच्यं। फले विशेषाभावेन नतद्नादरणात्। नह्यत्र जश्त्वात्पूर्वमनंतरं वा द्वि
त्वे रूपे विशेषोऽस्ति। तदनंतरं जश्त्वप्रवृत्तेः सत्वात्। यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ त
न्निषेधे वा फले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेः ... स्याध
स्यानिकस्येत्यर्थ इति दिक्। नाम्नित्याविति सूत्रेइति। हयवरट्सूत्रशेषे चेत्यपि बो
ध्यं। अनुतेरिति हलो यमामित्यत्र सरोस्सरीत्यत्र चेति भावः। लोपकमिति। उपा ३

निपामकत्वमेवत्वं। निपमभ्रफलविशेषापेक्ष। अतएव ब्रीहिनवहंती अदीद्दापाल्लेः विशेषाविषमन्या इं कल्पयंतिकल्पमिदः ३

परस्यपरो लोपोवे कल्पि करतिसामान्यापेक्षमाश्रयणीयमितिभावः तस्यहलोयमामिति विशेषापेक्षतेआह व्या २

यत्रापि विकल्पानुवृत्ता विति भावः। लोपस्य हीति। लोपमात्रस्येत्यर्थः। लोपापवा
द इति। असारंभसामर्थ्यादिति भावः। लोपकोनर मिति। अणुदित्सूत्रस्थमणग्र
हणं हलः रव्यानमेवेति यदि तु हलो यमामित्यत्र विकल्पं सिद्धं कृत्वा द्वित्वस्य त
द्विषये चारितार्थ्येन सरोस्सरीत्यत्र तदनुवृत्तौ शरोचीति लोपकमुपन्यस्यतेत
दा सम्यगेव परं तु भाष्ये भाष्यसंमतित्वेरवः प्रामादिकस्तद्राथस्यो भयविषयतया
प्रवृत्तेः असंभवादिति। ननु आ अवतीति ओर्जनस्य ओर्जनोरित्यादावेः
कारहस्वा... गुणे परादिवत्वेनोहत्वासंभवोक्तिर्नच चूर्द्धिरेचीति सिद्धिरोमा
ङोश्चेत्यनेन बाधादनेनतु सामर्थ्यान्न बाध्यत इति वाच्यं। तस्यानभिधाना
दित्याशयात् किंच ओमाङोश्चेत्येतद्बाधकल्पनापेक्षया सामर्थ्येनवृद्ध्यानु
रोधेन चैचीत्यसंबंधकल्पने बोचिता। तस्य दोनेरति वृद्धे। पूर्वमित्यादिः वा

तद्द्विमंचतासंपरत्वरः पलोकमिथारोअनुस्वारेपरसवर्णेनानुनासिकेषयकारादोहले अनुनासिकाभावपक्षियन्यहलोयग्रहणादनशिनेतिदिले
परेरेवैकारादिसिध्यर्थमनग्रहणं लोपायनिरतेतलुतेसिद्धांतदृष्यायोत्स्यहमेर। २

त्रीपरिभाषयेति भावः। अनन्यत्वादिति। न चाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनैत्वा
दित्वं सुलभं। पूर्वे परविधित्वात्। पूर्वस्यैव विधौ हि सः। मध्येपवादन्यायेनाकुत्वं
बाधित्वे हैवस्यात्। उपेधतरस्याद्दोलुपरत्वात्सवरूपमेव स्यादिति भावः। सामो
हइति। एधतेराद्देशाभावेन स्थानिवत्त्वेन तत्त्वं। न स्यादिति। न च णेरनिटीत्यस्य
एवं तस्यांगस्य लोप इत्यर्थः स चाल्लोपस्य परिभाषायां स्वस्य एवं च प्रकृते न दोषः
सर्वस्मिन्नेव पदादेशा इति न्यायेन धीत्यस्य विधिरिद्स्यादेशत्वेन स्थानिनोऽप्यंगतया
देशोपि स्थानिवत्त्वेन एवं तत्त्वस्य सुलभत्वादिति वाच्यं। अल्लोपस्य परिभाषयानि
र्दिश्यमानपरिभाषया च णेरनिटीत्यस्य एवं तस्यांगस्यांशो यो निर्दिश्यमानो णिस्त
स्य लोप इत्यर्थेन दोषात्। अनेकाल्त्वात्। सूत्रं तु अपाद्यादित्वादेश्चरितार्थमिति
भावः। कुत्वं न स्यादिति। हन्त्यवयव हकाराभावात्। संस्वेधि सकारवेशिष्ट्या।
च

भावेनुत्था निवत्त्वेन कुत्वं स्यादपीति भावः। अंतरंगत्वादिति। चङ्परनिमित्त
स्यापेक्षया चङ्मात्रनिमित्तत्वेनाल्पपदार्थापेक्षत्वादित्यर्थः। भाष्ये सुनित्यत्वमात्रमे
व द्वित्वस्योक्तं ज्ञापितत्वादिति। इदं च णौ चङ्युपधाया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। असंगतं स्यादि
ति। सुनोतिग्रहणेन सावयवैरपि ग्रहणेन शंकाया एवाभावादिति भावः। अवय
वानन्यत्वादिति। एवं तावयवस्य सुनोतेः सुनोतिमित्यत्वाभावादिति तदर्थः। सुनो
तिरूपानभावादिति। सुनोतित्वानभावादित्यर्थः। असंगतेवेति एवं तेनाभेयोगादि
ति शंकाप्रकृतस्यार्थविशेषकत्वेन समाधानरूपा चेव्यवस्था संगतेव स्यात्। त्वदुत
रीत्यापाधिकेष त्वाभावात्संगतिरित्यर्थः। तदेवाह। कोहीति विग्रह इति समस्यमानप
दस्वरूपबोधकमित्यर्थः। तत्रैनावपि। अतइति ढनावपि विहितेत्यर्थः। अंत
रंगेणेति। प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः समर्थग्रहणेन वृत्तस्य प्रकार्याद्देव तद्वि
ननु स्वसमर्थबोधकुंत्नलत्वेनगत्कादप्रतीतिः सुलादनं लसतापयचय पार्थेनरधंतत्तादिवत

नोपस्थातद्विषये कृत्तव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्तेस्तस्या असत्त्वाच्चेति भावः। च
रितार्थत्वादिति। तत्र घटको हि नीशब्दस्य कल्पितार्थेनापार्थकत्वाभावेन तन्नैत
त्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यं। लोपकमितीति। आनौ राजेरपि सत्वेन राज्ञि ग्रह
णेनैव सिद्धे सूत्र इष्टं सतज्ज्ञापकमिति भावः तथा अन्तस्येवेति। फणादेरेवेत्यर्थः
राजृ इति पठित्वेति। न चैवमनुबंधनिर्देशाशरा अष्टीत्यादौ यङ्लुकि षत्वं न स्यादिति
वाच्यं। यङ्लुक् श्लाकादसत्वात्तु श्तिपा शपेत्यस्यानित्यत्वाच्च भाष्येतस्यानुक्तत्वाच्च
। एतेन फणादित्वेन ग्रहणे गणेन ग्रहणा यङ्लुकि न स्यादित्यपास्तं गणेन नि
र्देशाभावाच्च। राडू विभ्रादिस्यादौ राजत्वे तु अन्तर्भूतगत्यावाराशब्दपूर्वक जूधातोः
क्विपि निष्पन्नराजशब्देन पुंस्त्वकेन षत्वं। रूजेराज उत्यनुनासिकस्य पाठात्।
सीरदेवोक्तमिति। अत्रोरुचिबीजे तु अश्वादिवत्सा हेत्येयेण धातुसंज्ञके राजे
सुपठत्वाश्वेति। एवं च भ्राजभासेति सूत्रे भ्राजिग्रहणं न कार्यमित्यपि बोध्यं॥

त्रे हर्षां स्यादिति भ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वं। किं च भ्राजं तर्गत राजेर्नकारानुबंध
त्वं। तस्य समुदायानुबंधत्वात् इति। भाष्यादि विरुद्धमिति तदनुक्तत्वादिति भावः
। गतार्थमिदमिति। पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेनोभयोरपि प्रत्येकं स्थानि
त्वादिति भावः एवं च प्राद्धतीत्यादौ विसर्गवारणाय यद्व्यापकाश्रयणाय्येमेन कार्यंय
तस्तत्रस्थानित्वेन रेफान्तेपदत्वे दुर्लभं तस्य तत्स्थानिधर्मत्वाभावात्। आनुमा
निकवचनके व्यनयास्त्रस्थीत्यस्य प्राद्धीदशो तुसमुदाये सत्राब्दधर्माणां स्थानि
वत्वेन लाभेपि प्रारित्यत्र तदलाभेन रेफेपदान्तत्वस्य दुर्लभत्वादिति बोध्येनवे
ति। वर्णाश्रये विधावेतादि वञ्जावप्रतिषेधो वाच्यस्तस्य सूत्रस्याख्यानमेतत्तूनबाव
कव्यंनात्तूपस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः। पूर्वस्य पर
स्य च समुदायस्योत्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथग्व स्थिताभ्यां येऽव्यवहाराः प्राप्ति पदिक

अथोरानंतर्यमिति। अथोऽआनंतर्यनिमित्तमित्यर्थः पश्चात्प्रवर्तमानेइति। अंतरंगत्वमेः।५

र खल्वंतत्वप्रयुक्तेत्यादयस्ते रूत्तेकादेशस्यापिप्रवर्तीत्यर्थात्। अतएवतु क्यसि
दुवचनंचगितार्थं अन्यथा धीत्येत्यादौ ह्रस्वप्रयुक्ततुकःसिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यंस्प
ष्टमेव। अतएववरवद्वाभिरित्यत्रैत्वेतिदिक्। अत्रचेति। तुस्वातरस्त्रैप्राछेती
त्यत्रचेत्यर्थः आधेविद्विष्यकरूतेशब्दतृतीयासमासस्यापेक्षत्वेनोप्येउपसर्गत्व
धातुत्वादिसापेक्षत्वेनरूढेर्वैहिरंगत्वादितिभावः। अत्रचपत्वतुकोरिति सूत्रस्थे
तुग्रहणज्ञापकमन्यथा धीत्येत्यादौत्यपूत्रत्वेयेपूर्वंसमासे जाते तत्रसंहितायां
नित्यत्वात्तल्यबुत्पत्तिपर्यंतमप्यसंहितयावस्था नासंभवेनएकादेशेप्यपितुग
पेक्षयापदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षेकादेशस्यवहिरंगतयासिद्धत्वेनतद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेव। तत्रपश्चात्प्रवर्तमानेतुक्यचोन्यानंतर्यनिमित्तककार्यत्वात्तन्नदोषः॥
अन्नानंतर्येति अथोरानंतर्यमित्यर्थः क्रियेयेति। यदर्थक्रियामुकारस्यर्थःप्रस्तुतत्वादिति।
भाष्यकारादिभिरितिशेषः उत्तरार्थमिति। तेनार्थस्योत्क्रमिंऽशु पचंतीत्यादिसि ५५

आइनमङ्भालयायादेर्गुणः भासुपीतितिपिवृत्तः धातुश्चसुधातुःतत्र अपृशदिनतस्त्वं। कृद्यादित्यादयोगेफंमीन कमितृत्वादसमाहारितिवा।

अत अतिदमनपहृतियदत्र ... लनित्यं इत्यस्येतित्रयोगाद्गतिताषः अअगुणस्येति भाषुभासित्यइत्यत्वरेः शाद्वत्प्रसाभानेनेतत्वे ५

प

द्धिः अतोगुणइत्युत्तरार्थमितिक्वाचित्कोपाठः विंभस्येयोजनमिति। नवविवाये
स्यत्राणेप्रत्ययस्येत्स्यनुनासिकत्वेतदनुकरणेततः परमोमित्यस्योमाङोश्चेतिपररू
पेनुनासिकाभावार्थं परस्ययादृशं रूपंतादृशं यथा स्यादितिरूपग्रहणंस्यष्टंचे
दमेवोजियत्रभाष्य कैयटेचेतिवाच्यं —— तेअनत्कोप्तुमिति सूत्रभाष्यात्करी
स्यागुणस्यशब्दत्वादिवद्रूपत्वाभावेनरूपग्रहयोनाव्यावृत्तिः रूपशब्दनचश्रा
श्र वणानुनविषयोवयव संस्थाननामान्यत एव तज्ज्वरत्वरत्वेनेहिस्वराक्वपेवर्णरू भानि
पावयवसंस्थानमेवशब्दस्यरूपंतद्वत्तयेनशब्दस्यरूपंव्यवहारःस्वरस्तुनतद्वा निनि
स्य मितिशब्दत्वादिवन्नरोर्के वृस्यरूपमितितदर्थः तत्रस्तत्रेरूपातिदेशोस्वरा
र तिदेशोनस्यादित्युपक्रम्यदमुक्तं परः किंगुणकोभवेतीत्याकांक्षायांस्थानिगु
णकरनित्यच्यतेतत्रोभेयगुणकस्यासंभवादेकस्थान्यंतरतमत्वात्तद्गुणक

भाष्ये ५

स्येवोपस्थितिस्याच्च तस्येनासिद्धत्वं परशब्देन प्रयोगस्थस्योपस्थितेस्तस्य ग्रहणं प्र
योगे च गुणो भेदक एव। शास्त्रे परस्तु चारितो गुणो ऽभेदको न तु प्रयोगे इति पर
शब्देनोपस्थितानानुनासिकस्यैवैकस्यान्यंतरस्य मलाद्विधिः यत्र तु स्थानिनि द्वि
यगुणके संभवस्तत्र सत्ववानेव स्वरितोननुनासिकस्य ग्राह्यस्य निपातत्वा
दुदात्तेन ॐ शब्देनो माङ्गोरित्येकादेशः सुत्रलणपेम्नितिस्वरितेन इत्नित
स्यादिन इति सूत्रे भाष्यकैय्यटयोरुक्तं ऐ औ जिति सूत्रे एकारौ दे आद्गु
ण इत्यादौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतुर्मात्राणां त्रिमात्रचतुर्मात्रा
आदेशा मा भूवन्निति वार्त्तिककृतोक्तं अकः सवर्णे इत्यत्र योगविभागेनैकः
पूर्वपरयोरिति योनिर्दिष्टः स दीर्घ इति व्याख्याने पचंतीत्यत्र दोषमा

गुणसंज्ञाविधायकेतपरकरणानुपपत्तिरिति सिद्धांते।

हां क्येकदेशिनोक्तं रूपग्रहणात्तपरस्य यादृशो रूपं इत्यादिभाष्येण तु त
स्वस्य रूपत्वाभिमानेन सिद्धांते तु स्पष्टार्थमेव रूपग्रहणमिति तत्रैव भा
ष्ये स्वरचितं। इको गुणवृद्धी इति सूत्रे कैय्यटस्तु चिंत्य एव। तत्र हि इकः प
रिभाषाभावे ज्ञनेर्गुणोनुनासिकः स्यादिति शंकिते पररूपेणापूर्णवृद्धो
भविष्यतीति भाष्ये उक्तं तस्यासंदुक्तरीत्योपपत्तेरिति दिक्। नाव कृतो
यदिति पाठेन छंदोभंगः नेदृशसादिति। दृत्तो भवमिति व्याख्याने वार्त्ति
कशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिस्याहुः विषये इति शाकंधादिष्विति विषय
सप्तमीति भावः। अन आहेति। ईदृशव्याख्यानेनालेश्यमाहेत्यर्थः
आहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु वचनेन हृदयव्यापारो व्यर्थः पृषोदरादित्वादि

ननु हकारान्तानां विभाषत्वमर्थे धातुरर्थेऽकर्मको लुप्यते तत्र तेऽपि जानीनितादिशेषणेन्येधेनेदशादिशेषस्येलुपितमत आह देशेति नच संबंधस्य प्रतीतिनिमित्तत्वात्।

लोपेनैव सिद्धेरिति। देशविशेषाणामिति। देशविशेषशब्दस्य यौगिकत्वेन जातिवाचकत्वाभावाद्विशेषणानां चाजातेरिति न निषेध इति बोध्यं। कुलस्याटेति। कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी अन्यथा कर्मण्यणि कुलाटीति स्यात्। किंचित्स्याद्येनेति। तदभावे हि भग्नदं ताधुश्चारितात्यक्तशब्दे एवस्यादव्यक्तत्वं चार्थबोधाजनकत्वे नापि वक्तुं शक्यमित्याहुः। निरालंबनत्वादिति। अंतग्रहणे तद्भिन्नव्यावर्त्यस्यार्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेनातः किमिति प्रश्नस्य दांते मा भूत् तवटकुमरादित्यत्र च मा भूदिति उत्तरस्य च निरालंबनत्वमित्यर्थः। शादाधिकारेति। तदा अयणाश्चोत्तशब्दस्य स्वर्थो भविष्यतीति भावः। तदापि स्यादिति। एकदेशविकृतन्यायेनाछेर्द्दत्वादिति भावः। जनत्वेनास्यास्येति। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदपक्षेत तथा जत्वेपी स्यादिः

तदसिद्धत्वेनात एव सत्वादिति भावः। ननु पुनरत्तग्रहणमात्रत्वास्ति तुसमपि वाध्यतामत आह। उदाहरणस्य त्वाद्यादि ष्ठस्यानाम्रेडितेति। अनुकार्यानुकरणयोरिति सर्वत्र जश्त्वप्रासो दाहरणासंभवाशंका यांत्वेत दुक्तं नैरिति बोध्यं। उत्तरग्रंथेति। नाम्रेडितस्येत्यस्य पटत्पटदितीत्युदाहरणपरग्रंथेत्यर्थः। ननु सग्रंथो जश्त्वासिद्धत्वेन यो ज्यइति चेत्तत्राह। जश्त्वेति तस्यासिद्धत्वेन तथा पररूपेणैव भवितव्यमिति जश्त्वस्या प्रवृत्तिलक्षणाया धत्वं च पदाजश्त्वं च बात्त्वदोनत्वमिति मेधासंगतिरिति स्वयमुन्नयत स्यादनार ज्जुरितिभावः। द्विगिति। द्विगर्थस्तु अपदांतादित्यनुवृत्त्यैव जश्त्वविषये व्यावृत्तिसिद्धेः पुनरत्तग्रहणं व्यर्थमेव। एतेन पुनरत्तग्रहणं श्रोतनीतत्वबिवक्षा

हाराजश्चाविषयेऽभेदविवक्षायामेवयथास्यान्न तुभेदविवक्षायांजश्चविष
यइत्यर्थकमित्यपास्तं। ममाप्ययंहणो लुप्ता वृद्ध्यधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमि
तिदिक्। सुबन्च मिमि। जातिपक्षाश्रयणो यथासंख्यनेष्टसिद्धिरिति भावः।एवं
दीस्ता यथासंख्यमिकोयणचीत्यत्रापिबोध्यमिति सूचितं। तद्भाष्ये स्यादित्व
त्वास्यसूत्रस्थभाष्ये स्पष्टः। तत्र अकः सवर्णे इति सूत्रे योतद्वार्त्तिकान्यथासि
द्धिरुद्भाविता। अस्मात्स्मादिति। अपदान्ता ओतौ उ-स्तिउ-स्रोरे वेति नियमादितिभा
वः। उत्तरार्थमिति। इकोसवर्णे इत्यादावपर्थमित्यर्थः स्पष्टार्थमिति। विभक्तौ चेद् उ-
स्तिउ-स्रोरे वेति नियमशङ्कावारणार्थमिति भावः। इत्यनुवर्तत इति। षष्ठ्या चि
परिणामस्यापि बोध्यं। प्रतिपदोक्तस्येति। एङः अहणत्वस्येति भावः। प्रति
पदोक्तपरिभाषया वा। वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिज्ञापकस्य नदनित्यत्वामा

गश्सर्वत्र अतः तिसन्नयोरप्यनुवृत्तिसत्तेनेदमसंगतमिति शब्दं। इत्यत्तरस्फुस्तग्रहणेन पदान्तेद्यत्तयोः [illegible]
मानेसनेनसिद्धत्वान्नयदा आदिशब्दः मकारे। २

न्य

त्रस्थापकत्वं ध्वनितं चेदत्रमो दृष्टं त्रेभाष्ये एङः पदान्तादित्यत्र तु हलोनन्तराद्
स्यादिति निर्देशात्प्रतिपदोक्तग्रहणमित्यत्र विस्तरः। पूर्वरूपमेवेति। पूर्वरूप
मपीत्यर्थः गोशब्दस्ययप्रत्यये परे तत्त्वेति व्याख्यानेननान्तः पाद मित्यनेने
वपूर्वत्वादिकं विकल्पेननिषिध्यत इत्यर्थः। तेनावादेशोपि नेष्यते इति एङः। तस्यगो
रिति। प्रतिपदोक्तस्यैव ङ- इत्यपि बोध्यं। ननु गोरग्रवचनं स्वरसिध्यर्थमन्य
थाऽवङ्- कृदायि दे तोदात्तोपि स्यादित्येतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादि चित्र
गव इत्यत्रावङः भावोस्तु तत्रागमश्लोरूपे विशेषस्य दृष्टत्वात्। चित्रगो
ग्र इत्यत्रावङ्- भावके व्याने किं मानमिति चेन्न उपदेशेऽजानुदात्तेति निपातनेना
वङ्- व्यासस्थापनप्रभाष्यस्य मानत्वात् चित्रगोशब्द आमन्त्रितायुदात्तेनान्ता
नुदात्तेः मन्त्रीकिंतस्यागमानुदात्तत्वे उभयोरनुदात्ते पाठे वक्रवणं स्यान्न। अ

पर्वाचेत्येतस्यैः अतः पराः अश्नोतौ पोस्यार्थः। ५

द्युदात्तनिपातनेनुगकाराकारस्योदात्तस्येति विशेषः स्पष्टः नचगवाक्षइ
त्यादाववङ् आद्युदात्तस्यश्रवणं माभूदिति तस्योपदेशिवद्भावो वाच्य इति
समासोन्तोदात्तादिबामंत्रितायुदात्तादपि प्रागवङ् स्वरप्रवृत्तौ पश्चादाम
त्रितस्वरे स्वरभेदाभाव इतिवाच्यं। गवाक्षइत्यादौ समानकालप्रवृत्तिक
स्यपरत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्त्योपदेशिवद्भाववच
नचारितार्थ्येनांगसंज्ञासापेक्षबहिरंगगुणापेक्षयांतरंगत्वात्पूर्वमे
वामंत्रितस्वरप्राप्त्यातदप्रवृत्तिसंपादनेऽस्यसामर्थ्याभावात्। तस्य
न यत्नाहानिरित्यादि। यथान्यासे त्वाद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भावयोः
करणगौरवादस्याचिंत्यमितिभावः स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये प्युक्तं गोः पूर्वत्वे
स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः चित्रग्वग्रं सर्वत्र विभाषा गोरिति पूर्वत्वे प्राप्नो

तत्स्थापनपरंभाष्यं तु लाघवानादरेणसत्रमिसर्वेणवक्तुमिति।

ति एङः इति वर्त्तते तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति। एवं तर्हि चित्र
गोग्रमित्यत्र प्राप्नोतीति। अत्र पूर्वत्वपदेन तदपवादप्रकृतिभावावङो
विनिगमनाविरहात्सर्वत्रेस्यवङः त्यस्याप्युपलक्षणं। अत एव प्रकृतिभा
वेऽतिस्युक्तो पूर्वत्वेऽइत्युक्तं वार्त्तिके भाष्ये च चित्रगोशब्दस्य लाक्षणिक
त्वेपि स्थानिवत्त्वात्प्राप्तोऽतत्प्रतिषेधः कृतः एङः प्रतिपदोक्तत्वाश्रयणे
तु तन्न कार्यमिति लाघवमिति दिक्। टाप्यादिति ङीषडुपलक्षणमिदं।
इष्टसिद्धेरिति। गवीत्यस्य स्थाने गवे इति स्यादिति तद्भेदस्य व्याख्यानम
पि नो जसे। भाष्यासंमतत्वादिति। इंड्रेति सामर्थ्यान्नित्यमिति तदुक्ते
रिति भावः प्लुत इति। प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव प्लुतस्य। तत्रनासिद्धत्व
मिति भावः उपलक्षणमिति। एवं चीसख्यप्यास्थाने भवतीति भावः। एहीसा

नाश्रवणमर्यादयाद्वाचपतीयर्प्रीतानमेवरीते: इत्याह एवात।

र दिति। वाक्यस्यटेस्तुनेरिति भावः। हरदत्तइति। केयटोप्येवं अत्रपक्षे विभा
षाप्रवृत्तस्यत्र विभाषाग्रहणमवधुत्यानुवादः। अविद्वांसः प्रत्यभिवादेइ
त्यादिप्रस्य शास्त्रभाष्यमपि वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानौचित्येन शास्त्रज्ञान
निदापरंबोध्यं। आख्यानप्रागिति। पुत्रएहीति वाक्यस्येत्यर्थः। अनुकर
णाद्दूराह्वानंबोधकत्वाभावाअत्रेस्यपिबोध्यं। वैकल्पिकत्वादिति। अस्य अप्लु
तवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेननतत्पक्षेऽस्याभावेन तेत्वमित्यर्थः। पुनःप्रकृतिभा
वइति। तस्यमतेऽप्लुतवद्भावोनेरिति भावः। एतेन चाक्रवर्मणस्याचार्यस्या
प्लुतवदित्येवभाष्योक्तेरिदं सर्वं चिंत्यमित्यपास्तं। अकारांतइरणाप्यप्लुत
वद्भावोत्रेत्याहापिचेति। अवैदिकइति। अस्यपुराणादिस्थत्वेनावैदिकत्वं ४८

स्पष्टमेव। कुमार्यैरिति। अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनांतत्वंश्रुत्याचेदं
तत्वमस्तिइति भावः। इदंचेद्द्विवचनांतमीदंतमित्यर्थे ईदंतं यद्द्विवचनं
तदंतमित्यर्थेतदंतविध्यसंभवएव दोषो बोध्यः। इत्युक्तमिति। मूलेइ
तिशेषः। ग्रात्रवेवेति। ग्रात्रेवंयज्ञाइवेत्यर्थः। ववेत्यादिकोशमदर्शने
नवशब्दइवपर्यायः स्यात्तत्रएवन तु सख्याभीमादिवत् एकदेशइति सू
चयति। विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपोवाच्यइति। वचनेनलाहृशा
स्त्रेलेतथाफल्गुनेप्यत्वेउपदेतथात्वेमानाभावात्। अआरंभसामर्थ्या
दिति। ननुकार्यकालपक्षेतुनास्तिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यं तत्पक्षेहिसं
ज्ञाशास्त्रस्यन पृथक्बोधकत्वे पूर्वत्रासिद्धमितिन्यातिदेशः। कार्यार्थ

यदिनामि तार्दिकनामभावादाह अन्योन्यमिति संबोधनाभावस्यान्यत्र कृतसत्वादिति भाष्यस्यापि तमेव पक्षे तो आदेशो तरक अनेनेनमोनं। पञ्जु अरसइत्यादयत्वेन
विधेतेदस्यस्थाने हो यस्ये प्रसर्यो भान्नानुनासिको भवतेभेतितव आदेशो भानाभावात् ८

कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशो वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्यैवमेव त
स्य किंचाधिकारः। एवं च सूत्रे दृष्टानुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवा
क्यतापन्नसंज्ञाया अपि तद्दृष्ट्यासिद्धतया सूत्रशास्त्रेऽनुवृत्तपूर्वत्रा
सिद्धमित्यत्रस्य पूर्वशब्देन तदेकवाक्यतापन्नस्यादसो मादित्यस्य ग्रहीतुम
शक्यत्वं। एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठक्रमेण पूर्वत्वस्यानपायेन संज्ञाप्रत्यसिद्धत्वे दुर्वी
रमित्यपास्तमिति चेन्न। अप्रगृह्यादसः इति न्यासेनैव सिद्धौ सामान्यसंज्ञासूत्रकरणसा
मर्थ्येन प्लुतप्रगृह्या इत्यत्राप्युपस्थित्या तत्सामर्थ्येनासिद्धत्वबाधात्। हंसुकासु
केस्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् सूत्रमतेऽपि नानुनासिकः स्यादाशयास्पष्टं चे
दं भाष्ये ऽकादसमिति शो आदेशस्य कादसत्वादिति भावः। मेरुतीत्यनुकरणमिति। प्रते
तिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वमप्युक्तः प्रकृतेति भावस्तत्र ते नास्ति ४

धौरनमिधाभा २

६०

देशेन प्रगृह्यत्वं तु न। लेशायरस्यादावनुकार्यफलाभावेन प्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्या तदकेनु
रणेति देशो नास्तित्योपदेशप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः। अन्यथात्वेति। अनभिमत
त्वेत्यर्थः। तदा हनामं स्यादिति। स्मरणेति। विस्मृतस्य स्मरणविषयताधानं कर
त्यर्थः। मर्यादाभिविधावित्यत्र मध्यमपदलोपी समासः। तत्सहिते अभिविधावित्य
र्थः सप्तम्यर्थेति। तद्वृत्तित्वं च तस्य निरुक्ते स्पष्टं। अव्ययीभावाभावश्च श्रुतौ छांद
सत्वाद्बोध्यः। अत्र परत्वादिति। न चैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः इति वाच्यं तिरिकेऽभ्यो
दित्वस्य निपातातिरिक्ते संबुद्धिविषयस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावादेवेच फले ऽवि
शेष इति वाच्यं। परत्वेन विकल्पप्रवृत्त्यावभानपर्यन्तमप्यस्य व्यापारेणास्य कृतग
तिन्यायेन नित्यस्य तदभावे प्रवृत्तेः। अत एव न यदि विभाषास्त्राको वारतिसूत्रे
निषेधीयोऽप्यत्र विभाषेति संगच्छते। अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधा

६१

अभावात् बीभंतुसाक्षात्प्रभृतीनिमित्तस्य तत्र भाष्यविरोधः तथाहि । अंतस्य प्रतिषेधो वाच्यः लक्षणीमूलनशब्दं देणे तत्त्वात् असत्वेनादिभा
वा पूर्वोणानि आभविष्यतीति भाष्यं ।

भावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारत्वेन तादृशे भाष्यात् । न चाक उ र सूत्रेणान्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधक
भावाभावस्य ज्ञापितत्वेन परत्वाद्विकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यं । संज्ञाया एकत्वात् । ज्ञाप
कस्य च विरोधापेक्षत्वेन संज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित् । परे तु ओदित्यस्ये
तिशब्दनिरपेक्षत्वेनोत्तरं गत्वमिति परत्वमयुक्तं । संबुद्धाविति तु निपातपदाननुवृ
त्तये । अन्ययोर्दनेन निपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः नित्यविकल्पविध्योर्युगपत्प्र
वृत्तावपि विरोधाभावेन परत्वादित्यस्यासंगतेश्च । एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्ट
त्वादित्यर्थः । अनुग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरोत्ग्रहणं मापि तन्निवृत्तिसि
द्धौ वैचित्र्यार्थमेव संबुद्धिग्रहणमित्याहुः । आव रूपक इति । अन्यपेको सवर्ण इत्य
त्रमेदूकानुवृत्त्यापत्तिः । सा च सेवं पतद्भावो भयकल्पनाप्रसक्ताऽव्याप्येति भावः ।
अनुत्पादादिति । अत एव तस्याः अवयवानां । अभेदविवक्षापदार्थव्याप्तं वस्तु

इदं भिन्नं तथा सेऽथेत्यादिषु असंभवनमंकृतु तिलस्याव यवत्वात् ।

त्रे निरूपयिष्यते । न च लिंगसर्वनामनपुंसकत्वाभ्युपगमेनोत्वाभावाल्लुकः स्यादापत्तेः न
च सुस्रुपेति समासेन निर्वाहः इति शब्दस्य शब्दस्वरूपपरतात्पर्यग्राहकत्वेनते
नैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात् । न च गोभ्यां गोक्षीरमित्यादावेकदेशा
गोशब्दानुकरणोत्पत्तिः कृस्त्रन्भाष्योक्ते प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पद
त्वस्तुलभमिति वाच्यं ह्रस्वो दीर्घादिति सूत्रभाष्योक्ते न तदतिदेशानित्यत्वेन
तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापि सुसाध्यत्वे नास्याधारपाप्रयोजनत्वाभावादिति भावः
एतदर्थमेवेति । एतदर्थमपीत्यर्थः । अनित इति पि संबुद्धावान्वितोपीत्यत्र न
रुद्धवीति रूत्वे मानुनासिक इति पूर्वस्यानुनासिके यदेलनां विनोपि कैसेद्ध
ओश्विनोपीत्यत्रापि फलसत्वात् । अन्नपातिदि । न चैवं न्यासे यथासेरव्याप्तिः

महतीशेरंस्यतेनभिधानात् ।

तस्यासार्वत्रिकत्वात्। आन्महत इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः पूर्वोक्तेकमल्लांश्चिनोतीत्यत्र लस्य नकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावनुनासिक इति। विधेयकोटौ यकारमात्रस्य तस्याहारे तु विधेयविषये सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिकलस्यैवापत्तिरिति यथान्यासमेव साधु इत्येवावधेयमिति। न चात्रापि न्यासे संनिपातपरिभाषयानुस्वारप्राप्तिरिति वाच्यं। निपाय्यांतथा पाठेन संनिपातपरिभाषा ऽनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः। अनुनासिकेवकार इति रुदं कैयटानुरोधेन। मयउञ इ त्यत्र विधीयमानस्य सवर्णाग्राहकत्वेनानेनानुनासिकविधानाभावेन कथमत्र स आन्यथेद मो मस्यानुनासिको रेकार इति
स्यात्। अतएव हशोविषये गुणानामभेदकत्वपक्षाना श्रयणमितिचिंत्यं। इति स्वरसंधिः॥ ॥ विनापि तद्योगमिति॥ सो हिस्थे च योग क्रियायां। एतदिति ४२
[illegible]

संयोग इत्यर्थ इत्यर्थः। सत्याभीम इति वन्निर्देशाः संयोगस्याव्यवहितयोरेवेति चितं करुत्तेलमित्यादौ न दोषः। यथासंख्यमिति। तत्पदध्वनेत्यादेरुपादानादित्यनेनाद्वयपरस्मैपदानां णलादित्यादेः सूत्रांतरस्थक्रमेणोवयथासंख्यमिति भावः। वादित्रादेश्चानादि सिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणोपस्थितिरिति तात्पर्यं। ननु तज्ज्ञानमित्यादौ अनुयोगाभावात्कस्यादत आह। तज्ज्ञानमिति। तत्र योगेन योग्यार पात्रेन त्विदं वर्णांतरमिति भावः। अनुपस्थानेति। पूर्वोक्तानामानुपस्थानेत्यर्थः। तेन चित्तमित्यादौ न दोषः। षत्वमिति। न च षस्य पदांते जश्त्वं भविष्यतीति तद्धर्थमिति वाच्यं। षत्वस्यासिद्धत्वेनास्य जश्त्वाभावात्। भाष्येति। प्रत्ययेत्येवेतत्र पाठादिति भावः। इकार इति। चत्वेनेति भावः। मछन्दस्य यवादिगणपाठेन मानमिति। तत्र मयइति वत्वे मद्वान्निस्थेवेति तात्पर्यं। इति केचित्तन्नोमन्यामिति। क्वा

र चित्कोऽस्तां मद्राधिकः पाठः ननु सवर्णपदमध्यकं परसवर्ण इत्यत्रैकार्थीभापन्न
स्यान्यत्र संबंधो वक्तुमशक्यः। न च पूर्वस्यैत्यस्य संबंध्याकांक्षायां यत्किंचित्संबंधि
कत्वनापेक्षया सूत्रे प्रत्यासत्त्यार्थवाचकपदाध्याहारो न चित्यात्तल्लाभः चुटू इत्यादि
विषयादादेरप्येवमेव संबंधोपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञायावैयर्थ्यापत्तेः न च स्व
रितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः नोलीत्यत्र समुदायानुवृत्त्या तस्या
चारितार्थ्यादित्यत आह। अनुस्वारस्येत्यादि। एकदेश इति यथाकारमात्रे स्वरितत्व
प्रतिज्ञयैव नोलीत्यादावनुवृत्तिसिद्धौ पुनः सकारांशेन स्वरितत्वेपि तावतोप्यंशान्तरस्यानुव
त्त्यानुवृत्तिरिति भावः तदाह तदारभ्य सामर्थ्यादिति। चयोर्भावान्तरा दीर्घादाचो यामिसु
त्तरमनुस्वारस्य यथायिं वा परान्तस्य। नोलीन्दुदस्थास्तंभोः पयो हो। शश्छोटीति
षट्सूत्री पाठान्तरं श्चांजश्च। शरि अभ्यासे चर्च। खरि च। वावसाने। अयोग ४७

८६

मग्न्यस्येति पंचसूत्र्याः पाठे भाष्यसंमते यस्य चर्त्वं पितस्यासिद्धत्वाच्छ्दार्परत्वाभावाच्चेति
भावः चर्त्वमिति। ततश्च त्वेशरश्छोटीति प्रक्रियेति भावः चर्त्वस्यापवादत्वादिति। ए
वं च तत्र कृते जश्त्वाप्रवृत्तिरिति भावः। न चैतत्त्वे कृते चर्त्वस्य चारितार्थ्येन तस्या
सिद्धत्वापदपवादत्वेन मानमिति वाच्यं। तत्कालेऽचत्वस्य प्राप्तत्वेन येन नाप्राप्ति
न्यायेनापवादत्वस्य सुलभतया कृतीतेरसंभवात्। एतदेवाभिप्रेत्याभिदधोत्यास्व
त्रैभाष्येऽत्कं सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति। अन्यथा कौंडिन्यायतक्रमित्य
नेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्राप्तदधिदानस्यापि बाधो न स्यात्। तद्धानोत्तरं त
क्रदानतद्दानस्य चारितार्थ्यात्। अत एव वाजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रे प्रथमद्वित्वे कृते
नोत्तरमस्य चारितार्थ्येन प्रथमद्विर्वचनस्यानेन बाधो न स्यादित्याशंक्य सत्य

८७

विसंभवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये एवं च दध्यत्रेदिगीति सूत्रस्थकैयटादिग्रं
था असंभवे एव बाधकतेति वार्त्तिकानुसारेयामवृत्तावयुक्ता इति बोध्यमिति भा
वः। केन वार्यतामिति। एवं च ढत्वविषये वाक्यसंस्कारपक्षेण न साधुत्वान्वाख्या
नमिति स्वीकृत्या कृतव्यूह परिभाषात्वाज्येति दिक्। वे ह्यत्तिरिति बोध्यं। अन्ये तु पद
संस्कारे हरिः ऋह्लीतिस विसर्गमपि साधेव सन्निधाने। परिभाषाया भाष्ये ऽद
र्शनादित्याहुः प्रमाणाभावादिति योगविभागस्य भाष्ये ऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वादि
त्यपि बोध्यं। यथासंख्य ति। स्थानेतेकदेशेन सूत्रप्रहणं बोध्यं। परत्वादिति। त
स्मिन्निति सूत्रापेक्षया तस्मादित्यस्य परत्वादित्यर्थः उकारात्सकारे धुडित्य
र्थे तस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितउकारस्यागमित्वं तस्मादित्यस्य प्रवृत्तावु
पस्थितसस्यतत्वमित्यसंभवरूपविरोधे परत्वेन व्याख्येतिसस्यागमित्व

अर्थपरत्वेन यथासंख्यमि.येऽस्तिं अत आह स्थानेतमिति तदन्तकार्येणेत्यर्थे. नभावत धुल.सूत्रप्रवृत्तेरिति भ.लार्थे: ४

निर्णय इति भावः। स्यएं चेदं तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये। लाघवार्थमिति। षष्ठ्याः प्रयोग एव
कर्त्तव्य इत्यर्थः। चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति। अत एव तु इति नोक्तं। अत एव। चर्त्वस्या
सिद्धत्वादेव। ननु धुक् डः सील्यस्तु सप्तमी च यथाश्रुते वदु इति च षष्ठ्यंतं परस्मा
र्थे तो वाक्यत्रास्यंगीकारेण प्रवृत्तत्वे परादित्वे वा न शक्तं तावच्छेदकभेदोत आ
ह धुडः परादित्वमिति श्वो न तिरूपदेशसादिः श्चुत्वस्य धुडिसिद्धत्वेपि तुक्य
सिद्धत्वात्सन्श्वो न तीत्यत्र तु ग्नेति बोध्यं। षष्ठी कल्प्यत इति। न च शीति सप्तमी
निर्देशो लाघवार्थः द्वयोरुच्चरितार्थत्वे लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं न त्व
न्यथेत्याशय त्र। धुडे वास्त्विति। शीति च षष्ठ्यर्थ इति भावः। विप्रचामिति। को
दसार्थमपि बहुशः सूत्रकृतोपलक्षदर्शनादिति भावः। पालनेस्यादिति। एतेन द
धाश्रुत्वस्यासिद्धत्वे तु नवचन सामर्थ्यादिति भावः। त्रिपाद्यां समैया परिभाषा

२ ऽभ्रटत्नोपक्षद्वयेपीदमेव समाधानं। यथोद्देशपक्ष इति। कार्यकालेंऽतु असिद्धत्वान्न दो प्र
षः पूर्वोत्तलेपीतिभावः संज्ञायांउ-मितिप्रत्याहाररूपायां विकल्पद्वयमध्ये इति विका
यामध्येन्चयेविधयस्तेनित्यादिति। नञ्कासेइतिसूत्रभाष्योक्तेरितिभावः। नचैतन्म
ध्यपाठेननिस्यलकल्पनेतन्मध्यपतितानां नपरेन उणादीनामपि नित्यत्वाप
त्तिः स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्वा ग्रहणान्निवृत्तौ कल्प्यमानायांस्थानेतरए
व तत्कल्पनेनोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पनेमानाभावात्। तस्मादुत्तरत्र वाग्रहणसा
मर्थ्यात्पूर्वसूत्रेएव पूर्ववाग्रहणस्यानिवृत्तिरितिभावः। तन्निषेधादिति। तस्य
दोषत्वस्य तु न प्राप्तिः उक्तसाहचर्याद्देशकालस्यैव ग्रहणात्। पंचमीसमास
स्यानित्यत्वात्त्रेस्यपिबोध्यं। परादित्वमिति। ततः परस्याश्च इति व्याख्यानेन स्पर्शः। ४५
उ-मह्रस्वस्य षष्ठ्यंतत्वमाश्रित्य ङ-मंतपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङ-मुडुत्वा दोष

दह्रस्वपर्वेनिपूर्वोदित्वमेव कुर्वन्ननकृतं पदस्येति चमादुपधायास्त्वादाविवाक्यें षष्ठी। ई
अज्ञादौ पदहस्त्युक्ते मर्ष्याभ्यासे ह्रस्वतः शालरि मननिरासादावनं त्यस्येतिभा
वः। बहिरंगपरिभाषयेति। नुटो बहिरंगतयाऽसिद्धत्वादित्यर्थः। ङमो ये ङ-मुटः
परादित्वं द्वे इतिस्त्रीकरणां च। पाक्षिकः। कार्यकालपक्षसंबंधि। दिगितिदिग
र्थस्तु तत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभावएवकिं श्वयदिपदागमा इति न्याय्ये नाग
मानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यं तेनेननकारा षत्वं ये न स्यापिपदांत
त्वात् णत्वनिषेधसिद्धिरित्युच्यते नहि नस्यात्परस्ये पदस्याचि परे ङ-मुडि ङ-मं
ति वार्थस्तथासतिस्यान्नभाग्गुरुकृत इतिमहदनिष्टमिति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये। प्र
त्ययलक्षणप्रतिषेधादिति। इदं च प्रकृतेसूत्रेभाष्येस्पष्टं। अनुसर्तव्यत्वादि

दिति। यदि तु सन्निषेधोऽपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्त[illegible]त्वनिमित्त
के विधावेवेति न तु मतेति सूत्रे भाष्यस्य स्वरसं चोत्तरपदस्य कार्यित्व एव तल्लेव
त्तिरत एव माषकुंभवापेनेत्यादौ पदव्यपेक्षेति प्रतिषेधसिद्धिरित्युच्यते तत्
दाप्राचीनो नमजादेः पदस्येति व्याख्यानमेव शरणं स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्र
कृतसूत्रे उत्तिचपदे इत्यत्र च भाष्ये। तेनेनिषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्र
भाष्यं तिक्त्वेकदेशिन इत्याशंसन्ति सकार[illegible]त्वेति। नच पुनर्द्वित्वेऽपि सिद्धं
लक्ष्यं लक्षणस्येति न्यायात्। अनर्थकमिति इदमुपलक्षणं प्रति सूत्रमार
नो गौरवं चेत्यपि बोध्यं। स्पष्टार्थमिति। अनेन तु ग्रहणमपि कारस्पष्टेऽपि
परस्परं स्तत: पूर्वस्यानुनासिकत्वस्य सवर्णस्य स्पष्टं बोधनार्थं वा ग्राह्यनदिति
सूचितं। विधिपक्षे इत्र ग्रहणं तु एतत्प्रकरण इत्यर्थलाभार्थं। यत्नतो बाधिकारत्वमेवोक्तिं
अत्र नेदमेव ज्ञापकं बोध्यं। २
तं। यत्नवतो दिति

न चैवमानो दीर्घत्वाभिनयेऽचानुस्वारानिष्टापत्तिः [illegible] दंड [illegible] दीर्घादयोनिरूसेने [illegible] सिद्धत्वा।
दिति भाष्यं। छंदस्या [illegible] भावेन प्रयोगनियमेनेनेनमापादयितुमशक्यत्वात्। समस्तो [illegible]
प्रतिक्षेपेष्टसिद्धिः। ४

सूत्रेकृतयोर्वेन उपसंख्यानं विभाषाभवदित्यनयोरुदाहरणे भाष्येनुनासिकाद्य
नुस्वारणात्। विधित्वे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव। अधिकारत्वे त्तूत्तरत्रैव प्रवृत्तिः
स्पष्टं चेदं वृत्तौ इति तत्वे त्यबलोपे इति दिग्योगलक्षणात् न अत्रानुस्वारपरोनु
नासिकः पूर्वस्य तु वेति न्यासेनसिद्धावेनुनासिकात्स्वरस्य स्ववैयर्थ्यापत्तेरिति
भावः। परशब्देनेवेति। प्रसिद्धावेव कारः। मंडूकेति। एकदेशोक्तिरितत्व प्रतिज्ञ
येत्यपि बोध्यं। अत एवावसानेनसः पूर्वैपासेनिकर्षे रूपासंहितात्ववसा
नेप्यस्येव। अत एव संहिताधिकारे समान कार्यपाठः संगच्छते षत्वं स्यादिति।
अत एव पुंस्विस्यादावुकारनिमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधाने षत्वमात्रं स्यानु
मतानि कानुस्वारस्येवनुमविसर्जनीयेति सूत्रे ग्रहणान्नेति भाष्ये संगच्छते
इकारादुत्तरं पाठे हि अनुस्वारमिणगृहीत्वा षत्वं दुर्वारं स्यादिति भावः। य
नेतु कृतानि कानुस्वारपरनुम्ग्रहणसामर्थ्यादिष्टेपि न षत्वमिति भाष्यं। तत्सामर्थ्यादेवाकारोपरिपाठ कल्पनात्। ३
आदेशप्रत्यययोरिति।

अभ्यासेन नैं आदि साहचर्यात् दपदांतोए एव ग्रह्यते आनि सलंन नुम्सूग्रहण स्यप्रत्याख्यानात् एवमादि द्रष्टव्ये यथेष्टं लक्ष्यति ॥२

मादीति। पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः अयं पाठोऽनिष्टः अर्द्धकिति सूत्रे [illegible] नुरो रेफस्य लक्ष्यमाणुम्नुम्प्रहणात्। अत एव हरिं जयती त्यादौ न लोपः [illegible] सद्गीति नेति बोध्यमिति कश्चित् भवत्येवेति। एकस्य द्वितीयोच्चारणस्येकेन साधुत्वे बोधनं तयोर्मध्ये परस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्येन साधुत्वबोधनमिति भावः वक्ष्यमाणरीत्येति। प्रत्ययरूपो यो विसर्ग इति व्याख्यादर्शनादित्यर्थः। वस्तुतस्तु तद् संगतं कविभिः कृतमित्यादौ षत्वापत्तेः एतत्त्रान्वयेत्विति लुनारुचिबोधकेन सूचितं। यदा तु सूतेः सस्य पकारोऽत्यस्य न सास्तुः प्रत्यय इति स्त्रियामिति सूत्रभाष्यकैयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदा सस्य लोपे [illegible] मस्येव प्रत्ययत्वमिति व्याख्यादर्शौ कसामानाधिकरण्येऽपि षत्वाप्राप्तिरेव। पातेर्डुम्सुनिति व्युत्पत्तिमादाय तु मूलमिति द्विकं। नाकारेयातियत्वासिद्ध

दिगर्थस्तत्र भाष्यविरोधात् अदनार्थमप्रमाणं अत एव तु प्रयुक्तः एवं च मकृतमसूत्रमेवेति ॥१

नभनादिन्याय अन्येत्र मतविधि रक्त आदेशो न लुप्त एवास्य क्वयोर्द्वितीयाद् यनेन द्वितीयो भवति इति किं त्वादित्वे नेति वाच्यं प्रक्रिया प्रपाप्यतमोक्तेरिति भावः ४

त्वादिति भावः। नकर्त्तव्यमिति। पत्वासिद्ध्यर्थं णत्वत्ताविरहे यान त्वाप्राप्तेरिति भावः। अत्र चेति। ख्यातेः सार्वधातुके मात्र विषयत्वेऽस्त्यर्थः सं सेति। एवं च तद्वत्तरभावप्रत्ययेन सस्थानत्वादुद्भूयसे सेन स्वचाचा जिह्वामूलीयो वा निर्केलक्ष्यते। कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यत्रे चेति भावः केशादीति पाठे प्रयोगे चेर्ल प्रवृत्तिरिति भावः। रेस्युत्क्वादिति। एवं च माधवो नेष्टापत्तिं कर्त्तुमर्ह इत्यर्थः अनभिधानस्येवेति रवशादेरनभिधानस्येवेत्यर्थः गौरवेति। रवशादित्वस्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्येव ख्यातेमधे धातुकेनभिधानस्येव स्वीकारे लाघवमिति भावः। रुत्वमित्युपलक्षणं जिह्वामूलीयस्य षत्वस्य च। नमः ख्यातिनिः ख्यातीत्यादौ चापनेर्ष्टिज्ञादिति अत्रेनामतेरित्युक्त्यास ससपि परस्मैपदे आये स्यस्य मा ते स्त्राही त्यस्यासिद्धिः सूचिता चाचा

रकिंपिवेति। नामधातोर्मूलधात्वादेर्ङित्वाद्याञ्चिस्यानुदात्तङित इत्यादेः
प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः अतएवत्राहिमांपुण्डरीकाक्षेति संगच्छते इतिभावः। आ
र्षंतत्वनतदित्यन्ये। शाम्यतेर्ष्टिति। ननु शान्ततेरत्यत्र तस्य यदोतेन लोपेननात
त्वासंभवादिति भावः। नं चो प्रत्नाग्निति पर्युदासे नवांतग्रहणेन सिद्धेन इति व्य
र्थमिति वाच्यं। अस्य लक्षणाप्रवृत्तासंपन्नं नोनत्वेन पर्युदासे नापि लक्षणावशा
सेपन्नन कारांतानोमांतानामेवापत्तेः ननु केवलोरित्यत्र जिह्वामूलीयस्यख
र्यांहि सर्गे तस्य सत्वे सश्चवपाप्तिरत आह। सूत्रे इत्यादि शर्त्वो दित्येतेन वि
सर्गलोपश्चसत्वापवादः। एवंसूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः सविसर्गपाठेप्या
हवाकारीति। सचसत्वापवादः खर्परइतिचकेचैत्स्यिकम्मिति भावः उच्चारणा
र्थाविति। तयोरुच्चारणस्य नोविनाऽभावेननोत्तरीयकं तयोरुच्चारणं नतु ४८

योविधेयत्वं किंतु तन्मात्रेत योर्लक्षणाख्याख्यानादिति भावः। चाहिकल्पर
ति। निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः सत्वप्रसंगादि
ति। चानुकृष्टविसर्गस्तु सत्वापवाद इति नास्माकं दोष इति भावः गणपाठसा
मर्थ्यादिति। एतेन पंचम्यंतात्स्वार्थेतसिल्विधानेनाव्ययात्दुत्सर्गतः प्रथमे
कवचनेनोत्सादेन पंचम्यंतत्वाभावात्ते त आगतइत्यर्थे कथमणित्यपास्तं अव्य
यानामिति टिलोपः सेनिपातेति। असिद्धविषयेपिसा प्रवर्त्तते यद्या पूर्वत्रके
र्तेऽव्येऽसिद्धत्वेपि तत्रैकत्तरउत्तरस्यासिद्धत्वेमाना भाव इति नासिद्धत्वेन सेनि
पातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबंधः शंक्य इति भावः। वैकल्पिकेष्वपि भाषानुशा
नस्यैवौचित्येस्योर्लोपविधायेति तात्पर्यं। इति हल्संधिः॥ नेत्यवाच्यं नेति।
कुप्योरित्यत्रापित्वेन सत्वं नेत्येवानुकृष्टव्यमिति भावः। स्यातामिति। सत

गतिकारकेतीसु बुलत्ते: प्राक्समासेभ्यस्यात्। पादो तु दन्त स्यात्पिसंभवात्। द्विप्रभि
थाधनिष्ठ कल्पादर्भ कस्वसत्वा प्रकाजेपीत्यर्थ: २ इमत उदाहरणादि प्रान्तामिति रलाहूतस्त नेतिधन यन्नाह। अयं भावरति। १

ार निषेधे स्वरवसानयोरिति विहितविसर्गस्य सत्वादिति भाव:। विकारमात्रमिति। त
२ त्सामर्थ्याश्वानेन तस्यैव प्रत्यापत्तावपि न ताग्विति भाव:। एतेनैतद्विहितस्यस्या
नेपि तौ स्यातां किंचास्यैव तौ स्यातां स्वरवसानयोरिति विहितस्य तेन योरसिद्ध
त्वाद्विसर्जनीयस्येति सत्वमेव स्यादित्यपास्तं। अर्थाधिकारेण स्वरवसानयोरिति
विहितविसर्गस्यैवादेशाः। विसर्जनीयस्य सो शर्परे इति तु न सूत्रं कृतं। वा शरी
त्यनेन सत्वविकल्पेन सिद्धावपि कुप्वोरित्यत्रात्र पूरस्त्यनुवृत्त्या तयो: शर्परे
प्ररत्वावपि कुप्वोरिति सूत्रे वाद्विसर्गलाभानापत्ते: व्यत्ययेनेति। सोनत्वादिति
भाव: इति कृत्ले शे इति। किंच परस्तरेत्यादौ वंलादि वारणाय कुप्वोरित्यप्यनुव
र्त्यं तदंलगंते स्वरीनिव्याख्यानेसुतरां कृशांइत्यपि बोध्यं। अन्यस्यासंभवा
दिति। अयं भाव:। अपदेरत्येव कुप्वोरित्यनुवर्त्यं यस्मिन्विधिरिति परिभा ५८
षदितत्कन्यासे कुप्वो: करोतिरिसर्जनीयस्तुको लाघवमेव छुप्यंततदा पास: क्षोम भि प्यादो तत्वं तत्संयो गादि दल्केषपतोरुत
विसर्गयोरसिद्धलात्तस्यस्को रिति लोपापत्ति:। नन्व शर्परत्वेनेन निरपकाशत्वाद्। ५: भूदेप भगा नकादिसर्गतस्यचारितार्थात् ६

९८

षयां कपवर्गादौ अपदे इत्यर्थे तसिद्धेऽआदिग्रहणमपदस्यैवादेरित्यर्थला
भार्थं। तेनोरःकायतीति विग्रहे सुबुत्पत्ते: पूर्वं समासे प्युर: केणेस्यादौ न स
त्वं। आदिग्रहणसामर्थ्येन तेढ्ठ ध्यावधारणेनचपदत्वयोग्यमातिपदिकानव
यवस्यैवग्रहणादिति। शालिकेमत्यरत्वमिति। अव्ययत्वं तु अन्त पूर्वंगत्या बोध्य
मिति भाव:। षत्वेनेति। सत्वेनेत्यपि बोध्यं। तत्रापि। षत्वविधावपि। एवं चात्र पाठ
यववाचकांत्यशब्देन समुदाय स्यारूपेण रुपधात्वस्य समुदायनिरूपितत्वा
दिति भाव:। इदुदुपधस्य विसर्गो तस्य पदस्येति सामानाधिकरण्येनान्वय:
षत्वेत्वलों तस्येत्यनेन विसर्गस्येत्यन्वो। व्याख्याद्वौ करीस्याहाप्रत्ययाय
इति। तत्मसिद्धेरिति। विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थ: न स्यादिति। रोर
अरूपितत्वप्रदापिकारस्य विशेषणत्वमितिभाव्यादितेथ:। २

९९

र. सुखेन पदत्वाप्रवृत्तेरिति भावः। चरितार्थ इति। ननु तत्रापि पुनः सर्पिष्यवस्था
यां ज्ञातपदत्वस्यातिदेशेनैव सुलोपे कृते आनयनमिति को विशेषः। न चै
कदेशविकृतन्यायेन सिद्धिः। अग्निरित्यत्रापि समत्वात्। न चाग्निरित्यत्रा
देशस्यातिदेशलभ्यकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तत्तल्लभ्यकार्यस्यैवेति विशेष इ
ति वाच्यं। सर्वथातिदेशापेक्षणे तस्याकिंचित्करत्वात्। किंच रुत्वासिद्धत्वेना
ग्निरित्यत्र पदत्वं सुलभं। किंच विसर्गस्थान्यल्रूपरेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य
स्थान्यल्धर्मत्वेन तदतिदेशप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः
स्पष्टा चेयं रीतिर्भोभगो इति सूत्रे भाष्ये। किंचैवं सामानाधिकरण्ये उसोरि
ति वक्तव्ये ऽप्रत्ययग्रहणं व्यर्थं स्यात्। किंचैवं नित्यं समासे इति सूत्रेऽनुत्त
रपदस्थस्येत्यस्य नैरर्थक्यं परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादावनेन षत्वस्य दुर्वार ५

त्वात्। किंचैवं नित्यं समास इति सूत्रस्थभाष्यासंगतिस्तथा हि अथ व्युत्पन्नं
प्रातिपदिकं सर्पिरादि ततो नित्ये प्राप्ते इसुसोः सामर्थ्य इति विभाषारभ्यत
इति हि तत्रोक्तं प्रत्ययत्वपर्यालोचिकरणापि न स्यादित्यर्थं तु व्युत्पत्तिपक्षेपि
नित्यषत्वप्राप्तेरथा व्युत्पन्नमित्याद्यसंगतिः स्पष्टैव। अत्र भाष्ये ऽथेत्यि
र्थे तेन सर्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वसिद्धये व्युत्पत्तिपक्ष एवानवस्थाविति
सूचितं। तस्मादत्र प्रत्ययपदं तत्संबन्धिपरं प्रत्ययसंबन्धिनिमित्तस्य वि
सर्गस्येत्यर्थ उचितः। अत एव कविभिः कृतमित्यादौ न दोषः। नित्यं समा
स इति सूत्रस्यानुत्तरपदस्थस्येत्यस्य कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठ
स्यैतदर्थज्ञापकत्वेनोचितत्वाच्चेत्यलं। व्याख्यादृशानुसारेण तकुंपस
त्वात्। लक्ष्ये न यत्नश्चस्यति। नातीवादर्तव्यमिति। न प्रवर्तेत इति। अत एव

न्र· त्ति रस्येत्यादौ स्यसेश्चत्वसिद्धिः। एतच्चेष्टानुरोधेन संयोगादिलोपत्वे लोणत्वाति
र रिक्तविषयं तेन तत्र स्थानिवत्त्वं भवत्येवेति तस्य दोष इत्याशयेन वाचनिकमि
ति भावः। मातुः कार्यमिति सिद्धांतव्याख्याने प्यत्र दोषः। तथाहि सकारस्सं
निधावकारेणैव प्रत्ययः समुदायनिवेशित्वात्स्य प्रत्ययस्येति तदादेशस्यो
रः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्संबंधित्वाभावात्। यस्तु उत्वे कृते विशेषः
सकारः प्रत्ययसंज्ञकः स लुप्त एव। चोनेनादिवच्चेत्यस्य पूर्वस्य परस्य समु
दायस्यांतादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां येऽव्यवसायाः प्रत्ययत्वादय
स्त एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थो दूसि स्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभत्वे एकदे
शविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययत्वे यान दोष इति वाच्यं त्रिपाद्यामसि
द्धत्वेन तत्रांबत्वापत्तेः स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः उपात्तस्य स्थानिनो।
तै

ऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात्। प्रत्ययसंबंधित्वं तु नस्थानिवत्त्वलभ्यमशाच्चीयत्वा
त्। सर्वैसर्वपदादेशा रत्वेनेन तु मातुरस्य सिस्यस्य स्थानित्वेपि अस्य स्थानित्वासि
ध द्धा भेदो विसर्गस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति। एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे तुरण्र
पर इति सूत्रे च भाष्ये उक्तं दुहकस्थान्ने भवति पितुः करोति। अप्रत्ययस्येति
पर्युदासप्रोति अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयस्यायं तु पा
पयते त्र प्रत्ययविसर्जनीयोरात्सस्येति लुप्यते नेत्यादेरयमर्थः प्रत्ययवि
सर्जनीयत्वेन यस्तत्राभिमतः स लुप्यते न तु रेफ तत्स्थानिनः प्रत्ययस्य वलो
पादिति बोध्यं। लोपनादिति त्रिपाद्यामभ्येतवत्व प्रवृत्तिज्ञापनद्वारेलि
भावः अत एवामीष्वीरपत्यादौ मीलपाद्वेगस्तिष्ठत्युतः अतो कारस्याद
स्ततसंबंधित्वेपेरस्यैकात्तरपदत्वेचोलवज्जौ बाधीनमिति बोध्यं।

र व्यधिकरणमेतिवेसत्ययुस्यसंबंधी योविसर्गस्तस्यनेत्यर्थः इतिलघ्वानःअ्या
ग्रव्याचवाक्यभेदासमर्थसमासवैयधिकरण्यावयरूपदोषत्रयसह्नमपि
तितदभिमानः नातीवेति। वैयधिकरण्यान्वयफलस्यकाविभिः कृतमित्या
देः नत्ययसंबंधिभिन्नस्यविसर्गस्यत्येवलक्षणयासामानाधिकरण्ये
नापिसंग्रहसंभवादितिभावः। व्याख्यादेशौ नसामानाधिकरण्यपक्षतुल्ले
शतोपितदादराभावादतीवेत्यसंगतमेवस्यादितिभ्रनेनोक्तव्याख्या
याएवस्वाभिमतत्वंसूचितवानित्यलं। परं परत्वेतिएकादेशानुगासुन्नं
संपन्नरेफस्थानिकत्वेनविसर्गे त्वस्य स्यैकादेशानुगासुन्नानिमित्तत्वा
यितिभावः। प्रभुरः पाठइति श्रोषधीस्थधीत्यादौ दोषैकादेशौकः क
रस्केति कुपीति परत्वेनि रति श्वतस्कन्नेमुक्तं। मूलेतुनस्यफकूरुछांद ५२
दं

नदर्थनत्वपंचम्यंतमेवेति तं अनद्यतस्यमूर्धन्यरसत्रमहत्वयहणमनुवर्तिष्यति। कृतकृतं एलःपरतीमाव्यंसंगच्छते। एवं भाष्यासि
द्धत्वेनएलः परति प्रामावार्णायतस्यापकतं अत्रसस्थरवतःसिद्धत्वेनएकादेशस्यानिमित्तकत्वाभावात्अच्ययतपक्षेवारणंदुर्वा
रमिति।२

सन्त्वाछेदसिवाप्रेत्यनत्रुणः परस्यस्यनिवृन्त्याऽदोषाङ्खपद्योतमेवप
टितमितिदिक्। प्रामादिकमितिपदादित्वेनसोपदादाविस्यस्याप्राप्तिरि
तिभावः। साहचर्यमिति। नचरामलक्ष्मणावित्यादौदृष्टसाहचर्यसंबंध
स्याभिधानियामकत्वेदृष्टंनचैषांकांपिसाहचर्यसंबंधोगृहीतइतिकथ
मेतदितिवाच्यंपंचम्यपाङ्‌परिभिरित्यमेनलक्षणादिद्योतकपरियोग
पेचमीशेकायोयुधप्यायेपरिद्दष्टापन्यारोवर्जनेचावर्जनेचायंरवत्वप
शब्दोऽदृष्टाप्‌चारोवर्जनार्थएवेकर्मप्रवचनीयस्तस्यकःसहायोभवितुम
र्हस्यन्योवर्जनार्थोत्र यथास्यगो: सहायेनार्थइतिगोरेवानीयतेनाइवा
नदेंगेमइतिकर्मप्रवचनीयपकनेऽइतिसूत्रस्थभाष्येपासरदृशानामेवप्र
योगसहायत्वमित्यर्थस्यप्रतिपादनेनास्तेः पदिभाषायोसहचस्ति

शब्देन सदृशस्यैव ग्रहणे सहचरस्य भावः साहचर्यं । सहचरणं च सदृशयोरेवेति
साहचर्यशब्देन सादृश्यमुच्यते । सदृशयोरेव सहविवक्षा तयोरेव च सहप्रयोगः
सामलक्षण्यादिनाऽपि सादृश्यमेव नियामकमिति दिक् । अर्थवतस्येति प्रति
पदोक्तस्य चेत्यपि बोध्यं नित्यं पटुरिति भाष्यप्रामाण्येनात्राव्युत्पत्तिपक्षस्यैवांगी
कारेण व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसंबंधित्वाभावेऽपि पत्वमिति न शक्यं । अत एव चतुष्पाभ्यो
ढञित्यादिनिर्देशसंगतिः । उपपदेति । अत्र त्वं तत्वं एवं सूचितं । तत्राप्येति
अनुत्तरपदस्थस्येति किं परमसर्पिः कुंडिकेति नित्यं समासे इति सूत्रस्थभा
ष्येत्यर्थः । आवेतप्रयोगस्तु चितमर्थं स्फुटप्रतिपत्तये आह नत्वमसमस्तेत्यादि ।
॥ इति विसर्गसंधिः ॥ ॥ तस्य प्रत्ययविधौ इति । अत एव वचनविधिरिति सूत्रे
भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने इष्टं नित्यादौ ग्रहणमापातिपादिके नापि तदंतवि ५२

धिप्रतिपादनेस्य सापरमस्व से स्युदाहृतं च संगच्छते अस्य समासप्रत्ययविधा
विति निषेधानुवादकतया एवं युक्तत्वाच्च । यत्तस्य ज्ञापकं सपूर्वाच्चेति सूत्रम
न्यथा पूर्वादिनिरित्यत्र तदंतविधिनैव सिद्धे किं तेन लक्षस्य यद्विधौ प्रतिषे
धस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यं । अत एव तदंतविधिसूत्रभाष्ये समासे त्या
दिनिषेधेषु बदस्यनकं पनमिति बोध्यं । प्रत्याख्यातत्वादिति । फलाभावादितिसू
त्रोता ठेकद्दगं ताहु रूत्वादावंतग्रहणसामर्थ्यं न व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरिति भा
वः । नत्वेकगोपूर्वादित्यस्य केवले कराद गोशब्दयोरप्रवृत्त्यर्थं सावश्यकी सूत्रांता
दृशांतादित्यर्थं च । तत्रांतग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदंग्रहणनिषेधान्न दंतग्रहस्य ।
र्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्यात् व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या न नवमेयौ
दाविव सूत्रांतादित्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धे तदंतग्रहणसा

मर्थ्यं रूपपादमिति केचित्। भोजनेरीत्या निर्वाहः समासप्रत्ययविधावित्यादीनां
सूत्रे शब्दादेर्विशेष्यत्वेनासामर्थ्यमाहकेऽस्य सत्त्वेन विपरीतस्य तस्य वक्तुमशक्य
त्वात्। न चास्यां मानाभावः। पूर्वोत्तरसूत्रादिनिर्दिष्टैकयोगत्वकर्तव्यैकयो
गकरणस्यमानत्वात्। न च धात्वादिप्रत्ययसूत्रानुरोधेस्यर्थे न च पाठः अत एव
निष्ठितादिसिद्धिरिति वाच्यं तापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्ठत्वादिप्रयोगाणा
मनिष्टत्वात्। एकयोगेपि तत्रैव स्वरितत्वबलेन तावत एवोत्तरत्रानुवृत्तेर्बा
धकाभावाच्च। व्यपदेशिवद्भावस्याप्रातिपदिकेनेति षेधः स्त्रीकारादेव नोत्तादृसं
ख्यादेरिति चरितार्थं अन्यथा पंचम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादि
त्वान्तत्पर्थ्ये स्यापरमेवेत्यरुचेराह। व्यपदेशिवद्भावेनेत्यादि। दिवउत्सू
त्रेयत्रेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रे पठितेन पादेत्यर्थः। एवं च दिव उदितिसूत्रे ह ५८

ति लोपे एकदेशविकृतन्यायेन भोः शब्दात् अस्यौकारस्य पत्वापत्तिरिति वाच्यं। तेषामभिधाने एवांशे दार्ढ्येऽस्वरितोऽतीति ८

रदत्तेनेन्दुबेस्यमचक्रे पटेनोक्तमिति भावः येन विधिरिति सूत्रे कैयटेन सूत्रो
पात्तानादिशब्दविषयतास्येति वदतास्पष्टमेव प्रत्ययविधिविषयतोक्ता अस
मासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषय
तोक्तेरिति दिक्। इत्यादावपीति। आदिना सन्नुस्यामिति। ननु सांतानुकरणे वि
भाषा भवादिस्यादिवार्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह स्वांतं वेति कृत
रुत्वानुकरणमित्यर्थः अलोन्त्यस्येति न च भोराजसे इत्यादौ रोरीति व्याख्या
नेनादोषो बोध्यः अत्र पक्षे चोत्तरान्तेन हु हु षष्ठ्याः सौत्रो लुक् बोध्यः। आप
धेयमिति यदि ग्रहो लिटीति सूत्रे रदः स्थानित्वेन निर्देशादिति तन्नात्रान लाक्ष
यणप्रकृते तु विसर्गे रेफस्येव स्थानित्वाद्विषयाभ्यंजनत्विधावित्यस्य स्था
न्यलि इति धर्माश्रये स्थानिसंबंधत्वे इति धर्माश्रयेण चैने सामर्थ्यः तत्र स्था

स्यलुरेव त्तिरुत्वं स्थानिवत्त्वेन दुर्लभमस्विधित्वात्स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रेष्वेभोर
सुच्यते तदापय: स्विस्यत्रयत्वेवारणा याश्रीमिति तत्र हिरो: सुपीति विसर्गः निय
मवाग्रस्त्राणां च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति तत्र रुर्विशिष्ट: स्थानीति तद्वृ
त्तिरुत्वस्य स्थानिवत्त्वेन लाभः एवं सुकरः यदि तु रो: सुपी सत्रापि रुत्वस्यानु
वर्त्त्यरो रेफस्य वतेन विसर्गस्तदा ग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतमि
त्यवधेयं तत्रेति चादिविहितस्यार्थः । वार्त्तिकेनाश्रयपवीयमिति भोरत्यादिप्रयो
गाणां निपातैरेव सिद्धेर्निपातानामपि संबोधनो न भवदादिसमानार्थकत्वा
त्संबोधनविभक्त्यंतत्वेनामंत्रितत्वमस्ति भवदादीस्यत्र भोः शब्दस्याप्या
दिनाग्रहणात्तत्र भोरित्यादिसिद्धिरिति भावः अन्यथा- स्वाधारणानामप्राने
। भोविद्धद्देति । नपुंसके सालुप्तत्वेन वार्त्तिकाप्रवृत्तेरिति भावः भोग

गो इति । विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणान्ङीपाव्यवधानात् भवतः संबुद्धिपर
त्वाभावेनेति भावः स्यु: पादिस्यस्य निपातमात्रांगीकारे इत्यादि: ननु निपाती
प्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हेमोरुत्वस्य नासंगतिरत एव भाष्ये कैयटयो
र्वार्त्तिकृत्सिद्धविभक्त्यंतप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तं विभक्त्यंतप्रतिरूपकत्वे
च शब्दनोर्थत इत्यन्यत्र स्पष्टं किंचव्यातिलुनीत इत्यादिवत एतयोरसहप्रयोगसं
भव इत्यस्वरसेनाह किंचेति । पदार्थास्यस्येति । इदं च न भोः शब्दे फलं उभयोरपि भोः
शब्दयो: संबोधनार्थत्वेन संबोधनप्रथमांतत्वेनामंत्रितत्वात् किंतु तिष्ठसि
भगोतिष्ठसि अघोइत्यादौ भगवन् अघवन् तिष्ठसीत्यर्थके आमंत्रितस्येति
निघातसिद्धि: निपातत्वोक्तौ तयोः संबोधनेच्छको मानाभावेन संबोधनप्रथ
मांतत्वाभावेनामंत्रितत्वाभावात् । भगोतिष्ठसीत्यादौ अविघातमानवत्वे

२॰ आम्भगो देवदत्तेत्यादावेकोत्तरत्वाभगो आगच्छेत्यादौ हि भावः। अनेन भगोरु
त्यादौ परांगवत्त्वमिति भावः। यदि त्वामन्त्रिकाविति यदीत्यनेनेदं सूचितं तो
नामन्त्रिको ऽत एव भाष्ये विभाषा भवादिति व्याख्याय भो भोस्य भो भो
त्यनीत्यस्येवासिद्धिमाशंक्याव्ययमेष भोः शब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादि
त्येवोक्तं। एवं च भगो हरि हराविखायसाध्वे वेति। तेदन्तिर मसादिति। भो
भगोमनुवसोरिति सूत्रे यारस्यार्थस्य भाष्ये इत्यत्र ष्ठ सात् इति भावः। उभयग्र
हणादिति। वार्त्तिकबोधितसाधुत्वानामपि कुलटापावेत्यादौ कार्यान्तरबो
धनाय सूत्रे कृतानुवादस्य करणादिति भावः। हरदत्तेति। एवं चानित्यत्वा
त्तदप्रवृत्तावुभयोर्ग्रहणासिद्धिरिति भावः विभाषा भवदिति वार्त्तिके भो भोस्मि
या भो आत्मि णिरित्यसिध्या शंक्याव्ययमेष भोः शब्द इति सिद्धांतेनोभ ५८

योरत्र ग्रहणलाभादिति बोध्ये परस्परसाहचर्येणेति। तेन चार्थवतामेव ग्रह
णमिति भावः अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोध्यं। अन्ये त्वनर्थकानां सांतरालां
त्यतरानुकरणमिति पक्षे प्रसिध्या भो इत्यादि रुर्वकरेफांतानामर्थोतो ग्रह
णस्य न्याय्यात्तया भो इत्याद्योकारांतानुकरणपक्षेपि वार्त्तिकनिष्पन्नानांनि
पातानां वैकदेशाभून भोशब्दादीनामेव ग्रहणमिति भावः अत्रेदं नत्वरांतानामे
वानुकरणं सूत्रे संप्रधार्यावान्याप्य एवेति भाष्यस्वरसः लघुप्रयत्नरेफांतरः लघु
तरोच्चारणः। हल्लोविशेषणादिति स्पष्टं चेदं भाष्ये। इत्याहुरिति हरदत्ता
दयः वकारलोपेन तत्स्तदर्थान वगतेरित्यर्थः एवं च कयोस्त्यादिपरेपि नत ए
वलोपो न भविष्यतीत्यशा हलो विशेषणं व्यर्थमिति सूचितं। भाष्यमपि
तदेकदेशयुक्तिरेवेन पदांताः परेणाः संतीतिलसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च

इत्वीपिहितराक्षोगेपंचम्यापुक्तलेनदंपंचापुक्ता। एवं पानांतर... तयोरनंतबहुतिभाष्यानिवोपितं ... तत्र ... भावेनह ... दिलोपस्यदुर्वारत्वात्॥८

इउभावोढत्वं चेति चेन न ढलोपसंग्रहः ढलोपा इति। ढो ढे लोप इत्येतद्दृष्टान्तेतु नास्त्यदुं सामर्थ्यान्निति भावः भाष्ये स्थितमिति ढः ढ़लोप इति सूत्रेऽइ तिशेषः। इष्टव्यमिलीलीति ष्टुत्वेन ढत्वे पूर्वत्वापत्तिरिति भावः उभयोरपीति लिढ्वलेव क्तेनदत्तिलेति शेषः तदा हवामनइति ... आरूढविवीजं तु इंद्रदेने कारदकोरलोपार्थमिति भाष्यविरोधः अनिविलोढहे लस्तृहितमिस्येवेष्यत इति वैयर्थविरोधम्वेति। किंच मसादीतरीत्यादि हेरपि उभावढत्वयोः सिद्धाविनिषेधप्रकरणे ढ इति निपातनस्य वैयर्थ्यमित्यलं अभावादु नरस्येति। आहार्यो भावारोपादित्यर्थः लिंगमिति विहितविधेयेणान्वयस्य स्पष्टमेवेति भावः सास्मा अरमिति सोऽस्मा अरमिति संधावपि पादपूर्तेः नेचेमरूस्यांतः पादमितिरु रूपस्याभावेनपादपूर्तिः सोयमागादित्यादाविवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः एवं चावधारणपरतयानव्याख्येयं सोहमाजन्मेत्यादौ बहुलग्रहणेन क्वचिदप्र स्यापि सिद्धेरितितात्पर्यम्॥ ॥ इति दीक्षितमहोजिपौत्रदीक्षितहरिकृते लघुशब्दरत्नमनोरमाव्याख्याने पंचसंधिप्रकरणं॥ ॥ ॥ ५८

विलाहल्लसमलत्तेसावलेमदंते भातिहते ... दुरोस्परे ... हव्यः २

दी

सुर्ह्रत्यधुक्लिआदावधातुरितिनिषेधवाधनार्थं। नृपतिकुर्क ... रतिविलिं ... तान्वायेन ...
धा। एकार्थभावेन ... एतएव ... मिति भाष्येन ...
निषेधार्थं ... प्रतिषिद्धार्थं ...

॥श्रीगणेशाय नमः॥ अर्थवत्स्यादिति। न च अस्याप्यस्य मिदिया। ल्यादौ इत्यस्य यत्नप्रयुक्तनिषेध बाधेन तत्रचरितार्थं। अआसूइत्यत्र व्याख्यायां सर्वत्तसेज्ञायाएकदेशविकृतन्यायेन लभ त्वात्॥ एकार्थीभावेनेति। नचैतत्प्रत्ययमात्रस्यातिमात्रिए कार्थीभावाभावादितिभावः। एकार्थीभावश्चयस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविकीर्षिता तन्मात्रवृत्तिरेवग्राह्यः। तेन पंचना दप्रियइतिसमासघटकपंचनापेक्षस्यतद्धितांतस्य समाससंज्ञयोरपिनप्रातिपदिकत्वं। प्रि यद्वाब्दांतएवतंत्रैकार्थीभावोनतुतन्मात्रेइत्यदोषात्। नचद्विवंतेदोषः तत्रधातोरेवांवि शेषार्थबोधकत्वेनार्थवत्तृतीयाभावेनएवगर्भानामैकोपस्थितिअनुकूलरूपैकार्थीभा भावादितिवाच्यं। अलौकिकेवाक्ये कल्पिते र्थैकीभावस्यतत्राप्यारोपणाददोषात्। व्यु र्थस्यादिति। अनेनप्रत्ययपर्युदासेमनिमुक्तं। सातेः प्रातिपदिकत्वेहिततओतमिगि केकवचनेतस्यापिसंबंतत्वेनपदत्वेपदाद्विलोदेवनिषेधसिद्धेः स्त्वार्थमितिभावः सो

सौपेतिनियमेन ... ग्रहणवलास्त्रातनिपद्यनिति। ... स्यान्प्रत्ययः ...
धातोरिति ...
...

बा॰ स्य सु

…र्थवदिति। तच्च समुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वाभावात् समुदायसंज्ञाबाधकत्वादवयवेभ्यः प्रातिप
दिकत्वात्सुपि सति प्रवर्तते इति। तस्य तदवयवत्वं अक्षतं पचति। धनतीत्यादौ नावयवानां सा। धातु
प्रत्ययान्तपर्युदासेन तदवयवपरत्वेन तत्र तन्निषेधात्। तस्मादर्थवत् प्रातिपदिकावयवेभ्यस्तु
त्पत्तिरापाद्या। धनशब्दस्य धिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनाद्युदाहरणं बोध्यं धनितं वेदं भाष्य
कैयटयोः तस्मान्न लोपापाद्यापत्तिदोषः विधानसामर्थ्यादिति भावः तस्य हल्ङ्याब्भ्य इति लोपेपि
न लोपः। इदमन्यये भाष्ये तेभ्योपि सर्वैवचनाभ्युपगमेन। यदि तु नदुलयोः संख्यैकत्वमेकयथा
स्येभ्युत्पत्ता वचनमयादाक्षायुदिति गमकत्वं नान्यत्र एकवचनमिति महासंज्ञाकरणात् प्रकृते तु
न तथागमकमत एवं व्याचष्ट इति सूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावेपि ङ्याब्भ्यस्त्व उत्पत्तिमात्रांश
एकत्वादिनामुक्तत्वान्नेति समाहितम्। तदीयो सर्गं स्वकमेकवचनं द्विवरि मेव। अत एवात्रेभा
ष्ये अर्थवत्सदस्य रुद्राद्विमानी त्यादि पदसमुदायो निरर्थको भावत्वेन प्रदर्शितः तत्र हि स
पोधातिलस्य प्राप्तिरिति तदेवास्यमुत्सं भावत्वं पचतः कल्याणि त्यादौ तत्र दलो … सूत्ररूपं

पदार्थानां समन्वयस्यैव वाक्यार्थत्वेनात्र तदभावादिति भावः १

नाम्युक्तिरिति। पचति कल्याणि त्यादौ संख्याद्यलिङ्गाभावादस्ये भावमाहं क्रियाप्रधानं माख्यातं तद्विशेषणं दैवानां … निरर्थकत्वादिति तिडन्ताद्देदा
न कृत्तेः … भावात् इति समाधाय पचतः त्यादौ द्विवचनाद्यभावमाहं सत्त्वसाधनापेक्षत्वेन समाधाय कल्याणं तेपि नत
एव तदापत्तिमात्रांशाति … त्वान्नेति समाधाय तत एव तच्चेत्कवचनाभावमात्रं न केवलेति समाधानं इति वचनादीन्यपि तत्र

भोध्यं गमकं। समासग्रहणं कृतनियमार्थं। अर्थवत्समुदायविषयक इति भाष्यं स्पष्टमिति न तेनास्य प्रा
प्तिरिति दिक्। यद्यप्यर्थवत्त्वमिति। व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इति भावः। उक्तमि
ति। एतेनेदमुक्तमेव पुनर्द्रष्टव्यो भवत इति सूचितं। भाष्य इति। एवं हि नञ्भाष्ये अर्थवद
तिवर्तते कृत्तद्धितान्तं चेवार्थवत् नञिव लाः कृतस्तद्धिता वेति कृत्तद्धितसूत्रेण न ग्रहणं कार्यमि
ति। अर्थवद्ग्रहणसामर्थ्यादिति चेद्बहुगर्थलाभ इति कैयटः। समुदायारोपादिति। तेन तन्मात्र
स्य क्रियावाचित्वनिबन्धनधातुत्वसिद्धिरिति भावः। तत्क्रियावाचकत्वं। तन्नदर्थं विभागश्चेति
ते स्य तस्येति कृत्तद्धितवचनेन षष्ठीसमासे सत्यर्थविभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिलुकि
मत्सर्वं तेनान्यान्यप्रादुर्भावादिव्यपदेशानेपञ्चमीति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगो विव्यास्यातः। एकवत
त्वमपि द्विः प्रयोगे वस्तुतो द्विर्वचने पक्षेपि आधान्य शब्दप्रकृतित्वबुध्या त्यस्य शब्दे पक्षस्य त्वबु
ध्यास्तपादं। सर्वं इति। धातूपसर्गविभागो वृत्तिवैरूप्यं भावश्चैवमेवेति भावः। स्फोटएवेति। पदस्ये

तस्यैवाशं … नेतादृशे द्विवचनमुत्सर्गेनः कर्ष्यतेतस्य द्विसंयोगस्य द्विवचनं बहुवचने अपवादो भविष्यत इति चोक्तं १

थाकरूपोविसर्थः॥ओकानांतत्रैवद्वग्निर्ग्रहणंबोध्यादिति भावः॥ अतएवतस्यपरमार्थत्वंलोकेबो
धजनकत्वात्। इगन्तेणप्रकृतिप्रत्ययविभागस्फुसादनेन विशिष्टपदस्यैवतत्तदर्थबोधकत्व
ाद्विशिष्टेपदेविशिष्टार्थकत्वमेवबोध्यते। एवंचपदस्यभवतीतिद्रोषः नन्वभ्यस्तरादित्वभा
वःतदाह असत्येइति। आरोपितेइत्यर्थः। ओकानांतत्वद्धत्वजन्यबोधानुपपत्तिरित्यतत्वं। स
त्वे। विशिष्टद्वारत्वाबोधकपदादीत्यर्थः। स्युरिति। अधिजगे ऽध्यगीष्टेत्यादौ। अर्थवत्वादिति॥
आरोपितार्थवत्वादित्यर्थः। इगन्तकृत्। भाष्यकृदादि। संभवतीति। तद्धितविषयेइति शेषः।
औत्सर्गिकमङ्गत्वोहिवुमांड्। इह ऋकलेपीति। चः पंचम्यर्थहेतुत्वानुवादकः। अर्थवत्वादिति। अ
नेनतदन्तग्रहणफलमेवेतिध्वनयति। ननूत्तरत्रचरितार्थस्यकथंज्ञापकत्वमतआह। उत्तरार्थ
स्यापीति। इकोभीतिसूत्रे ऽग्रहणस्योत्तरार्थतामुक्त्वा भाष्येउक्तं इहकिंचित्रापोइति। नेतुमतेति
निषेधानिसलज्ञापनद्वारानपोत्यत्रगुणः फलमितितदर्थः। इत्थंसतीति। लघुनानेनैवानित्यत्व
ज्ञापनमाश्रित्यन्यायानुसरणेनतमोः प्रत्याख्यानसंभवः। नलोपइति। सकृदुक्तनोक्तः॥

इतिभावः

... अनेन्यायेनयथादेशोपिसंज्ञायाअप्रवृत्तेः

भूवादयइत्यस्यत्वविधेरितिवादिविधेर्वोपस्थितेर्निरवकाशत्वात्पवादेत्ति वादिभिर्बाधात्॥
कार्यकालपक्षेइति। नन्वयथोद्देशेपि प्रत्ययांतत्वस्यभाविलेनाकृतव्यूहपरिभाषयाफलाभा
वेनचसंज्ञायाअप्रवृत्तिरितिवाच्यं। अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात्। असत्वाच्चभवि
ष्यतिकिंचित्कृतमित्यभिसंधिमात्रेणतत्रपक्षेसंज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेकैयटेनो
क्तत्वाच्च। यथोद्देशपक्षेणपर्युदासेलक्ष्यसिद्धेः शंकासमाधाने अत्रनिर्देशे ... स्वयमुपस्थितयोः
पक्षयोरन्यतरपक्षेणलक्ष्येसिद्धेपक्षांतरेणशंकानुचितेत्यर्थस्यप्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेभाष्येध्व
नितत्वादितिकश्चित्। कथमन्यथेति। नचराजेत्यादौकृदंतत्वात्प्रवृत्तिः तत्राप्यप्रत्ययत्वस्य
संबंधात्। अतएवदाक्षीत्यादिहस्वइत्यादौपराविदुर्वित्यत्रकृपोलुकः। नचसकृल्लोपविषयमेवज्ञाप
कं। असतिबाधकेप्रमाणानांसामान्यपक्षपातइत्यर्थस्यैवात्रापिज्ञापनात्। अन्यथासूत्रोपस्थितवु
संबुद्धिमात्रविषयकता स्यात्। इतिराजपुरुषादिसिद्धिः। स्पष्टंचेयरीतिः सार्वधातुकमपिद्वित्व
त्रभाष्ये। प्रकृतसूत्रेभाष्येचेदंस्पष्टं। अनकृपसिपादिति। तयोः प्रातिपदिकत्वेन त्वसामर्थ्याद्दोत्व
संबुद्धिसंज्ञास्त्वोपस्थितेरर्थः। इः प्रमाणविषयकता स्यादित्यर्थः फलितः अतएवराजेत्यादिसिद्धिः फलं एवंचसंबुद्धि
त्वप्रयुक्तदृष्टंप्रनुसिद्धोषणं॥

अंतर्गलेनएवैतेनोपदेशेन कृताकृतानिराससः तस्याप्राप्तेः स्तनोऽप्रसमंतले पिपरतादिवलेनैवदेशा स्यात्र लपलेनतदंतस्य स्यार्थसमानस्तत्तवैनातिदिश्यमानेति स्यापविरोधादितिभावः ५

गिरेकवचनेनतद्धरणापत्तिः। विभक्तयर्थे स्यादिलिंगपतिस्यात्पयोग्यत्वेननननपुंसकत्वाश्रयो विभक्तिलुकृतत्वत्वेनपदादित्वेन षत्वानिषेधापत्तिर्दोषः इतिभावः। अन्यथेति। अत्राप्योत्सर्गिकैकवचनापत्तिः। रूपोधातोविति लुगापत्तिश्च पचेरन्नित्यादौनलोपापत्तिश्चेतिभावः। स्यादेवेति। पूर्वं विभक्त्युत्पत्तेर्जातस्यातिदेशेनविभक्त्यंते वृद्धिरितिभावः। यथोद्देशेपीति। अपिना कार्यकालपक्षेपि। नहितत्रपक्षे उपदेशेन कृताकृतता नेति देशेनेत्यत्र मानमस्तीति अतिदेशे कृताकृतत्वेन हृस्वमात्रेः सुवचत्वात्। प्रातिपदिकग्रहणेनेति। नपुंसकत्वं तिलस्य प्रातिपदिकधर्मत्वान्नपुंसकेवर्तमानस्येत्यर्थे नैव प्रातिपदिकलाभे सिद्धेतस्ययर्थत्वादितिभावः। उक्तेर्थे। विभक्त्येकादेशस्यातवत्वाभावे। सामान्यापेक्षमिति। अन्यथा इस्वएवनस्यात्स्वापुत्सगतिस्तत्स्यादेवेतिभावः। यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं सत्वप्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थंतिनात्रनहृस्वः। मूलोक्तार्थेज्ञापितेनारितार्थ्यं दुर्निरूपं च। सख्याकर्मा घ्योगात्स्वाधुत्वेनिरपिन। औत्सर्गिकमेकवचनमपिन। गमकं विनातद्धनुलन्तेः। रूपोधातोविति लुगपिन। धातुसाहचर्येण कृन्निकिरितेरसमभिव्याहृतस्यैवतेनलु

अकर्मकतिङ्न्तप्रति कोगिक्रूपेर्थत्वं विसमभिव्याहृतस्यसुप इत्यर्थः। पदकीभूतयात्विलिप्रकृतिभिन्नत्वेसति... सुपिरूपभिन्नंपदत्वं तत्समभिव्याहृतस्य धातुप्रातिप... पतराववस्यसुप... आदौपुत्र... अभिव्याहृतस्य सुपि। एवं नपुंसक... आदावपि... समभिव्याहृतस्य सुपि... उभयभेदा

निधानात्। एवंचप्रत्ययांतपर्युदासोनकार्यइतिसूत्रशेषेभाष्येध्वनितं। पचेरन्सर्वस्मिन्नित्यादौनकारोच्चारणसामर्थ्येननलोपस्तथापितावत्क्लिष्टकल्पनापेक्षया लाघवात्प्रत्ययांतपर्युदासएवोचितइतिभावः। अन्यथात्वादिति। यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याङ्गस्यायित्वेनव्यपदेशिवद्भावालभ्यत्वादितिभावः। निषेधादिति। यद्यपिव्यपदेशिवद्भावेनैकान्त्यादेशिवास्य प्यङ्गस्त्रीयस्यातिदेशेन लाभसंभवः। अतएवभवतीत्यादौभवतेःस्थानिरूपितांगत्वसिद्धिः। व्यतिसेइत्यादौसेइत्यस्यपदत्वसिद्धिश्च। दृरित्यादौकार्यकालपक्षेतद्धितांतत्वनिबंधनप्रातिपदिकत्वासिद्धिश्च युवापत्येततरूंतत्वनिबंधनाकृत्सिद्धिश्चतथापि असहायएवव्यपदेशिवद्भावोनतुससहायेतेनेतरांशघटिततदवयवस्य स्याचेप्रीतिरादेव्यपदेशइत्यत्रकैयटे। अतएवसभासन्नयनेव्यपदेशिवद्भावेनआकारस्यनादित्वं दरिद्राधातोरिकारस्य नांतत्वं तथासमितेरुद्धत्व प्रयुक्तमुच्छ इत्यत्रतत्वप्रयुक्तश्रयश्चस्यात्। ततोत्रनकिंचिद्दिषम्यं लोकेपि वकुपुत्रवत्त्वेनैकस्मिन्व्येष्ठकनिष्ठादिव्यप

एतत्संतासाध्यं विभक्तौ अर्थः स्त्रीप्रत्ययप्रकृतौ तत्संपुटा यदिरूपविभक्तिसाधकत्वेनैव तत्संतासाध्या कारिका कुप्रियादिरत्नेनतद
मितरूपाकत्वभं ।२

एकत्वे२

वहारः विजातीयकन्यादिसत्वेतु एकस्मिन्नपि तथा व्यवहारो भवत्येवेति बोध्यं । अतएव पु०
हरिरेधि त्यादौ सोः पदत्वं न । निजौ चत्वार इति भाष्यं त्वेकदेशान्वित्वस्यापर्यालोचनये
कदेशयुक्तिरिति तात्पर्यं । भक्त तत्त्व पर्युदासे न चार्थवत्वे लब्धे अर्थवद्ग्रहणादन्तस्ते विविभ
क्तितरानपेक्षयार्थबोधकत्वमर्थवत्वं गृह्यते । एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगेप्रासि द्वत्वमिवे
दमप्यलौकिके आरोपितमस्तीति द्रष्टव्यम् सूत्र इत्यपरूपायां प्रातिपदिकत्वाशातिः तदा प्र
त्ययस्य प्राप्तिरित्यनेनेति केवलप्रत्ययपर्युदासो प्यर्थः ध्वनितो चेदं प्रत्ययपर्युदासानुक्रमाभी
वे कसिद्धं तमिति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोरत्र तात्पर्यमिति बोध्यं । इत्याद्यर्थमिति । टीका
अन्यथापि भक्तांतस्योदात्तता स्यात् प्रातिपदिकत्वेन पूर्वं विभक्ति लुकि कृते कौरस्योदात्त
त्वे पुनर्भेसिद्ध कारा कारोदात्तत्वसिद्धिरिति भावः । उदात्तत्वेनेति । न च समासविकल्प
विधानस्यैवैयर्थ्यं समासे एकस्वरश्रवणं समासाभावे प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वोत्तरपदयोर्पि ५१
स्वरश्रवणमिति विशेषात् । दधिउपदंशमित्यादौ पक्षे प्रकृतिभावस्य तेरप्यफलस्य वकुंदा
नतु कहणं इत्यत्र त्वासत्वात्स्वरूपस्य पितृ मितकारकस्ययतेन कृत्तिविशानितस्वितश्रुते दधौ अहो कथमनभिविशिष्टस्य तत्वं ४
विंशात्तं ताद्योपपदं प्राप्यमुक्ष्लभत्वतिनित्यं तद्वानाकूपाहुरे न पुनस्त्रिधायो मृघाहार । द्रष्टव्ये दिगर्थः

पात्तत्वं च । तत्सामर्थ्यादिति । अन्यथा संज्ञाविधिलाभः स्यात् । न प्रत्ययमात्रेणेति । प्रकृतेरपेक्षा
णादिति भावः । अधातुरितीति । कर्तृरूपार्थस्याधिकस्य भानेपि क्रियावाचकत्वाक्षेपाधातुत्वा
क्षेपिरिति भावः । स्त्रीप्रत्यये इति । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये इत्यर्थः । तस्य येन केनापि रूपेण ग्रहणे तान्नि
षेधइत्यभिमानः शंकितुः । राजकुमारीति । नन्वत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलं लिंगविशिष्टपरिभा
षयैवतत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न । प्रातिपदिकत्वतत्र प्राप्य धर्माणां लिंगप्रत्ययरहिते दृष्टानां तद्विशिष्टे
न प्राप्तिरिष्टेति तस्याः अत्राप्रवृत्तेः नहि ङीप्रहिते राजकुमारे ङ्याद्युत्पत्ति प्रत्ययग्रहणं तस्यार्थं
मितिवक्ष्यते । शंकित्रभिमानानुसारेणैवोत्तरयति । अंतरंगस्यापीति । यदि तु अस्यानिषेधस्य प्र
य संग्रहणपरिभाषाद्रोषत्वमेवं च यथा सा प्रत्ययग्रहणे एव न तु प्रत्यया प्रत्ययग्रहणे इति उगि
तश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । तथायं निषेधोपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे न तु स्त्रीप्रत्ययात्स्त्रीप्रत्यय
ग्रहणे इत्युच्यते तेन दाने दोषः समुदायस्य प्रत्ययांतत्वाभावादिति दिक् । असमर्थसमासे इति
असूर्यंपश्यारूपादाविस्यर्थः धर्मिग्राहकेति । प्रातिपदिकसंज्ञाधर्मत्वद्धर्मि असमर्थसमासः श्रा

हकमानं सविधिधायकं अन्यथापरस्परमसंबंधेनैकार्थीभावाभावात् समासो दुर्लभः स्यात् । अस्ति
र्थद्वारकत्वमिति । तत्प्रकृतिकेत्यर्थः । रूपीत्यधिकारात् । उपपदमिति महासंज्ञाकरणाच्च । तदे
तदाह । पदत्वे इत्यादि । तद्धितांतादिपदानां च दोषइत्यस्मिन्नित्याशयेनाहेति न तदर्थमपि समासग्र
हणमिति बोध्यं । पचन्सघनत्विति । अर्थवतीति दोषः सजातीयापेक्षं नियमस्योक्तत्वादि
ति बोध्यं । प्रत्ययेनेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययेनेत्यर्थः । तेनराजाश्वानीत्यादौ न दोषः । ज
नमानीत्यादाविति । तत्र पूर्वभागस्य पदत्वमिति भावः । ननु तद्धितग्रहणसामर्थ्यं तत्राह ॥
तद्धितेति । तत्र पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसंज्ञकग्रहणमिति भावः
नन्वत्र पक्षे गर्गिण्यमाहेत्यादौ दोषः ङ्योरित्यादीनां स्वतंत्रत्वाभावेन पदत्वाभावात् । दृषदं
सुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भत्वेन तत्त्वाभावेन पूर्वो भागः पदमित्यर्थलाभासंभवश्च
इत्यत आह । पदेति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तं ६२
अत्र तंत्रेण षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयश्च । तत्र षष्ठीसमासे अर्थवदित्यस्य स्यात्तंत्रेणापि प्रयोग

अर्थवत्सदृशस्य न ग्रहणं तत्कृते । अन्यथा नर्थकसमासे अर्थवत्त्वात् समुदायस्य सत्त्वेऽपि समुदायस्यानर्थकत्वात् तेन निषेधः ... दृष्टान्तवत्सदीयोः ४
स्यादिति नियमात्तु पुनः आतदाभिरेव । षष्ठीतत्पुरुषोपयोगकतत्प्रकृत्यर्थकमेव ग्राह्यस्याभावः : ~ १२८

तत्र पूर्वभागस्योत्तरपदत्वेऽपि निषेधेनापदत्वात् अत्यन्तप्रकृतिकप्रत्ययलाभाभावादिति भावः । अर्थवत्त्वेनैवेति उत्तरपदस्य कार्यत्वाभावेन
तन्निषेधाप्रवृत्तेरिति अपि बोध्यं ॥ ४   कार्यं ह्यरापरत्वाश्रयणात् ... तृतीयाया लुक् ... अपि बोध्यं । १

— १२५ —

द्विर्थवदित्यर्थः । गर्गिण्यमित्यादावनुकरणत्वान्निषेधस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तत्त्वमस्त्येव ॥
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तु न भावेति । प्रत्ययस्य स्यात्तंत्रेण प्रयोगार्हार्थत्वलाभाभावात् सूत्र
भाष्ये सुबंतानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते इति स्पष्टमेव कैयटेनोक्तमिति बोध्यं । पुत्रकादित्यादे
रिति । भाष्यस्येति । रूढत्वादिति भावस्तदाह । रूढेति । न चास्य भुजेः करणत्वेनोपपदत्वप्रातिप
कारकत्वं । मलकस्योपपदत्वे कर्मत्वेनाप्यन्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिकरणत्वकृता तृतीये
वेति तं प्रत्यपि कारकत्वमित्याशयात् । परस्त्वाह्वा धातुरिति । नियमस्यार्थवत्त्वेन निषेधेऽपि तात्पर्ये
णार्थवत्सूत्रापवादस्यास्य परत्वेन रूढं तत्त्वमस्तु स्यापि निषेधेतात्पर्यादिति भावः । नि
षेधानां बलवत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यं । निष्फलत्वादिति । स्पष्टं चेदं पुंयोगादिति सूत्रे भाष्य
कैयटयोः । न च समास इति । नापि वाक्य इति बोध्यं । एकार्थीभावेति । एकोपस्थिति
तियामिकासमुदायशक्तिरेवैकार्थीभाव इति भावः । एवं समासे वृत्तिः सिद्धा । वाक्ये
पि शक्तिरस्ति विशेषणविशेष्यभावो नेतच्छेकेर्थवत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात् । लक्ष

निषेधानामिति । कथं न कुम्भेति स्वतन्त्रपुंसकेति भाष्यानुरोधेन सापवादभाषाश्रयेण निषेधविधयोरपि ... वाच्यं । समासग्रहणं तु
नियमेन धात्वंसामान्यनिंतया अर्थवत्सूत्रस्यार्थवत्संदसमूहान्यपरत्वेऽपि ... एवं संकोचेना
न वृत्तकार्यस्य ... सिद्धावर्थवत्सूत्रमादाय नियम ... इत्यात् । एवं च निषेधानां ...

नी

न्यायेनचेन्नत्वस्यचेतदसंबंधात्। द्वितीयाद्यन्तमिति तु स्तेरविशेषणार्थं। अभेदविवक्षायामिति। सादृश्य ४

ननेदृशस्थलेनत्वन्द्रुभवती आदौ नित्युक्तिरुद्दलिनिषाकालापत्ते:

णेति। द्वितीयाकोनेनेति भावः। असिद्धिरिति। समासकृत्तद्धितेति प्रकृतिलक्षणविरुभावादिति भावः। पंचभि कीप्रादौ विति। नञ्पूर्वं न तिलेोत्तरवर्तितला भावमिव वेदि ष्यां नियतानाय विनिगमनाविरहेण मध्यवर्ति त्वस्यापि ग्रहणापत्तेरित्याद्याशयात्। किंच बहुपदनास्तिवृत्तीति वाक्यस्यापि संज्ञापत्ति:। एवं समासग्रहण स्यानियमार्थत्वाभावे। नन्वत्राभेदत्वाभावाद्वारणोपायाभेदविवक्षायामित्यर्थ:॥ अनुकर णं चस्वसादृश्येनानुकार्यमुपस्थापयन्ति तथोपस्थितस्यत्वावच्छिन्नयमतियोगित्वं व्युत्प त्तिवैचित्र्यात्। एवंच तस्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्वाभावइति भावः॥ सदृशा अनुकरणस्य... नु अतएव गस्त्वायामित्यादिनिर्देशा: संगच्छंते तदाह। वृद्धि इति। अपदं न प्रयुंजीते त्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थ:। अस्य चास्माद्वेवलिंगासपरिनिष्ठितत्वं। भेदविवक्षा यामिति। अर्थवत्वेऽपि वृत्ति विषयएवैतत्सत्तेरतिभाव:। अयंपक्षो मनोछः स्त्रजेति स्त्रजे भाष्ये अनन्योस्वक्षयानुरोधाद्व्यवस्थेति दिक्। स्यापीसर्थ इति ९३

विशेष

रहितेदृष्टानां लिंगबोधकप्रत्यय

प्रातिपदिकत्वतदाप्य धर्माणां लिंगप्रसर्यविशिष्टेऽन्तिदेशादिति भावः स्पष्टं चेदं बहु व्रीहेरूपसदृस्त्वत्र भाष्ये। इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणेच तथा नचनाहा ... यस्कुमारीतिकिं चेत्यादिचा। उत्तरपदे स्थिति अत्र चअंतमुत्तरपद मिति भावः टिलोपइति। इदमुपलक्षणं पुंवद्भावस्यापिच तत्सामान्यग्रहणेपि प्रत्यये रेवानयापरिभाषया ग्रहणवैयर्थ्यं भाष्ये त्वोक्तिं नचद्रष्टामाळादृष्टागौरीति समुदायस्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेनतदादिनियमाभावात् आबंतत्वेनततः सुबुत्पत्य र्थंतदन्तुलिंगविशिष्टपरिभाषयातुनात्रसिद्धि: आपूरहितस्यदृष्टामालदृत्यादे: समुदायस्यप्रातिपदिकत्वाभावेनतदृतिदेशप्रवृत्तेरेवं चामुदृष्टामालादेवदृत्ते स्यादावेकांतरतापत्तिरितिवाच्यं। एतस्मादपसामान्येन प्रातिपदिकसाहचर्येणाचय पगर्थोपस्थापकविभक्तिनान्वयनकआनेतस्यैवग्रहणेनादोषात् प्रत्येकमपिप दत्वसत्वेनेकांतरत्वाभावाच्च उत्तरसंख्याया: पूर्वसंख्याबाधकत्वात्। नियमार्थे

तुनस्तु उं॰ नेदोषापत्तेः कुत्साद्यर्थकस्वार्थिकानां कुत्सित इति सूत्रस्थभाष्यो
क्तरीत्या अर्थाबंतादुत्पत्तेः सिद्धत्वादसंतस्वार्थिकेफलमाह तथाहीत्यादिना स्वा
र्थिकत्वेन। अत्यंतस्वार्थिकत्वेन। परस्वैस्यभ्युच्चयः। एवं च लोहिता लिंगवा
धनं वेति न वक्तव्यमिति भावः। विकल्पः सिध्यतीति। अन्यथा आर्यत्रा ब्राह्मणि
समुदायोत्तरटाप्येव लिंगसंबंधबोधनसंभवादेकार्थीभावेन न्यायेन समुदा
यादेव टापि कृते नः पूर्वटाव भावे आनतः स्थानिकत्वाभावाद्विकल्पासिद्धिरिति भा
वः। उभयप्रसंगादिति। अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वादिति भावः। अकृत एवेति। इदं
गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। समासांतात्स्यत्र तादर्थ्यात्साध्यमिति हि तत्र भाष्यं
अलौकिके प्रक्रियावाक्य एवैतस्य प्रवृत्तेरित्यनेनाशयः। के प्रवृत्ते नैतत्रा होत्तरप
दस्येति अनंतरमिति शेषः। अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः। एत

अंतु समासार्थाकस्यांतत्इति। गोस्त्रियोरिति सूत्रस्थभाष्यस्य तात्पर्यार्थेविरोधः। नादिस २

त्स्यैव स्वरूपकथनं अवयवत्वे प्रमाणमाह। समासांत इति। तच्छब्दवाच्यत्वादिति भा
वः। समासस्यैवायमंतावयवइत्यंत इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। इत्येके इति। अत्रारुचिबी
जं तु हि तं समासार्थं किंतु तद्धितशिष्टमेव किंच ततः पूर्वं कृपि ततः समाससंज्ञायां
सुप्लुकि टाप्यवहुचमिके स्यादाबापः सुपः परत्वादित्यापत्तिः। तत्र विभक्तेर्न्यप
दार्थबोधकत्वारोपेण स्त्रीत्वबोधकत्वस्य न दंते सत्त्वात् सुप्लुकः पूर्वं कृपं ताविति
वक्तुमशक्यमिति। परत्वादितिपक्षे त्विति। न च विशिष्टस्य सुबंतत्वाभावेन सु
बंताच्च तद्धित इति सिद्धांत विरोधः तेषां मतिरिकार्थीभावेन पद्भि पूर्णपदमिति
न्यायाविषयत्वात्तस्य सिद्धांतस्य समासांतविषये ऽभावात्। एवं च समासांतेषु
अप्राप्तिपदिकात्वस्या सेवं धएव। तस्यामवस्थायां वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वादि भा
तिभावः। तद्धितान्तत्वादिति। प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः पुनः सुपितात्करेइति अत्र

यल्लक्षणेन सुबन्तत्वात्समाससंज्ञा कपरत्व ह्रस्वत्वं वक्तव्येन न गृह्णेन तदन्तस्य ग्रहणं
सुपि च कृते इति क्वचित्कः पाठः प्रामादिकः। तदुत्पत्तिपर्यन्तं समाससंज्ञाया अप्र
वृत्तौ मानाभावात्। न च सुबन्तत्वाभावः अनेन सुपां समुदायस्य सुबन्तत्वेऽपि उ
त्तरपदमात्रस्य तत्त्वाभावात्। पूर्वपदस्य सुबन्ततायाः प्रत्ययलक्षणेनैवोपपा
द्यत्वात्। एवं च पूर्वं तत्करणे फलाभावः। बहिर्भूतसंख्याकारकसापेक्षसुबन्त
स्यावस्थायां तदनभिव्यक्त्याः प्रवृत्तेश्च वस्तुतस्तु तद्धितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदि
कसंज्ञासमकालमेव विरोधाभावेन तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञेति बोध्यं यौगप
द्यासंभव एव शास्त्राणां क्रमप्रवृत्त्यंगीकारादिति दिक्। यत्तु इति ङीग्रहणे लुक्
हि निके सर्व[illegible]मिति तद्भावः अनेनेति प्रायः केचित् साधनेनेत्यर्थः सुबन्तानां त
द्धितोत्पत्तेः प्रागेव प्राप्तेः प्रवृत्तौ च बीजमाह स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारके सर्वः

स्वार्थादीति ५५२

स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्पूर्वं जात्यादिज्ञा
नं ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिंगादिभिरप्याकांक्षितत्वात्तदाश्रयज्ञानं ततः स्वमात्रा
पेक्षत्वाल्लिंगस्य ज्ञानं ततो विजातीयक्रियापेक्षकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापे
क्षसंख्यायाः प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञानं ततः कारकरूपविभक्त्यर्थाकांक्षा तन्निवृत्तौ
हि बहिर्भूतकुत्सादियोग इति कुत्सित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। एवं च ज्ञानक्रमानुरो
धेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव। यद्यपि लोकानां बोधोऽनक्र
मेण तथापि शास्त्रप्रक्रियायां शास्त्रकल्पितोऽयं क्रमः अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्व
विधानात्प्रातिपदिकोद्देशेन लिंगद्योतकटाबादिविधानात्स्वादि बोध्यं। अत एव यथाकाल
तनेष्विति चरितार्थं। स्पष्टं चेदमचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकैयटयोः। एवं चैतन्न्याय
सिद्धार्थानुवाद एव ग्रापत्यग्रहणं प्रत्ययं तस्मात्सार्थिकानामत्यन्तस्य निष्टत्तेरुक्त्या

यद्विषयाभावात्समासांतेषु न दोषः। अस्त्वेतत्स्वार्थिके कनि अन्यार्थिके त्वेव यद्य
भिधानमस्ति लोहितिनिके [illegible] त्येतत्सिध्यर्थं च लोहितात्लिंगबाधनं वेति कार्यमे
वेति भावः। स्पष्टं चेदं सूत्रशेषे भाष्ये इत्यस्येत्र विस्तरः पंचम्या इत्यनुवृत्तेरिति
तृतीयाव्यावृत्तये इति भावः गङ् सीति। तत्रेकारानुच्चारणे इष्टस्य यथासं
ख्यस्यानापत्तिरित्ति भावः डित्वमिति। ततश्च टिलोपः स्यादिति भावः विशेषणा
र्थ इति। तत्फलं तु सुपां सुलुगिति सूत्रेणाकारादेशो इनादेशाभावः। घेर्ङितीति
। न च घेः सुपि सुपा इत्येवास्तु जसि चेति नियमात्तु नाडिति प्रवृत्तिरित्ति वाच्यं। य
न य इत्यर्थं जसि चेत्यस्यावश्यकत्वात्। तात्येकेति। तत्रानुवृत्तानानीत्यस्य उभ्यो ६६
व्याकरणांतरोक्तप्रथमादिसंज्ञानामित्यर्थः वीप्सायां द्विर्वचने इति। दासः कार

कादिघानेन मंगलामंगलादिरूपार्थापेक्षणे न च बहिरंगतया द्विर्वचने कृते डा
सिति भावः। यद्यपि क्वचिदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति तथापि यत्र तद्धितेनानु
क्तो वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनं यथैकशो [illegible] ददातीत्यादि भाष्योक्त्या अल्पार्थे कै
कशब्दाद्वीप्सायां द्विर्वचने बह्वल्पार्थादिति शस्सिति के पटोक्त्या तत्र प्रकृते तन्न द्रष्टु
मशक्यं। न चैवं ऋषिसहस्रमेकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तया ते
सर्वे सहस्रदक्षिणाः संपन्ना इत्यत्र इउण् सूत्रस्थभाष्ये एकैकश इति प्रयोग
ति संगरिति वाच्यं। एकैकेति प्रधानार्थकसंबोधनसत्वे नैकश इत्यस्य प्रत्येकमि
त्यर्थकत्वेनादोषात्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थिकद्विर्वचनकल्पनापेक्षया
मदुक्तस्यैव न्याय्यत्वात्। किंच नायं भाष्यप्रयोगः किंतु गोप्यपुनरासेरव्या

पूर्वसंख्याबाधन इत्यत्र श्रोतोवास्मान्नोवायं व्यवहारो दृष्टांतत्वेनोक्तो भगव
तेति तत्र छांदसत्वान्न दोषः एकैकत्राः पितृसंयुक्तानित्यादिवदिति दिक्। अयं
तेऽस्मिन्निति। योगिन इति ङोषः इति भाव इति। एतावतैव द्वन्द्वापवाद एकशेष इति
व्यवहार इति भावः एतेनैकशेषारंभफलमपि निरूपितं द्वंद्वनिवृत्तिरूपं। उत्त
रसूत्रेति। वृद्धो यूनेत्यर्थः। अनुकर्षणादिति। अनुपस्थानुकर्षणात्। अ
कर्षणादित्यर्थः। क्वचिदपकर्षणादित्येव पाठः। नैकशेष इति। भ्यामादावपी
त्यर्थः भ्याम्स्त्रीपुंसयोस्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्यसमत्वादेतेनानुप्रयोगविरो
धादत्र नैकशेष इत्यपास्तं पुमान् स्त्रियेत्येकशेषोपि न। तत्राप्येकनिमकोस
रूपाण्येवेत्यनुवृत्तेः अत एव प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधोव ६९

क्तव्य इति वार्त्तिके हृतोक्तं। ननु वार्त्तिके प्रातिपदिकैकशेष इत्युक्तं विभक्त्यंतानामे
कशेषेपि जननी मातृधान्यमातर्यर्थे के मातृभ्यां देहि मातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेध आव
श्यकः। न च तत्र स्पष्टेरदृष्टापत्तिः। किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेष इति न पुनर्यस्या
प्यविभक्त्यंतानामेकशेषस्तेनापि प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि येतानि कचिद्विभ
क्त्येतानि सरूपाणि मातृभ्यां मातृभ्यां चेति। प्रथमत मेतद्विभक्त्यंतानां सारूप्ये भ
वितव्यमेकशेषेणेति भाष्योक्तेरिति वाच्यं। सूत्रव्याख्यातपक्षभेदेनैकत्वस्यस्यसा
धुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात्। अत एवाथमतमेतदिति प्रतीकमुपादायाभ्युपग
मवादेन त्वेतदुच्यत इति कैयटादिभिर्व्याख्यातमिति चेन्न। ईदृशां विरुद्धमप्यु
पेत्यैव वार्त्तिके तदुक्तेः। अत एव तदुत्तरमेवं च कृत्वा चोद्यत इत्युक्तं भाष्ये अ
स्य प्रातिपदिकानामेकशेष इत्यादीति दोषः। अनेन चास्य पूर्वपक्षवार्त्तिक

र खं स्फुटमेवोक्तं। तत्र मातृग्रहणं विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणं अयं च एकशेषः मातिप
दिकैकशेषस्यैकविभक्ताविति वचनाभावेऽप्युपपत्तिं मत्वा कृतः। तद्यथा वेदि मानि
सरूपाणि तेषामेकशेष एव स्वार्थं एवमाप्नोति प्रयोगमात्राविच्छेदेन सारूप्यस्य
हरिणी हरित प्रकृतिक हरिणी शुद्धादौ तद्भिन्ने वैरूप्ये पासंभवात् सयोगसामा
य नाधिकरण्येनैव सारूप्यं आत्मनया तस्यानापि सत्त्वात् गात्रस्य सन्निषेधः अतए
वायं विभक्तेः सारूप्येऽपलक्षणात्वमाश्रित्य तत्र स्थापनेनतत्त्वं उनैः सूत्रमि
तिएवकारापकर्षो भाष्ये ध्वनितः तं विना नानावर्ण्णाग्रे पात्तत्त्वेऽनायोगात् एतेनैक
विभक्ताविस्याप्रत्यर्थैकविभक्तौ सरूपाणामेकविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष
इत्यर्थः यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ सरूपाणामित्यर्थस्य प्रमास साया ६९

भेनक्ष्यामादावेकशेषोनौते सादाविति वार्तिकं व्यर्थमिति तदा राप इत्थ पास्तं नार्ति
कमनेभ्यामादावपि तद्भावस्य प्रामत्वाच्चेति दिक्॥ एतच्चेति एकशेषविधायकं
चेत्यर्थः ध्वनितं चेदं एक सर्वेषां विभक्तिः परायाम एकशेष इति पक्षे विभक्त्यैता
नामेकशेष इति पक्षे च हुं हु प्रतिषेधो व नाव्य इस्याशो क्ष्यानवकाश एकशेषो हुंदु
बाधत इति ग्रंथेन भाष्ये। इतरेतरेति॥ एकवचास्यान्यतरस्या प्रिसुनने नेकशेष
विषयपदानां सम्मासारेऽ वृत्ति बोधनादिति भावः इतरान्वयपूर्ति। एकरूपेयो
करूपा विक्ति ले इतरेतरान्वयइत्यर्थः। उदितइति। अत्र भेदेन परस्परान्व
या भेदघटितसाहित्यसाहित्यमिति नैकशेषाप्रवृत्तिरिति भावः। एकरूप्येणैवे ७०
ति। पुष्पवंतपदइवेतिभावः। हुं हु प्रसक्ते इति विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां तत्सक्ति

र वोर्ध्वर्णकवद्भावापत्तेरिति एवं चेतरेतरयोगविवक्षाभावे नैकशेषापत्तिरिति
भावः इत्थनयोरिति। असः श्रीरामश्वेति न कर्तव्ये विभाषाजसीति तु उद्देताव
यव भेदाविवक्षमाणवद्वचने एकशेषद्वंद्वयोरभावात्तत्र विकल्पवारणायेत्तत्र
र्थं चेति भावः सजातीयेति। स्थानेत्र्येण प्रयोगार्हत्वेनसामान्येपिन दोषः एत
त्सूत्रभागस्यविभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्यैवोत्तरं त्र्येणाप्रयोगानर्हत्वात्। अनुग्रह
संभवाद्धिति। अतएवन प्रत्येकं तदुत्पत्तिः वाधादिति अन्यथा ह्द्वह्येदोन
लोपापसिद्धिश्चेति भावः। यानि सरूपाण्येवेति। तेषामेकविभक्तौ परतः ए
। कशेष इति शेषः। मात्रादौ मात्रादित्ति॥ भाष्ये ऽनुकल्यादिति भावः किंचार्धं चेत्प्र
त्यासत्तिन्यायेन यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव ६९

तेषामित्यर्थापत्त्या श्वामाद्यावेकशेषापत्तिः प्रातिपदिकैकशेषमात्रमात्रेः प्रति
षेधो वक्तव्य इति वार्तिकेन श्वामादावपि तदभावस्येवेष्टत्वादेनु मानो। फल
मिति समुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुकालुग्भावाच्चेति भावः सहविवक्षा
यामिति। सा च समुदायस्यैकार्थनिरूपितैककारकान्वयेणैव भवतीति भावः
गोपयोमुख्यकर्मयोरिति। उभयोरपि कर्मत्वेनतत्र समुदायादेकविभक्तेः
कर्तुं सं शाक्यत्वेन विभक्तिपदेनव्यावृत्त्यसंभवे नसहविवक्षायामित्यावश्य
कमिति विभक्तिश्चैकवचनेन रूपेवन तु द्विवचनेन द्वित्वादरुति भावः। नन्वत्रा
पि लुकि विभक्तिपरत्वाभावइत्यरुचेराह। देवदेवरति। असहविवक्षाया
मप्येकशेषे तत्सुरूपादि विषयेपि तदापत्तिरिति भावः तत्रापि समुदाया

एकदेशारंभे एकदेशविकृतविना तद्वदास्यं ननाशसंभव इति भावः २

नर· देकविकृतेः सत्त्वात् नन्वनेकबोधकैकमित्यस्यादत्वादिप्येवमसिद्धिरस्ति
स्त्वत आह। तथाहीत्यादि। न च समर्थग्रहणोनपरिनिष्ठितप्रातिपदि
कात्तद्धितोत्पत्तेः पूर्वमेकदेशे पश्चात्तद्धित इति वाच्यं। प्रातिपदिकाधिकारे
णाकिं तत्समर्थकृतवर्णानुपूर्वीकमिति भाष्यात्प्रातिपदिकसंबंधिनयोमात्रा भ
श्रयतत्संबंधिवर्णनिमित्तकार्येणापरिनिष्ठितत्वस्यैवाश्रयणात्। अतएवा
न्विमानप्यतिसंगच्छते। अन्यथाप्रकृत्यंशेऽपीर्धमप्यं स्यात्। अयन इति व
विभक्तोपरतोयतः प्रत्ययविधिस्तस्यैकदेशाद्धस्वाणामेवदाश्रयणामिति
भावः। अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं तु न। लोकसिद्धत्वं तत्रानुवादकत्वा
दस्य शास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेव हूं हूनिनत्वं कस्य शास्त्रीयविधित्वा ७०

१४०

भावात्। अनयापरीत्यांतवत्त्वासवृत्तिरिसम्भवात्। यदि तु एकदेशविकृतन्याये
शाब्दीकतोषितिस्त्रत्स्वभाष्यप्रामाण्यात्स्यान्नेषपक्षबोधितनिकारस्या
पिग्रहणं अशास्त्रीयस्य च तेनातिदेशास्तमोदोनस्यनेनन्यायेनतत्सकृति
तयाश्रोहस्वस्य च प्रसयत्नेनादोषः अतएव तस्य पदत्वसिद्धिः अतएवत्रा
यस्नावित्यत्रेकादेशोकृतेतन्नुममावांश्यात्वः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन परि
हृतं भाष्ये इत्युच्यते तर्हि वैरूप्यादेकदेशोवानस्याद्धिरूपाणामित्यनेन तत्सा
धने तु न दोष इत्याहः। युगपदधिकरणेति। युगपदधिकरणानां द्रव्याणां
वचनेथैः यदैत्तद्भावे इत्यर्थस्तदाह। एकैकमित्यादि। अलौकिके इति
तेनैव हूं हूदि प्रवृत्तिसत्त्वात्तत्रापि तत्कल्पनादिति भावः। रामकृष्णा

१४१

र विखादौ विरूपाणामप्येकशेषस्तु न। द्वंद्वविधानसामर्थ्येन तस्याः कालि
केस्येव समानार्थस्य तत्र निमित्तत्वात्। एवं चैकस्य विवक्ष्येत तस्य निवृत्तावप
रस्य तद्विशिष्टस्याश्रवणमिति भावः। पर्यासोत्तरे पीति। अयं भावः। अलौकिके
तत्कल्पनेऽपि प्रत्येकं सुबुत्पत्त्यनंतरमेव तत्कल्पकद्वंद्वैकशेषयोः प्रवृत्तेः। ए
वं प्राक्परस्परव्याहाराभावेऽचांतरंगत्वादुत्पत्तेकवचनत्यागे न द्विवचना
द्युपस्तोमानाभाव इति। उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेणेति। उपसंक्रमस्य लक्षणि
तिनस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः सा च विभक्त्यर्थसंबंधाय तस्या वैयेनेतिन
स्यान्तया न तद्वानापत्तौ तदुच्छेद इति भावः। दुःखाभावेति। वह्नि व्यवहारस्य शब्दा
र्थनिश्चयहेतुत्वेन च धूमस्य वह्न्योधाभिधायित्वं वह्निव्यवहारे दृश्यते
न्यग्रोधशब्देन खभाव्येन लक्षणयापि। धूमस्य अथोधाविसादौ वो धावत्स्य ७

ननु भवान्ध दुरुपपाद्या चेति। न च द्विर्वचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका। समा
सस्योक्तेतानयवयोः समुदायाभिधाने शक्ति मत्वाद्विवचनोत्पत्तिस्याद्तदनु
पपत्तेस्तदुपपादकत्वाभावात्। समुच्चयालोच्यतोः। समासस्यासामर्थ्ये पं
नैववारयितुमशक्यत्वान तदापत्तिरेव तदुपपादिका। न चान्यत्रोपपादयि
तुमशक्यत्वेऽप्येकशेषेकस्य शेष इत्यत्र विनिगमकाभावात्स्ने षांस
र्वार्थत्वमानर्थक्यं। तथा सत्येकशेषस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादेकशे
षस्थानोत्तरं शास्त्रवासनावतां तच्छक्तिज्ञानेन तु ततः प्रागपीति न दो
षः प्राक्स्वविनाकृतेति। नियमेनाकृतिसंवृत्तोऽर्थः। अर्थस्य पद्यशब्देनेति
पाठः न हि तत्रैकशेषः तावद् ब्राह्मणशब्दस्तानासंभवात्। तस्मात्तत्रं तंत्रे नाति

शा

णं यथा निर्ह्रस्वत्वाच्चात्रापीति भावः। न चात्र पाणिन्ये कवचनं त्वार्थे तं
त्रेणास्तु वचनादिति। अयं भावः भाष्ये द्वौ वर्थौ प्रतिपदर्थानं प्रतिच यत्तद
पि सत्यर्थमेनेत्युक्तं एवं चैव केनानेकार्थबोधनमपि सत्यर्थमेनेति एके
नैव शास्त्रपापदेनानेकार्थबोधनं तन्त्रं। अन्यथा ऽविषमानायाः शाले रेक
शेषशास्त्रसहस्रेणाप्युपपादयितुमशक्यत्वया बोधानुपपत्तिरेवस्या
त्। तन्त्रे चावृत्ति तन्त्रं। एकत्रैव शब्देऽनेकार्थानां सत्वात्। शब्दस्य पर्याय
परिवृत्तिसहत्वयार्थतन्त्रमेनैतत्। अक्षारस्यादौ नुनदसहत्वयाश
ब्दतन्त्रमेव। अन्यथा तं तत्र न गोकारः। क्षमा शब्दः स्तोति भूम्योर्वाचकः
नानार्थानुरोधेनेति सूत्रमावरणकं तन्त्रेति शेषः न्यायप्राप्तत्वादिति।

अनभिधानमान्नित्यनुमापेषपक्षे हूयेपि सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। अनेक
घटादिपदानां चार्थे वृत्तिरेव नानभिधानादिति हूद्धाप्तिरेवेति तदाशयः। आवश्य
कमिति। अनभिधानाज्ञानेऽपि शेषः नानानेकशेषो विधीयतेति रे किं तुल्यायसिद्धए
वान्यत्वनेरतिएतच्छेषसूत्रं चे प्रयुक्तानामिति। अयं भावः। वृध्यादिप्रवृत्तावेक
शेषशास्त्रादेरेव्यानित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन तावदेवपरिनिष्ठि
तस्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति न तत्र क्रियावाक्ये
वृध्यादिप्राप्तिरिति। संदर्भविरुद्धमिति एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमि
ति समुदायादेवविभक्ताविति पक्षः प्रत्याख्यातइति च संदर्भेत्यर्थः। न्यायविरो
धमाह प्रयुक्तानेवेति। न च यथाहेत्रा शास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्यापरिनिष्ठितं सत्तलो
के प्रयोगार्हं कल्पितेन दीयालौकिंतका स्त्रप्रवृत्तावपि अत्र वृध्यादिप्रवृत्ति

फे.

र· नैमित्तिकत्वे तस्यादिति वाच्यं। कृतद्वंद्वानामेकशेष इति पक्षे नानानन्त्रीहास्यादौ
परत्वादिनाऽऽबादौ कृते एकशेषानापत्तेरिति दूषणदानपरभाष्यवार्तिकासं
गत्यापत्तेरित्यलं। अभियोगिनि। अवयविन आधारत्वविवक्षायां सेत्याखे
ति वस्तु सप्तमी तदा हामोऽवयवेनैवी। पूर्वपरयोरित्यधिकृतपरशब्देन विशेषणत्वा
ति दजेयग्रहणेनैवाध्यं। निर्विवादत्वादिति। उत्तरस्यानुवृत्तेः सत्वादिति भावः। लिंग
मिति। अनुवृत्तानुवृत्तस्य विशेषणत्वे चेत्यर्थः। स्पष्टं चेदं मोत्तामूलासोरित्यु
पक्रम्य प्रत्ययग्रहणापस्त्रे भाष्ये। अवयवषष्ठीति। अनयवायेन विभावसंबंध
बोधिका षष्ठी स्यर्थ इनिर्देशाद्वेति। नुमग्रहणाद्यस्यापि बोध्यं। नियमार्थ इति।
स च सावासाख्याक्षरसमा ज्ञापि कृविषयकोऽनेन्द्रत्यामित्यादावनुनैरारम्भागे
मेनव्यवधानेपि णत्वसिद्धा, ^वर्णान्तस्येति वचनं न कार्यमिति भावः। इदं प्रत्या
कृ

हारान्हिके प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टं। यद्यपि रषाभ्यामिति पंचम्योपस्थितनिर्दि
ष्टपदस्य व्यवाये इत्यनेनाविरोधायाउपतिरिक्ताव्यवहितपरत्वयादर्शनाहीत्या
दौ णत्वं सुवाकनारणं ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे वार्तिककृता तथापि तत्र नृणामि
त्यर्थं वचनारंभे गौरवमितीदमेवादृतं मूलकृता। स्वाभाविकस्येति। तद्धितस्था
निकस्य पाणिन्युच्चारितस्येत्यर्थः। टेहूइत्यादेरपि नकारजावनुस्वारेतिरुद्धोक्ते र
र्नास्थानिकत्वात्। अतएव टेहू उत्यस्य नलोपे टेँ इत्यस्य सिद्धिः। क्षुभ्नाणिनेइति। ह
द्विविदिवीति इदं तु ऋपठितस्येदं निष्कृष्य ग्रहणं प्रत्ययनामित्यादौ नुमोनस्य सु आदि
त्वान्त्याभावः। इन्निदिगिति। तद्धू इत्र तुनव कंशाक्यं टेहू इत्यस्य टंहृ यामिव
सिद्धेः स्पष्टं चेदं भाष्ये। अंगत्वादिति। तदनंगीकारे हि अपाचितरामित्यादौ
ञ्णिणोलुगापादनादिपरभाष्यविरोधः णिचः परस्यां गसंज्ञानिमित्तस्य प्र

नः स्ययस्य लुगित्यर्थात्। दिगिति दिगर्थस्तु याथाकथाचमित्यादौ यथाकथाच हस्ता
भ्यां णयतावित्यनेन वचनसामर्थ्येन निपातसमुदायात्सप्तम्येः ऽ गत्वानापत्तौ कु
ध्यनापत्तेरित्यर्थः। ऐरुत इति नद्येरित्यादि सिद्धये उत्तरार्थं तदित्यन्यद्धमिति। सु
पि चेत्यपेक्षयानामीत्यिमित्यपि तत्र द्वौ विषयभेदादिति॥ आदेशरूपस्येसे स्थानेऽन्यप
यत्नाने चषो भवतीत्येवं रूपः षष्ठीभेद इत्यर्थः ओसः संबंधहूयार्थक इत्यभिमानः तिसृणा
मिति। तिसादेशेः सकारो वारणं तु तिस्र इत्यत्र नर परे ति षत्वनिषेधेन चरितार्थमिति
भावः। दकारे ति प्रसंगादिति। सोऽभ्यणः सोऽभ्याणीर्हितीं स्थाने ऽ न न र ते म स्र रु याद
भा षेण न स्यापि सोऽभ्यत्वबोधनात्तु सोऽभ्यण इत्यस्योऽभ्यत्वसहितस्येत्यर्थः। अ
त्रार्थे क्रूष्यं नर संवादमभ्याह। तथा चेति। आकृसुबुसन्तरिति सोपपदासि ७४

चेर्विचीति भावः। केवलासिचे विचिदधः से चा वि ति समासे लुठ त्तरपरे त्वे चेत्य
त्यस्यापदादिविधाविति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वात्पदस्यादिरि
त्यर्थेपि सिद्धिरिति भावः। यद्यपि केयटेन सोपदासिचेर्विजेवनानभिधाना
दित्युक्तं तथापि पयश्चिमित्यत्र सुप्तिङन्तमित्यतः सुबित्यनुवर्त्य यजादावस
र्वनामस्थाने तल्लेकृतिर्भसंज्ञा भवति यजाघसर्वनामस्थानपरं सुवंतं य
त्ति तदपि भसंज्ञं तेन सुवाचेत्यादौ न कुत्वं अत्र लक्ष्यैकचक्षुः संज्ञाप्रधान
शिष्टाः वयन सुर्वं तस्य त्वेन्याचयन्ति शिष्टा एवं स्वादिष्विति योगविभज्य
स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वं विधाया सर्वनामस्थाने इत्यत्र सुबन्तमित्यनु

वर्त्स्यचीत्स्यपञ्चकप्रसङ्गप्रतिषेधमाश्रित्ययजादौ सर्वनामस्थाने परत
ः पूर्वं पदं न तत्परं यदि सुबंतमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः सुबंतं च यजादिप्र
त्ययाव्यवहितमेवातो राजपुरुषादौ पूर्वपदेन लोपादिसिद्धिः तत्र स
मुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ता अवयवस्य सुबंतमिति प्राप्तान्नस्य मातो सौ
पूर्वस्य संज्ञे ऐवनेन सुबाधाविस्त्यादिसिद्धमित्येवमुत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्या
ख्याने दभ्यःसे चाविति प्रष्ठी तत्पुरुषेपि षत्वनिषेधाय पंचमीसमास आवश्य
कः स्यन्नभिधानेन मानमिति तात्पर्यं । प्रत्याख्याने पंचमीसमासे बहुसेचावि
त्याद्यर्थे बहुच्पूर्वस्य षत्वं नेति वचने कार्यं वार्त्तिकारंभे तत्रैव कृते वारणाय ब
हुच्पूर्वस्य चाषदादिविधानेति वक्तुं । इदमपि योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत ७५

या पत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तद्विषय एव पदांतत्वप्रयुक्तकार्य एव च वोध्यमित्य
न्यत्र विस्तरः । यापदसंज्ञेति । न च राजपुरुषे ष्टित्यत्र दोषः स्त्रीतवीर्त्तिभित्तयाऽसु
बंतमिति पदत्वेमाश्रित्य निषेधापत्तेरिति वाच्यं । सति महद्योन स्वादिष्विति प
स्य पदसंज्ञानदुत्तरस्य षत्वनिषेधो नेति ज्ञापकत्वादिति तात्पर्यात् । प्रत्याख्याने ऽरी
त्याऽन्तःस्थापि स्वादिष्विति पदत्वात् ब्रसर्वैः चेदं न लुमतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । यद्यपि व्य प्रतिसे
तीहारस्यानेककर्तृकक्रियत्वादेकवचनस्य तत्रासंभवस्तथापि विश्वामित्राश्रमे मारीचं प्रति द्विज
र्षेः संत्रस्तः धंकरोषीति रामेण पृष्टे ममायं धर्म इति तेनोत्तरिते धर्मोक्तिः सत्यं तव राक्षस्तायमन्यो व्यतिस्ते
तुमम्मापि धर्मो ऽस्त्वद्विषस्ते प्राणिहन्म्यिनेति भट्टिकाव्यस्थरामभाषितेतवधर्मेणममान्यो धर्मस्तपोऽ
पोऽभ्यासेन भवति येन धर्मेण त्वत्संबंधिनो निहन्मीत्यर्थकेऽेकवचनदर्शनान्नदोषः । अथारभ्यतद्ध
र्मः कौर्यमपि भवति महद्धर्मोऽक्रौर्यं चलाय वर्तमानसामीप्ये लट् रामबाणपातेन समुद्रसमीपपतितत्वं ।

२. रीन्वस्तत्पश्यन्वालेतिरामायणे प्रसिद्धं। अन्यसंबंधिक्रियामन्यः करोतीत्यतरसंबंधिनीमितर इति कर्मप्र
तीहारसंभवादितिजयमंगला। प्रतिसेव्यस्य हि चैत्रमैत्रेण सहस्थसत्त्वेन शोभनसीत्यर्थः। यद्देशो मैत्रस्
ता तद्देशे चैत्रस्यास्ता यद्देशे चैत्रस्य सा तद्देशो मैत्रस्य सेति फलति। यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवा
स्याप्यवगास्त्रीयस्यानिर्देशो न वक्तुं शक्यः शर्मेत्यादौ तु असहायत्वाभावान्न तत्स
त्त्वमिति स्तथापि हर्षेपस्तु क्रमस्य पत्यापि समाधानमुपक्रमते नचेत्यमित्यादिना सिद्धां
तादिति। सुप्तिङ् इत्यनित्यत्वमवस्यात्स्य विधिरित्यनुवर्त्तते इति भावः। अत्र कृतेऽप्येका
देशे एकदेशविकृतन्यायेनोकरीत्यामांतस्य प्रकृतित्वादौ द्व्यस्य परादिवद्भावेन सु
प्तांतत्वे न पदत्वसिद्धिरिति सिद्धांतोत्तरमपि सूचितं। इदं चांतादिवत्सूत्रे भाष्ये
स्पष्टं तत्र हि वृक्षेत्यादौ परादिवत्त्वेन एकारस्य सुप्त्वमभिप्रेत्य पदत्वं साधितं।
अनुपयोगाच्चेति। चेन ससहायेऽव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या नत्वसंनिधानेनैतेषां ७८

९५२

पदत्वं नास्तीति सूचितं। आद्यंतवत्सूत्रस्थभाष्योक्तैकपुत्रादिदृष्टांतबलेन तथै
वल्लाभादिति दिक्। तद्गुणसंविज्ञान इति। तस्यान्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि
संज्ञायंते कार्यित्वादिनान्वयंत्रेत्यर्थः प्रायः संयोगसमवायान्यतरसंबंधेन सं
बंधीयत्रान्यपदार्थस्तत्र तत्तद्गुणत्वे तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसंबंधेन संबं
धिनस्तत्त्वेऽतद्गुणत्वं भागयज्ञोपवीतीनीभोज्यतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्यित्वा
भावेऽपि तत्संनिधिनत्वमस्त्येवेति तद्गुणत्वमेवेति हरियेवस्पष्टं। ततः सिद्धमि
ति। नच सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः। तदंतसंज्ञाभावे द्व्यद्व्येत्यादी नामवयव
संज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणफलाभावादिति भावः। तत्र सिद्धमिति। अवय
वसर्वनामत्वेन तु न निर्वाहः सर्वनामप्रकृतिकसमस्याप्यंतत्वाभावादिति भावः
भाष्यप्रयोग इति दिक्। मान्यं तयाले दक्षिणोत्तराभ्यामिति सूत्रस्थ इति शेषः।

९५३

२· एवम्। नित्यद्विवचनान्तत्वे। स्वागतादिवाम्भ्याघुदात्तत्वं तु नफले उभे भवे इत्याद्यावे
तोदात्तपाठेन गणोऽन्तोदात्तनिपातनात्। एषाद्वित्वे न तस्मिन्नु स्वेति भावः। भाष्यदर्शी
नमिति। भाष्यग्रहणादुभातिरिक्तोऽसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेन स्त इत्यर्थकत्वेन
सम्भवान्नासर्वनामत्वे सदोषः। अयचुकादिति। अत्रापि स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यरी
त्या प्रत्ययान्तरत्वमिति भावः। निर्देशोनेति। वृत्तिविषये इत्यनुक्ता इदमेववकाव्य
भावः मिति। अन्याभावइति। अन्येषां सर्वनामकार्याणामभाव इत्यर्थः। पूर्वपक्षि
णां ऽनेवत्रा व विरहादिति वदतैकदेशोविकृतन्याया त्रास्त्रीयविकारविषयो
पीतिनाश्रुपतमिति तदनुसारेणैव समाधिं वक्तुमुपक्रमते तथापी स्यादि
। उभशब्दादिति असन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वादुत्पत्तेरुभ
पदिनाष्टशब्दादुभयशब्दादित्यर्थः। यत्र कोऽलुगुपाहितं तत्रायजिति तु नोक्तं ७७

एतेन स्मृतेरुभशब्दादिः अतएवकुछीहिः सूचितः। तत्रचान्यपदार्थे प्रकरणादुभयशब्दाद्यात।

१५४

प्रातिपदिकप्रकृतिकाचाररक्षितंतेयथापजिष्ठतेन दातस्यानापत्तेः। तन्नोऽसौ तत्र भावे
न विशिष्टाभावात्सते। लुकानापहृतमिति। लुकृते तापहारसंभावनाभाववदि
त्यर्थः। एतेनोभत्राब्दस्य पाठाभावेऽसर्वनामत्वेन तत लुगादिविवक्षायाः क
लु मत्राश्यत्वेन द्विवचनस्य लुकापहारस्यैवसत्त्वेन ततोऽयजनायत्ता बुभय
न्नेत्यसिद्धिरित्यपास्तं। यथाय चूष्यानदात्तलादिस्यात्तस्मिन्न अखुपि स्यादि
तिलुकापहारसंभावनाऽसत्त्वे नलुक्कृतापहारसंभावनाभावत्वतोऽन्यत्ता
त। यद्यपिष्टकोऽन्नितिस्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्य कस्यास्यापि द्विवचनत्व
मस्त्येवान्वयः अधिकेति। संख्यायेवत्याधिकलिङ्गकारके इत्यर्थः। कैयटेनाव
तारितमिति। उभयोऽन्यत्रेतिवार्त्तिके उभयोमणिरुभये देवमनुष्या इति भाष्यस्थ
नोदाहरणात्स्वार्थिकोपक्रमेणालस्य न तेऽस्त्वोभयोरपि ग्रहणमिति तस्य द्विव

अथ तां गंतुमवकाशो विस्तनुरक्तां ललाटहेदृष्ट्वा। तच्चरितं गोपिदेमानसि नाथे सखी प्राहेति पूर्वोत्तरीत्या तत्र भवंतमित्यनेन पूज्यत्वे ग्रहणेन कृष्णं प्रति सखी वाक्यत्वादिति भावः। २

६

२ चना भावेन निधानादावव्यय इति तद्भावः। इति भावेति। इत्यभिमान इत्यर्थः। न
हीजं त्वत्कं। अनन्वयापत्तेरिति। तेन हि वाक्यशेषेण कृष्णस्य संबोध्यत्वावग
त्या संबोध्यस्य च युष्मदर्थत्वेनानन्वयः। एवं तं भवंतमिति चानन्वितमेवेति भा
वः। अत्र पक्षे त्व इत्येकस्य सोदात्तानुदात्तयोर्निर्देश इति बोध्यं। भास्यभावादि
ति। इः शब्देनैव लविशिष्टस्यैव बोधनेन तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एवं तस्य
इत्येरत एव भाष्ये इत्येतावानिति स्थिया सहस्यं भीप वा दाहृतमिति भावः।
केवल इति। असहाय इत्यर्थः। स्वाभिधेयापेक्षा ऽवधीति समस्तपाठं
व्याचष्टे स्वस्येत्यादि। अपेक्षति कर्मणि घञ्। व्यवस्था इ
~~त्यत्र वा। दिवं दिशमनुगम्यमाना पाप्रोति भाद्वीन्नापि भद्रा नपिना सुवामभ्यतिनि।~~ ७८

दिशः

वेति। पूर्वादिशब्दैरेकस्या एव उपाधिकृत भेदस्य प्रतिपादनं उपाधिश्च पृथ्वीमध्यं तत्रांतश्च
रामायणे किष्किंधायां सुग्रीवेण मध्यदेशावधिकस्यैव दिग्विभागस्योक्तेः। पृथ्वीमध्यं च मध्याह्नसू
र्यसंयोगिदेशः। एवं च तन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यंत देशरूपोपाधिविशिष्ट दिशि पू
र्वादिशब्दानां तत्तच्छब्द प्रवृत्तिनिमित्ती कृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यंतर्गततया व्यवस्थाऽस्त्येव उदयाचल
पर्यंतरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य तदाकांक्षत्वं चास्त्येव। मध्याह्नसूर्यसंयोगोदेशात् तत्संमुखदेश
उदयस्तत्स्वरूपदेशश्च दक्षिणा। मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात् स्पष्टं चेदं हेलाराजीयेव्यवस्था
यामिति च विषयसप्तमीति भावस्तदाह अभिद्धत्वादिति। देशावधीनां तत्तदवधिकोदया
चलसंनिहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि बोध्यं। आधुनिकसंकेतो हीति असंज्ञा
पदसामर्थ्यात्। अन्यथा पूर्वादीनां केवलरूढत्वे नेंद्रादिपदानामिव रूढत्वरूपसं
ज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्वात्तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः। व्याख्यातेति। कैयटादीत्यर्थः।

देशानिषद्य तो ... कारोपादिति भावः थं २

७२. आधुनिकत्वं केतलाभावादिति । किंत्वैश्वर्य एवेति भावः । यदि तत्रोत्कर्षस्याप्यपेक्षितत्वाद्यपकृष्टत्वात्ती आग्रह
तदाप्युदाहरणांतरमाह । अधरे इत्यादि । अत्रापि संज्ञात्वं मत्वाह उत्तरे इत्यादि । उपचारादिति । तथा
रोपादिति भावः । अर्थांतरसंक्रम इति । स्वार्थविशिष्टार्थांतरबोधकत्वमित्यर्थः । इदं च जितश्रुतस्य स्व
यादिति सूत्रभाष्ये ध्वनितमेवार्थमिति । देहावत् अयमपि तत्पुरुषार्थः । तुल्यन्यायादिति छन्दस्या
पि केपठो कार्यः इत्यादि ध्वनितं । । उत्तमेरुमिति । हिमवतो नं वा धारितिये के वन हिमवंतं परेण जनप
दा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति ऐतरेयब्राह्मणे श्रूयते उत्तरा इत्यस्य तन्मा मान इत्यर्थे तदाह । धुनिकत्वके
ति । उत्तराः कुरवो दक्षिणान्कुरूनपेक्ष्योत्तरा इत्युच्यंते इति कपिंजलाधिकरणे शाबरभाष्ये उक्तं । हे
मचंद्र इति । कोऽयमपोरव विरोधे संभवति विरोधे नन्याय्य इति भावः । यदि तु एवमन्वये स्वो ज्ञातावात्मनि
धने त्व स्त्री आत्मीय के त्रिषिति पाठे नैव सिध्यति । स्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेर्वेधू कबंधू भवदेतदस्या ७८
मुखेंदुना नेन सहोज्झिहाना । रागश्रिया त्रौद्वा वयो बनौ यांस्त्वमा हसंध्यामधरोष्ठरेखेति

देमयं ता अनेन प्र अक्ष ... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible] ।

श्री हर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थक त्वमिच्छस्य बंधुभवतीति विशेषणे न च नपुंसकत्वमस्तीत्युच्यते । तर्हि
स्त्रमेदित्यादिप्रामाण्यात् तु लिंगोप्यस्त्वेनेति स्वशब्द उदाहरणं न संभवतीति प्राचीनोक्तिरसंगतेवेति
ध्वनयन्नाह विवरणं सम्यगेवेति एतदर्थमेवेति एतदर्थमपीत्यर्थः । धनत्वेनात्मीयस्य बोधे माभूदित्यर्थं चेत्यपि
बोध्यं आत्मात्मीयाख्यायामिति तु नोक्तं लाघवाभावात् । बाह्यं चेति । उक्तं बहिर्देशारूढमित्यर्थः । उपसंख्यानशा
ब्दोपीति । एवं च तद्ग्रहणं बहिर्योगस्य गृहेष्वेव प्रसिद्धिमाश्रित्य सूत्रे कृतमिति भावः । महल्लाघवमिति । त्रिस
ख्याजसाधारेशीभावे एव विकल्पविधानात् । व्यवस्थायामित्यादिगणे एव पाठ विशेषणमिति भावः वक्ष्य
माणत्वादिति एकद्वा इति बहुव्रीहेरभिधानेपि तत्रैकद्व्यन्यतरार्थत्वादुपसर्जनत्वमेव । समासांतकृते वि
शिष्टस्य सर्वाधंतत्वाभावाच्च । समासांतानामुत्तरपदावयवत्वं तु नेति उक्तं । चिकीर्षित इतीति । अध्याहार
लभ्यमेतत् एतदर्थमेव न बहुव्रीहिरिति वक्तव्ये बहुव्रीहाविति गुरुनिर्देशादिति भावः । विनाशोन्मुखत्वादि
ति । यद्यप्यलौकिके एवैकार्थीभावस्यारोपोस्ति तथापि तत्र स्वार्थविशिष्टार्थांतरबोधकत्वरूपोपसर्जन

क्वि॰ मी॰ अनु॰ इति ॥ २

सत्संनियोगशिष्टत्वात् उभयोरेवास्य छलुकि संनियोगशिष्टपरिभाष्यात् लुकि आदेशानिवृत्तेरपि प्राप्तिरिति तदनिष्टत्वतापत्त्वं भवेत्स

त्वाभावादेवमुक्तं।अनित्यत्वादिति अत एवातिभावकानित्यादि सिद्धिः।वस्तुतः साभाष्यानुक्तत्वान्नास्त्येवेति बोध्यं।
सतुक्यहणमिति।छ्वोः शूडिति सूत्रे प्रष्टेत्यादावन्तरंगत्वाज्ञातस्य तुको निवृत्तये त क्रियते।सतुक निर्देशसामर्थ्या
च्च नांत्यस्य शःवांछादिप्रकृतिकक्विबंतादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षणविषयत्वेवनेत्यादिभाष्ये स्पष्टं तत्परिभाषास
त्वेहि शादेशो निमित्तविनाशेन पूर्वं तदप्रवृत्तिरेवेति सव्यर्थ एव स्यादिति भावः।प्रकृतिप्रत्ययापत्तीति।कंसंघातयती
त्यादौ छलुकि तं निमित्तकादेशानिवृत्तये क्रियमाणमाख्यानात्कृतस्तदाचष्टे छलुक्प्रकृतिप्रत्ययापत्तिश्चेति
वचनमित्यर्थः।अत्रेदं चिंत्यं लुक्यपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाड्ढाजा ऐनेयइत्यादाविव कृतव्यूहपरिभाषाया अप्रा
प्तिः न लुमतेति निषेधस्तु प्रत्ययेपरतो जायमानपूर्वकार्ये एवेति स्पष्टमेव।तस्माल्लुष्यं योगं जानाति पुष्ये
ण योजयतीत्येतत्साधके पुष्ययोगेतीति वचने भाष्यकृतकृतप्रत्ययापत्त्यनुवृत्तिर्ज्ञापिकातत्र हि च जोरिति घि
तिपरतःकुत्वमिति भाष्यकारो वक्ष्यति।अकृत्स्वरौतु कृतव्योप्रत्ययं गमुक्तसंशया वितिचनतदुक्तिः एतदेवाभि
प्रेत्य धिव्र विहृराव्योरिति सूत्रेकिमर्थमत्वं विधीयते वलोप एवास्त्वित्याशंक्याल्वेऽल्लोपेन स्वरस्वानिवृत्तेन

उभयत्रापि प्रत्ययलोपस्यास्य स्थाने विधायकत्वे अत्र संनियोगेति भाषाया विषयत्वमिति विशेषः

गुणाभावाय ततनवबलोपेपि न धात्विति गुणनिषेधः सिध्यद्इतिवाच्यं।तत्प्रत्याख्याने गुणप्राप्तेरित्युक्तं।
अनेन सूत्रमतात् प्रत्याख्यादिवामतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसंमतलक्ष्यमेव कथंचित्सूत्रमतेपि साध्यं।
नतु विपरीतं सति संभवेऽन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति च ध्वनितं।सूत्रकृत्त्वणि
तप्राचीनऋषिवाक्यानां प्रामाण्यवत् सूत्रकारवचः खण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्तिकवचनैस्तदंशे सूत्रकारव
चनसोप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेतिदिक्।किमिति।बहुव्रीहौ नैव स्यद्धात्वाख्यानसंभवादिति भावः।
उत्तरग्रंथेति।न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादने एव तात्पर्यादिति भावः।प्राप्तेरिति।प्राप्तेरभावे नि
षेधोव्यर्थ एवेति भावः।अत एवेति।अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः।अन्वर्थेति।स
र्वेषां नामेत्येवंरूपेत्यर्थः।तस्यार्थ इति।सोऽनुचितोन्वर्थसंज्ञया गौणमात्रेतदप्रवृत्तेस्तत्संमतत्वादिति शेषः
सूत्रेत्यादितन्मतेन्वर्थत्वेन वा तिंकमतेतुवचनेनेत्यर्थः।स्वोक्तार्थे न्यासकृत्ग्रंथसंवादमाह।न्यासकृताहो
ये ति।अनपेतमेति।समुदाये एकार्थीभावांगीकारेण समुदायस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वेपि अवयवस्यतत्वेममा

भावइत्यभिमानः। व्याहतइति। अजहत्स्वार्थायामपि अवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपस
र्जनत्वात् क्षतेरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनपदार्थत्वादितिभावः। सर्वशब्दस्येति। उत्तर
पदस्य तस्यापीत्यर्थः। युक्तिमदिति। नचोत्तरपदे लक्षणपूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति मते तद्युक्तिमदिति वाच्यं तं
त्रमते पूर्वपदं निरर्थकं स्वार्थप्रतिपादकं चानाद्यः नैरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवाप्राप्तेः नांत्यः पूर्वपदार्थे
विशेषणान्वयापत्तेः विनिगमनाविरहेण पदद्वयेपि लक्षणोचित्याच्च। एकार्थीभाववादिभिस्तथा वक्तुम
शक्यत्वाच्च। एवंचतत्घटकावयवानां सर्वनामत्वाभावएवोचितइतिदिक्। संज्ञेति। एतत्प्रकरणस्थये
त्यर्थः। स्वयंथेति। तैरप्यलौकिकएवनिषेधस्योक्तेरितिभावः। अर्थांतरोपक्रमे सतिगतेति। तेनातिसर्वा
येत्यादौ नदोषः पुनः संज्ञात्वदुर्लभा संज्ञोपसर्जनानां निषेधात्। पादात्पर्युदासेन तदंतग्रहणेनापि नसं
ज्ञा। अर्थांतरसंक्रमात् पूर्वंतु स्मैभावस्य नप्रवृत्तिः अकच्प्रवृत्तिस्तु ततः प्रागस्त्येवेति तन्निरत्तयेइदं
सूत्रमित्यभिमानः। गच्छत्विति। निमित्तापायपरिभाषयेतिभावः। दुर्लभेति। उपसर्जननिषेधादिति

भावः। इत्यर्थइति। अनंगकार्यत्वेनेत्यस्यार्थइतिभावः। क्लिष्टमिति। तत्वंतुस्पष्टमेव। न्यासग्रंथासंम
तिमुपपादयनन्नंगकार्यत्वेनेत्यस्य चैष्यर्थमुपपादयति। तथाहीति। विशेषविषयत्वादिति। अन्यप
दार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। समुदायोहीति। तस्यैवतद्विशेषणत्वमित्यभिमानः। अनंतरयोरिति। त्व
त्कपितृकमत्कपितृकयोरित्यर्थः। अंगसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थइति। एवंचानुपदोक्तेयदपीतिपक्षेक
प्रत्ययापवादत्वस्याकच्यप्रसिद्धत्वादेवं वक्ररीत्यातदुक्तिर्व्यर्थेति बोध्यं। इत्यादिवदनेतिवृत्तियं
थव्याख्यावसरेइतिशेषः। प्रतिपदोक्तत्वादिति। यदंतत्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्तस्य तदर्थवि
हितत्वात्तद्वाक्यमपितत्संबंध्येव मत्यासत्तेरितिभावः। तेनकरोति द्वारासामर्थ्येमासेनकृता
यपूर्वस्मै मासपूर्वस्मैइतिसमासे तत्संबंधिनिवाक्येचन तत्रवाक्यस्यप्रतिपदोक्तसमास
संबंधिनएवग्रहणेफलांतरमप्याह। त्वयकेति। तृतीयासमाससमात्रस्यग्रहणेहितदर्थेवा
क्येयत्रक्वापिस्थितस्यसर्वादेः संज्ञानित्यर्थेत्रापिस्यादितिभावः। न्याय्यत्वाच्चेति। किंचाव

यवमात्रनिषेधे प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तदंतस्य सं
ज्ञायां वर्णाश्रमेतराणामिति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिः न ह्यत्र सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यं। मानाभा
वात्। लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य तस्यानेन निषेद्धुमशक्यत्वात्। नापि तस्य सर्वादिपाठो निषिध्यत इति युक्तं त
स्याविधेयत्वात्। तदेव ध्वनयन्नाह। फलबलाच्चेति। फलं सुबन्तमिति। द्वंद्वावयवमात्रे सुंदरादिविशेष
णान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभावः समुदाये तद्विवक्षायां तु समुदायोत्तरप्रत्ययेन तदुक्ते
र्नावयवात्तदुत्पत्तिरिति चिंत्यमेतत्। समुदायनिषेधे तु द्वंद्वस्य संज्ञिनोधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी बो
ध्या। यद्वा द्वंद्वे इयं सप्तमी प्रथमार्थे अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रसंगं सुक्तसंज्ञयाविति भाष्ये उक्तैतत्प्रकरणवि
षयसूत्रांतरेण तद्विषयेन बहुव्रीहौ चेत्येतत्साहचर्येण वा। एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानां तद
र्थकत्वौचित्यात्। किंच विभाषा जसीत्यनेन फलाभावादवयवनिषेधाभावे तत्साहचर्येणार्थाधि शि
कारानुरोधेन च द्वंद्वे चेत्यस्याप्यवयवनिषेधफलाभावः। एतेन सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात् बहुल ८२

१६४

स्य संस्कारानुरोधाच्च विद्यमानानीत्याध्याहारेण समुदायस्यावयवानां चायं निषेधः। तत्र समुदा
यस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः। आधाराधेयभावेपि व्यपदेशिवद्भावस्यानद्यतने लङ् तुल्यास्य
प्रत्ययस्थादित्यादि सूत्रस्थभाष्यादौ स्पष्टत्वात् तत्फलं च वर्णाश्रमेतराणामित्यादावकच्स्वरौ सर्वना
मत्वप्रयुक्तोपि नाकजित्यपास्तं। इतरच्छब्देन समासे ऽतिभयका नित्यादाविव तच्छ्रवणस्य दुर्वा
रत्वेन तन्निषेधे फलाभावाच्च संभवतीत्यर्थः परमेवं च समुदायनिष्ठकुत्साविवक्षायामिति दिक्। व्या
ख्येयेति। समुदायात्प्राप्तस्येति शेषः। यद्यपीति। जसीत्याधारसप्तमीति भावः। जस इति। इकारे
णेदकारग्रहणं बोध्यं। प्रत्याख्यायेति। प्रत्याख्यानेन चेदं ध्वन्यते वक्ष्यमाणाक्षेपपरिहारार्थ ए
वेकारो ननु फलांतरेभिनिवेष्टव्यमिति। आदादेशो लवदिति छेद एव सूत्रतात्पर्यमिति। तेनेति। येन
निमित्तत्वयोपात्तास्तेशसंभवतयइत्यर्थः। अनुरूपानिति। स्वार्थबोधनसमर्थानित्यसदृशावर्णव
तश्चेत्यर्थः। अनुवर्तत इति अस्येति शेषः च इति शेषः। ज्ञापकादिति। तन्निवृत्तेरिति भावः। अत एव

१६५

भाष्येतदनुवृत्तिर्नोक्ता। तथासतीति। प्राचीनसंमतव्याख्यादरेइत्यर्थः। भस्येत्यनेनेति अंगस्येत्येतत्सहितेनेत्यर्थः। एतेन भत्वस्य रूपणो प्रत्ययवत्त्वम्पत्राद्वयोरपि विधानात्तेन न प्रत्यया श्रेपइत्यपास्तं। अंगं चेति। अधिकारलभ्यमितिभावः ननु भत्वस्य तत्स्त्रेयस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्त्यांगनिष्ठत्वेन तेनांगनिष्ठयजादिस्वपलाक्षेपेण तदवयवस्यतत्वालाभः किंचानो विशेषणेपि विधौ परिभाषोपतिष्ठतेनानुवाद इतिनिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनस्तस्पणेत्यादौ दोषो दुर्वार इतिचेत्तत्राह एतच्चेति तथाच भाष्यं एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञा परिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं भस्येति उपस्थितमिदं भवति यचि भमिति तत्र यजादिपरतयान्कारं विशेषयिष्यामः अनोऽकारं यजादिस्वादिपरस्यानोऽकारस्येति तस्यायं भावः कार्यकालपक्षे भस्येति श्रुते भपदार्थजिज्ञासायां यचि भमित्युपस्थितेन शक्यग्रहे वृत्ते एतद्वाक्यार्थबोधकाले लक्ष्यानुरोधेन तंत्रादिन्यायाश्रयणाद्यचीत्यस्यान् विशेषणतापि विधौ परिभाषेतिन्यायस्तु इकोगुणवृद्धी।

अरंपइत्वं चेत्यर्थः तदनधिकरणत्वं निमित्तिमत्वं च पदविशेषणमितिभावः तथा शिक्षायां पदत्वनिषेधफलमाह तेनेति तदनधिकरणत्वं तदनवयवत्वं, तं सुपर्वं अ कमात भोगीन इ आदौ च तदनधिकरणं स भोगाद्य पदघटितत्वाद्यदि मस्ति रक्ताम्निमित्तिमदिति। ३

अचश्चेति व्यतिरिक्ते नास्त्येव। उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादावुदात्तस्वरितस्यानिकयण इत्यर्थस्येष्टत्वादिति एतच्च स्त्रीप्रत्यये इत्वप्रकरणे निरूपयिष्यामः। सामर्थ्यादिति निमित्तनिमित्तिनो रपदद्वयोरसंभवादिति भावः। अखंडमिति। तत्वं च निमित्तानधिकरणानिमित्तिमत्पदाघटितत्वं। तेन मात भोगीण इत्यत्र णत्वसिद्धिः केवल भोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्या नात त्वाभावात्। अत एवात्मन्विश्वजनेति सूत्रस्थमाचार्यादणत्वं चेति चरितार्थं। सुपर्वणेत्यादिसिद्धये निमित्तानधिकरणेति। पदं चात्र लोके विभक्तीतरानपेक्षतया र्थबोधकत्वेन दृष्टं तेन गंधर्वगानामित्यादौ सुबुलते ः प्राक् समासेपि णत्वं न। क्षुभ्नादिषु नृनमनत्रा व्वस्तु संज्ञाभूतो खंड इतितस्य ऋवर्णात्परस्य णत्वे। तद्धि शेष इत्यर्थः। वेभिदितेति। वेभिद्यतेर्यङ् नात्त्वाचि ज्ञापकता भाष्योक्तानासंगतेत्याकूतमंड इति। तद्विशेष इत्यर्थः। अल्लोपयलोपयोरेकाच उपदेश इति निषेधादिरानस्यात्पंचमी समासे तल्लोपस्यस्थानिवत्वान्निषेधाप्रवृत्तिरितिभावः एवमितरयोः कादेशानुसोरभावो बोध्यः। विहितविशेषणेति। एवं चस्थानिवत्वं

अतानि वीजं तु तस्यतत्वेन तदसांग खेपिनत्र संज्ञत्वि भंगमि येण लाभाव सिद्धे न चात्र णत्वान र्थमस्मनित ३

विनापि तद्प्रवृत्तिः सिद्धेति भावः। विहितविशेषणत्वं नास्येकाचो द्वे इत्यत्र भाष्ये ध्वनितं। त
त्र हि यङ्लोपे वेभिदितेत्यत्र यङ्ता च्च द्वित्वप्रतिषेधमाशंक्येकाचो गादिति व्याख्यानेन परिहृतं
तद्भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे बिभित्सतीत्यादौ दोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजंशेपि संबंधे वेभिदि
तेत्यादावपि परिहारासंभवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकं। प्रत्ययविधानावधेरेव
प्रायेणांगत्वादंगादित्यनेनेदं सूचितं। विहितविशेषणेन च बिभित्सतीत्यादावदोषेणैकाजंशे उपदे
शग्रहणासंबंध इति तदाशयः न भविष्यतीति रुत्वानिवृत्वं विनापीति शेषः अन्विधित्वादिति। ठस्ये
क इत्यत्र रुत्वानिनिमित्तप्रत्ययेषु च सर्वत्राकारो न विवक्षितः आदेश एव विवक्षितः। अन्यथा निषाद
कर्षूशब्दादेर्देशाद्इति ठञि व्यंजनमात्रस्य व्यंजनरूपकादेशे कशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् केण इति क
त्वानापत्तिरिति भावः रुत्वान्यादेशयोरिति। इकादेशस्त्वानिभृतप्रत्यये आदेशविधायके सूत्रे ठस्ये
क इत्यत्रेवेत्यर्थः स्पष्टं चेदं ठस्येक इत्यत्र भाष्यकैयटयोः इदमुपलक्षणं संनिपातपरिभाषयापि

परसाहचर्याश्रयणं। तुं रुदिदीदिनेत्यत्रापि तरंगपरिभाषा ऽनित्यत्वाद्व्याख्यानेन

कादेशवारणं बोध्यं स्पष्टं चेदं ठकइसोश्चेति वार्तिकभाष्ये। बलीयस्त्वादिति। एतच्च मस्य विभा
षावित्तो भोगेति सूत्रकैयटे स्पष्टं एतत्सर्वमपरविधाविति तु वक्तव्यमिति वार्तिककैयटानुरोधे
न। दिगिति। दिगर्थस्तु एतदर्थं पंचमीसमासस्यावश्यकत्वमिति तथा हि परसाहचर्यस्य बलवत्वे
मानाभावः विप्रतिषेधसूत्रे कार्यशब्देन शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमौचित्येनात्र तदप्राप्तेः नित्यः परयणा
देशः परश्चासौ व्यवस्थया युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगेण सिध्यतीत्यत्र च परस्मिन्निति सूत्रभाष्यो
क्तरीत्या पूर्वसाहचर्यस्यांतरंगत्वेन तस्यैव ग्रहीतुमौचित्याच्च। विभाषागमहनविदविशामित्यत्र लु
ग्विकरणपरिभाषानुग्रहाय परसाहचर्याश्रयणमिति बोध्यं। प्रत्येपि पाणिनित्यादौ लङि उभेभ्यस्तामि अ
ति सूत्रस्थभाष्यसंमते एवमपि दोषाच्च। पूर्वोत्तरसाहचर्ययाभावरूपादेशानपहृत विकरणकाभ्य
स्तस्यैव ग्रहणमित्यप्यातिक्लिष्टं ततो वरं पंचमीसमास एव अपरविधाविति तु वक्तव्यमिति न्यासांत
रेपि पंचमीसमासो वक्तुं शक्यः न्यासांतरं तु स्वविधेरपि संग्रहायेति स्पष्टमेव। अतिप्रसंगस्त्वनित्य

त्वेनपरिहरणीयः इति। चक्रत्रेति। तक्षिरक्षिभ्यांण्यंताभ्यां क्विपिलोपाभावोपिफलं। निगाल्य
ते इति। नचाचणिलोपात्पूर्वलत्वं। सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यस्यप्रवृत्तियोग्यतयातदप्रवृत्तेः न
चस्यानित्वत्वं अल्विधित्वात्प्रत्ययलक्षणंतुनियमार्थमितिभावः। अत्रबहिरंगासिद्धत्वं न। नाजा
नंतर्ये इतितन्निषेधात् त्रिपाद्यांतदप्रवृत्तेरेवविसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यसंमतत्वाच्चेत्यन्यत्रप्र
पंचितं एवंक्षायत इत्यव्ययताविल्यस्योपसर्गविशेषणत्वेफलं। माषवपनीति। इहवीलुलत्तेः
प्राक्समासे सुपि अल्लोपेसमासरूपप्रातिपदिकांतत्वात्णत्वंप्राप्तं। पूर्वपदात्क्षिप्तसमास
रूपप्रतिपादिकांतस्यैतेनणत्वविधानात् तस्यापिपूर्वपरोभयसापेक्षत्वेनसमासत्वज्ञानसापे त्वे
क्षत्वेनचसमत्वात्त्रिपादीस्थत्वाच्चनबहिरंगासिद्धत्वाशंकात्रेतिबोध्यं। अप्रवृत्तिरितिअभि शेष
प्रेतेतिशेषः सापेक्षत्वेनेतिनलोप इत्येतद्विषयमिदं। अंत्येआह पदविशेषणत्वाच्चेति। व्य न्व
धिकरणषष्ठीति। प्रातिपदिकस्यपदस्येत्यनयोः परस्परानन्वितयोरंतेनान्वयादितिभावः।

अभेदेनैवेति। संबंधांतरसत्वेपिविशेष्यविशेषणभावसंबंधेनेत्यर्थः। शक्यमकर्तुमिति। पदस्येत्य
स्यद्वितीयाधिकरण्येनान्वये। तात्पर्यग्राहकत्वंभाष्येउक्तं तत्तुलक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेवज्ञापकंविना
पिसिद्धमित्यभिमानः। भत्वासंभवादिति। सर्वनामस्थानत्वेनेतिभावः समाहारद्वंद्वस्येति। प्राण्यं
गत्वात्स्तुतसमाहारद्वंद्वस्यककुद्दोः शब्दस्येत्यर्थः। सुयोज्ञोदोःशब्दस्यपुंस्त्वेपिसुनिर्वाहं। न्याय्य मिति
मिति। त्वोअंत्वतरत्वेनदोःशब्दस्यद्वंद्वेपूर्वनिपातापत्तेः किंत्वतदंतेआदेशोदुर्लभः विशेष्यासंनि
धानादितिभावः। ककुदएकत्वमिति। प्रकरणाच्छ्रुतोतथार्थकमेवेदमितिभावः। दक्षिणंतमुद्य
म्यदोर्नामानिशाचर इत्यन्वयभ्रमवारणायाहतत्रेति। एकदेशिसमासइतितत्व्याख्यानेतु
कर्मधारयइतिबोध्यं। जहातीति। हाइतिशोकव्यंजकशब्दमित्यादिः। तुभ्यंप्यास्त्विति अयंभावः आदं
तंत्रेणनाभावेनकारेचकार्यंतंप्रतिअन्यंप्रतिन्वकृतेचकार्यांतरंप्रतिसुभावोनासिद्ध इतितदर्थः
एतेनसुत्वस्यासिद्धत्वेनानादेशेगुणेनुमादेरप्राप्तिरितिपरास्तं। तुभ्येवास्त्वितिपाठेएवकारोप्यर्थः।

७ तस्यादितइति स्वभाष्यादिस्वरसोप्येवं। तन्नहिस्वत्रसुणिसाधुरितियतिनि स्वरितेतेनसहानुदात्तस्यैकादेशोभांतरतम्यात्स्वरि
तेतेनसहनिपातत्वादुदात्तौमूर्द्धन्यैकादेशः उकोरीआस्वरितएवतस्यनेत्संज्ञत्वापादमित्युदात्तत्वमित्युक्तं। इदंतत्तद्रजोवेन
संगच्छतेअन्यथातत्रापितेनेयोदात्तसिद्धिरितितदसंगतिः स्पष्टैव। तामिनरान्तुपाणौ यत्र इतिमत्स्यं धसः रातंयथेषं तादेन

२ उच्चारणार्थत्वादिति। तंत्रेणोच्चारिते द्वितीयेनेत्रशब्देइत्यर्थः। असुश्चेनेमुंइति नइतिसूत्रविषयेपू
२ र्वविभक्तिनिमित्तकार्यप्रवृत्तौसुत्वेतस्यनकारविषयेकमपिप्रत्वसिद्धत्वाभावेनविभक्त्यादेशांय
त्वासिद्धत्वेपिवास्येभावात्परत्वेननुमापत्तेः आदिनामूकुलेइमुयोरिति। तयोरेत्वस्याप्रवृत्तौमुत्वे अ
तुम्विधानिष्टंस्पष्टमेव। नमुटादेशइतिवार्तिकस्वारस्येननादेशइत्येवतदर्थउचित इत्यपिबोध्यं।
नेत्संज्ञइति। इयमपिनदुक्तिश्चिंत्यानस्यलोपइतिसूत्रभाष्येउच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वस्य
स्पष्टमुक्तत्वात्। स्वरितत्वादत्रेनादितिनन्वोत स्वरितत्वेपिनाग्नावित्यत्रस्वरितश्रवणमग्निश
ब्दस्यांतोदात्तत्वेनैकादेशउदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वादितिचेन्न। वृत्तौवनुदात्तस्येत्यस्यतत्रानुव
र्तितत्वात्। शेषनिघातेनौकारस्वरितत्वमादायाग्निशब्दस्यसर्वानुदात्तत्वाच्च। स्वरितस्यतुनो
दात्तपदेनग्रहणमुदात्तस्वरितयोरित्यादौस्वरितग्रहणात्। उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेपिआ
देशेषुदकारस्थानिकत्वर्त्वनिष्पन्नतकारस्यसत्वेनादित्वात्तदप्राप्तिश्च। उच्चारणार्थइत्यस्यन्चव

यातीइः धारारंभतत्वः अप्लुतेपसेदपादेतु छादसत्वंतत्त्वं। तथापि कपरमितन्तउदात्तेनाकारेणैकादेशः कृतिस्य रितस्यएकंसर्वेन्।४
(…)ग्रसयथयोरसेरपसिंदुनविनिग्रहणंकतंर्वामितिनवार्तिकेनेपदेशिकप्रत्ययत्वप्रत्यये तत्वप्रत्यस्यानात्रस्वरितपरत्वमितितत्वं॥२॥

स्वीर्णवर्ण्रविसम्बिधानेअन्नातिलवत्छांदसत्वात्स्वरितोनेतिविपरणोभिन्न। उपपयांतरपरेति भावः।२
नथानभिधानेपिंडनातिपुलेसतोमिरुद्धःइतिभाष्यं शब्दपरेदोषाभावात्। अभिमतेतिन्यायेनार्थपरस्यैवानभिधानात्।३

र्णांतरोच्चारणेमुखस्यक्लेशवारणार्थेनतन्यफलार्थइत्यर्थः। अतएवभाष्येओंकारं इतिमाश्विता
ति दितिप्रत्याख्यातंनहित्तदातित्वमस्ति। नचडित्वेविंशतौतिलोपापत्तिः भाष्यप्रामाण्येनतस्यसत्तम्या
मनभिधानादितिदिक्। अदिति। अस्ययदपीत्यादिः दीर्घोमाभूदिति। भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थत्वात्त
परस्यैत्वेतिभावः। नन्वज्ञोविदर्थस्येतिप्रकरणेनसमासबाधइवानेनटापोपिबाधइतिवाच्यंप्रातिप
दविधानाषष्ठीनसमस्यतइतिवार्तिकानुरोधेनतत्रतथाकल्पनेपीहतथाकल्पनेमानाभावात्। अ
नङ्सिध्यतीति। वैकल्पिकत्वमात्रंतुवाचनिकमितितद्भावः संज्ञापूर्वकइत्यस्यभाष्यास्पष्टत्वादाहां
गइत्येति। इयमगतिकागतिः सोढेतिन्यासेलाघवाभावश्चडित्वसामर्थ्याट्टिलोपकल्पनेगौरवंच।
तस्मादुशनसोनङ्तद्वैकल्पिकत्वंचचिंत्यमेवभाष्यानुक्तत्वादितिप्रामाणिकाः। चेनीति। तस्मादि
त्यक्तरस्येतिजायतेविहितविशेषणासंभवश्चवशब्दार्थः। एकदेशविकृतन्यायेनेति। स्थानिवत्वस्यो
पलक्षणमिदं। अर्धाधिकविकारेणप्रत्यभिज्ञाभावाच्छिन्नपुच्छश्वइत्यंतमूलकन्यायस्यात्राप्राप्ते

रितिबोध्यं। प्रथमांतेनेति। यद्यपितस्मादित्युत्तरस्येत्युक्तेः षष्ठ्यंततापिसंभवतितथापित्वदुक्तेषुप
देषुविभक्तिविपरिणामकल्पनापेक्षयागंतुकलोपत्वात्एवार्थांतरकल्पनमुचितमितिभावः ननुसु
तिसीतिप्रत्ययैर्यस्मात्सविहितस्तदादेरित्युपस्थित्यातस्यहल्ङ्याप्भ्यइतिविशेषणमितिहल्ङ्या
बंतात्तदादेः परस्येत्यर्थेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमसत्वात्ङ्याबंतत्वाभावेननात्रदोषइत्य
तआह। तएवेति। एतस्मिन्नर्थेयेनविधिरितिपरिभाषयाटाब्रूपंविशेष्यमादायतदंतविधौततः
प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादायपुनस्तदंतविधौटिड्ढाणञितिसूत्रेणंतांतादितिवत्
ङ्याबंतांतादित्यर्थस्याश्रयकत्वेनात्रदोषः। मालेत्यादौतुव्यपदेशिवद्भावेनसिद्धिरितिभावः श्रवि
ष्ठासुजातः श्रविष्ठइत्यादौतद्धितलुकिस्त्रीप्रत्ययलुकिप्रत्ययलक्षणेनाबंतत्वादितिव्याप्तिवार
णार्थंदीर्घग्रहणमित्यपिबोध्यं प्रत्याख्यानादितिदीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाराकाररूपस्यैव शिव ८७
दीर्घस्यग्रहणाद्धेत्यपिबोध्यं। सुरासयतीतिनचणौचङीतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनइदुदुपधेभ्यो

अति स्यादितिरिति। अस्यस्त्रीईदेवदत्तस्यईदेवदत्तेरित्यादावपिसेतिबोध्यं २

स्व

णिज्नास्तीतिसिद्धांतात्कथमत्रणिजितिवाच्यं। तद्भाष्येतेषांलुङिप्रयोगाभावकल्पनेनोपपत्तेः
सर्वथातदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात्। ग्रहणाद्वेति। सावनुनासिकोकारपाठाद्वेत्य
पिबोध्यं। एवंचाष्टन्ग्रहणंचिंत्यप्रयोजनं। वस्तुतोगंगौःसुराः इत्यादेरभिधानेदृढमानंचिंत्यंवि
भक्त्योरानंतर्यमिति। एवंचविभक्तिसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वंज्ञाप्यतइतितात्पर्यंगोमानित्या
दौलस्यभेदाद्वारंवारंसंयोगांतलोपः। नपुंसकार्थत्वादिति। स्वमोरितिहितत्रलुगितितत्रनलोप
निषेधायावश्यकत्वादितिभावः। लुकालुप्तेइतिङिसंबुध्योरितिसप्तमीतिभावः। आवश्यकतया
चेतिङिसंबुध्योरित्यस्यषष्ठ्यंतत्वपक्षेपिविकल्पार्थमावश्यकतयेत्यर्थः। यद्यपिवान्पुंसका
नामित्येवभाष्येपठितंसंबुद्धिग्रहणंचसूत्रादेवसंबध्यतइतितदर्थंतच्चरितार्थंतथाप्यत्रपाठे
नोक्तार्थज्ञापकतापि। संबुद्धिग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातमितितुनभ्रमितव्यं। सूत्रस्थङिग्रहण
स्यङिसंबुध्योरुत्तरेतिवार्तिकस्थसंबुद्धिग्रहणस्यप्रत्याख्यानेपिसूत्रस्थस्याप्रत्याख्याना

शा॰र॰ दितिभावः। भाष्यमिति यद्यपि पुनरयमष्टक्त लोपः संयोगांतलोपो विज्ञायेतेत्यपक्रम्य
४८ तद्भाष्यं प्रवृत्तं। पूर्वांतत्वेनेति। नचैवं बुद्ध्वावित्यादौ संनिपातपरिभाषया दोषेतिभाष्यविरो
ह धइतिवाच्यं। दीर्घप्रत्यक्तरमंतादिवद्भावप्रवृत्तावपिटाबुत्पत्तिकालिकानंतर्यविघातस्यतेन
व वारयितुमशक्यत्वात् अशास्त्रीयत्वात् संनिपातस्यांतेद्भावेनातिदेष्टुमशक्यत्वाच्च। अत्रावंता
दुरतितु नारुचिर्बोधिता। पंचमीसमासाश्रयेण रुखानिवड्वावोक्तिः अस्याभिधानेनन्वेदृढं मानं।
आवंतेभ्य आचारक्विबेवनास्ति। आतोधातोरितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्। तत्रवार्तिककृता
आतोनापइत्युक्तमितितद्बीज। आचारक्विबंतायङ्लुङ्कुनास्त्येव। तेनकस्यस्त्रीकीकीशब्दा
दिभ्य आचारक्विबंतेभ्योयङ्लुकिलङि अकैंचेदित्यादौ ऊंतादपिसंभव इत्यपास्तं। ईकार
रूपत्वाभावाच्च। उत्वमपीति। अपिनापूर्वरूपं। रोरुत्वइति। कर्तव्येकृतेचेतिशेषः। नमुदइति।
वत्। हरिवदिति। हरिशब्दान्मतुपिछंदसीरइतिवत्वेनुमिसंयोगांतलोपे मतुवसोरिनिरुत्वे

यथा ह्रादेश्राग्ताथं: आलक्षणमितितिहि: अतएवयाप्युक्तं एकस फलं
प्रागमांतरेत स्वचेयर्थं प्रकृते लक्षणानि कमसत्वात्। अभि… इति नेष्ट पक्षीति … मितिभावः

उत्वेगुणः। छेदादिति। कीर्तयतेः क्विबिचावेचनस्तोरितेर्यङ्लुकिलङि ईडभावेतिसियोः प्र
योग एवनास्ति यथालक्षणमप्रयुक्त इत्यत्रैवभाष्योक्तेः अप्रयुक्तेलक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैवयो
ग्यतेतितदर्थः। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमितिसिद्धांतात्। नेतिव्याख्यानमिति। उपपादितं
चेदंरामशब्दांते। नलोपेकृतइति। संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादितिभावः। नलोपात्प्रागिति।
विभक्तिसंयोगांतलोपस्यनलोपविषये ऽसिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेतिशेषः एतेनराजेधत्ते
चकृत्यत्रराजाछत्रमित्यादौवृद्धियण्तुगादिकं नस्यात्संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्। किंच
कर्त्रेत्यादावेकमेवमण्शास्त्रंपूर्वापरविषयभेदाद्भिन्नमितिशब्दपरविप्रतिषेधात्परस्यणा
देशइत्युक्तः परस्मिन्नित्यत्रभाष्यकैयटयोः स्पष्टं। विषयगतपौर्वापर्यस्यलक्षणेआरोपइ
तितदाशयस्तेनन्यायेनधीमानित्यादौसुविषयसंयोगांतलोपशास्त्रस्यपरत्वनलोपवि
षयेतत्रपूर्वस्मिन्नसिद्धत्वेनतलोपोनस्यादित्यपास्तंसावपिपदमितिपक्षेऽस्येअदोषाच्च

आरोपेमानाभावाच्च। षष्ठीति। अतएवड़ौनलोपनिषेधः सार्थकस्तदाहङे रिति। न्चनलुमनेतिनि
षेधानित्यत्वान्नदोषः। तदपेक्षयापष्ठ्यंततथाव्याख्यानस्यैवलघुत्वात् संबुध्यंतेति संबुध्यंतप्रा
तिपदिकांतनस्यलोपोनेत्यर्थः। इतिसूत्रमस्त्विति। अतएवसुपी रित्यादि सिद्धिः अन्यथापदांत
संयोगादिलोपस्यसंयोगांतलोपापवादत्वा त्तत्प्रवृत्तौवो रितिदीर्घोनस्यात्। तिप्यनस्तेः सिपिधा
तोरितिसूत्राभ्यांधातुसंबंधिपदांतसस्यदत्वरुत्वविधायकाभ्यांकसाहचर्येणचप्रकृतिप्रत्यय
संबंधिवर्णसंयोगमाश्रित्यसस्यपदांतेसंयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पनेतुनकिंचिल्लाघवं। किंच
नङिः संबुध्योरितिसप्तम्येवयुक्ताङिः ग्रहणाच्चनलुमतेसस्यैतद्विषये ऽनित्यत्वं एतदनित्यत्वमूल
कमेववान्नपुंसकानामितिवार्तिकं। एवंच प्रत्ययाद्यर्थसंबुद्धि ग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकासं
भवः। अपूर्ववचनकरणेनसिद्धमत्याख्यानंतुनयुक्तं इदमेवाभिप्रेत्यसूत्रशेषेभाष्येतस्मादत्राको
हलएवलोपः संयोगांतलोपोवि ज्ञातुंनचेद्विज्ञायतेद्विहलएवग्रहणंतिस्योभ्यग्रहणंकर्तव्य

मित्युक्तं। इतिसूत्रमित्युपलक्षणं। हलङ्याप्भ्यः सुतिसिहलि तिसूत्रमस्त्वित्याशयः अतएवविभाराज्य
मित्यादौ द्वलोपइतिदीर्घसिद्धिरितिदिक्। दीर्घाच्चेति। हलंतादित्येतदपेक्षश्चकारइतितद्व्याख्यातारः
। नतुतदंतमपीति। तस्यातत्समुदायरूपत्वादितिभावः। प्रयुक्तेति। इउवर्णांतस्यइत्वासंभवादिउ
वर्णयोरेकदेशत्वेनतद्विशेषणासंभवाच्चेतिभावः। युक्तमिति। अनड्सावित्यत्रविभक्तिविपरिणा
मःकार्यः सर्वनामस्थाने इत्यस्यगोतोणिदित्यत्रप्रथमांततयाकृतत्वान्नतन्निवृत्तिरित्यभिमा
नः। विशेष्यासंनिधानादिति। शब्दरूपंविशेष्यंतत्व्यावर्तकं किंचसत्यपिविशेष्येसखिशब्दभिन्नां
तस्येत्येवस्यान्नतुसख्यंतभिन्नस्येति नजैकार्थ्याभावापन्नस्यान्यत्रान्वयायोगादितिभावः। त
स्यप्रत्ययविधीति। एवंचहरदत्तानुरोधेनेदंसर्वमितिभावः। तथाद्वितीयेति। तत्पुरुषविषयेबहु
व्रीहिर्नेत्युपक्रम्योभयंखल्वपीष्यतेसोमसखागवांसखइतिभाष्यं। अंत्येषष्ठ्याआक्रोशइत्य
लुक्। संख्यावाचकेइति। द्व्यादिसंख्याव्यापकधर्मविशेषवाचकेइत्यर्थः। नतुबहुत्वंसंख्यानि

यतविषयपरिछेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्यतत्राभावात्। अतएवभाष्येपदयमसंख्यासंख्येत्याहेतु
कं। संख्यायतेनयेति। साक्षाद्व्याप्यसंख्याहारवेत्यर्थः। अतएव बहुगणसाहचर्येणसंख्यासं
बंधाद्यर्थप्रतिपादकस्यग्रहणादेव। बहुवचनेति। अन्यथाषषड्त्येववदेत्। अर्थप्राधान्येति। षट्श
ब्देनषट्संज्ञकःशब्दस्तदर्थसंख्याश्रयश्चेत्युभयमपिविवक्षितं। तेषांबहुत्वादिदंबहुवचनंतेत्रा
र्थान्तरत्वंस्वगतसंख्यानुवादकत्वरूपंगौणंतदाह। षडर्थेति। तेनगौणेन इदंप्राचामनुरोधेनषट्
भ्यइतिबहुवचनंतिसृभ्यइतिवत्। षट्संज्ञकानांबहुत्वाच्चनहिसर्वत्रजातिनिर्देशएवोचितआ
चार्यशैलीवाषट्शब्दस्यबहुवचनांतस्यैवसंज्ञात्वाच्च। तस्मादिदं विहितविशेषणं। परमपंचा
दीनामपिसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यबोधजनकत्वेनसंख्यावाचितयाषट्त्वमस्त्येवलो
केगणनायांप्रसिद्धा। नामेवग्रहणमित्यत्रनमानंउपसर्जनेतुअतिक्रांतार्थप्राधान्यंनतुसंख्या
याइतिनदोषः। स्पष्टंचेदंसर्वादीनीतिसूत्रेभाष्येइतितत्वं। सिद्ध्येदिति। त्वणहइतिसूत्रेचिनेत्यनु

इत्यात्वणहानीत्यादिव्याहत्तौहलीत्यननुवृत्याऽत्वणेडिसस्यसिद्धिः। इत्यासइत् अङिअजादौकिं
तिचेदऊवेवेतिनियमेनाजादिव्याहत्तौतत्रहल्ग्रहणाकरणेनमित्रशीरित्यस्यसिद्धिरेवमन्यत्रा
पीतिभावः। प्रत्ययस्यासाधारणमिति। इदंद्वितीयप्रत्ययग्रहणंलभ्यते। यत्रप्रत्ययस्यविशेष्यत्वं
तत्रैवेतिनियमस्तुनराजेत्यादौपदत्वानापत्तेः। दीर्घेनेति। असोलुकः रुत्वानिवृत्वेनासंतत्वेपीतिशे
षः। नचातुसाहचर्यात्श्रूयमाणासंतएवदीर्घइतिवाच्यंतदनित्यत्वस्याप्यनेनज्ञापनात्। प्राधा
न्येनेति। तत्वंचवर्णविशेषणत्वरूपं। एतच्चरुत्वानिवृत्यनुवृत्यैवसिद्धेप्रत्ययलक्षणमित्येतत्
सामर्थ्यलभ्यंइमिति। मित्रशीरित्यादौहलादौकितिविधीयमानमीत्वंचसिध्यतीत्यपिबोध्यं।
वर्णप्राधान्येति। वर्णस्यतत्वंचप्रत्ययनिरूपितविशेष्यमितराविशेषणत्वंच। अणयोऽकारइ
त्याद्यर्थकेच्चित्ढाणञित्यादौइकोयणचीत्यादौच। तत्रांत्यमुदाहरति। तेनेति। आद्योदाहर
णंतुचित्रायांजाताचित्रेत्यादावणयोकारस्तदंतादितिविहितोङीप्नेतिबोध्यं। नचगोहितमित्य

त्रन्लुमतेतिनिषेधः।लुम प्रत्ययनिमित्तांगोद्देश्यककार्ये एवतेननिषेधात्।अतएवोल्कामित्यादो
क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घसिद्धिः परस्मैपदपरशान्निरूपितांगस्यतेनदीर्घविधानात्।तस्मिन्निति
न्यासेपिलुकश्लुनिमित्तप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यककार्ये एवप्रवृत्तिरितिबोध्यं यद्देत्यादिनो
क्तोवार्तिकस्त्वसंमतः पक्षः सफलानामन्यथासिध्याभाष्येप्रत्याहृतादृ। पयिलानियमार्थेत्वपक्षउ
क्तइतिदिक्।प्रायेणेति।विभक्तिप्रतिरूपकाणांलिंगयोगेपिचिन्तुसारूप्याभावइत्याशयः।अर्थ
प्राधान्यबोधकस्येति।अर्थप्राधान्यएवप्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः बहुवचनस्येत्युपलक्षणंतद्बो
धकाभावादित्यत्रतात्पर्यं गौणमुख्यन्यायस्तुपदकार्येनप्रातिपदिककार्ये।किंचाप्रसिद्धत्वरू
पस्यगौणत्वालाक्षणिकत्वेरूपस्यवागौणत्वस्यतत्रग्रहणंनुचायंतथा।अतएवाग्निमतिसेत्या
दौतिस्त्रादयोभाष्यकृतोदाहृता.गौणत्वेपीति उपसर्जनेपीत्यर्थः।नम्रमितव्यमिति।एत
द्भूमनिवृत्त्यर्थमेवात्रअस्यव्युत्पादनमितिभावः।द्वद्व विषयकतयैवेति।जयमंगलायामि

इतिरदंता:१

तिशेषः।माङ्मानेइति।ष्कमारूढेतिईत्वविधायकसूत्रस्थमपकारादाविति वार्तिकं भाष्येप्रत्याख्या
तमितिईत्वंसुलभं।संख्याशब्देतुभाष्यप्रयोगादेवैत्वाभावः ततोविजेरे त्यन्येनन तेनेत्वेपित्तस्या
सिद्धत्वात्कथंयणिति वाच्यंकावीत्वंविभक्तौयणादेशाइति व्याश्रयत्वात् इतिबोध्यंनकविति।स
मासांतविधौलिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्यग्राप्रातिपदिकादितिसूत्रेभाष्येउक्तत्वद्व्यस्यतान्नि
षेधकत्वेनात्रप्रवृत्तिरस्त्येव।गोस्त्रियोरितिसूत्रेबहुश्रेयसी तिभाष्योदाहरणादनंतरस्येतिन्या
यंबाधित्वानद्यंतस्यैवेत्तस्याप्ययंनिषेधइतिभावः।ऋआदिष्विति।बहुवचनंप्रयोगाभेदाभिप्रायेण।
शक्तीति।स्त्रीत्वनिरूपितशक्तीत्यर्थः।तेनलक्ष्म्यादिशब्दसंग्रहः तदंतसंज्ञापक्षेतुशीनद्योरित्या
दौनदीशब्दस्यतदवयवेलक्षणा।नद्यंतादित्याद्यप्यतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकं लक्ष्मीशब्देतुव्य
पदेशिवद्भावेनतत्वंबोध्यं।ह्रउवर्णाविति।अतएनद्यंताद्झाद्यदंतंविप्रतिषेधेनेतिसंगच्छते नाति
त्यादिद्वंद्वेहरदत्तानुरोधेन।न्यायसिद्धमिति।अंतरंगत्वात्पूर्वप्रवृत्तनदीसंज्ञयैवसमुदायेनद्यंत

त्वात्कार्यसिद्धेरितिभावः। वान्वनिकमिति। स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैवसंज्ञेत्यभिमाने
नेदं। जहत्स्वार्थेत्यनित्वाभिमानेनवा। भाष्यकृतात्वजहत्स्वार्थायामवयवस्यनित्यस्त्रीत्ववि
शिष्टार्थबोधकत्वेनतस्यसंज्ञायांपूर्वैक्येनभेदाग्रहात्समासेनद्यंतत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्य
प्रत्याख्यातमिदं अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमितितन्मात्रबोधकत्वनिवेशेनमानंयोगिके
षुकुमार्यैब्राह्मणायखरकुट्यैब्राह्मणायैकिलुप्विषयेआनुपदेजहत्स्वार्थत्वाभावस्ये
तितदाशयः। अवयवशब्देनात्रप्रकृतिभूतशब्दग्रहणमतएवकुमार्जाद्यंतेनदोषः। तत्रापीच्छा
विशेषणतयाकुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिंगार्थबोधकत्वात्। अनुप्रकृतीनामिति। तद्दंतांगाना
मित्यर्थः। दोषइति। समानाधिकरण्येविशेषणविशेष्यभावमात्रंवैयधिकरण्येतुभेदसंबंधः
सन्वेतिगौरवंदोषइत्यर्थः। दिदिवतुरिति। अत्रयणापत्तिस्तत्रापितङीत्यावैयधिकरण्यात् यदि

यणिविधौसमानाधिकरण्यमेवतदेयङ एवापत्तिः। नचैवंलुलोपेननिर्वाहः प्रत्ययनिमित्तेयङा

लोपेलोपोरिति

देरसिद्धत्वात् अनित्यत्वात्तदभावेप्याह। ऊंयतुरिति। क्लिश्तेति। अजादिप्रत्ययस्यांगांशेउ
पस्थिताकांक्षत्वादितिभावः। उभयोर्विशेषणमिति। व्याख्यानाल्लुक्ष्यानुसाराच्चैकदेशान्वयेपिसो
त्रत्वाद्वृत्तिरितिभावः। उनाविति। अतएवस्वरपूर्वापदपूर्वाचोपध्यायस्यैवर्णस्यतस्ययणित्यर्थ
कंस्वरपदपूर्वोपधस्येतिवार्तिकंसंगच्छते उक्तोपायेनप्रत्याख्यातमित्यन्यत्। तदंतत्वादिति।
नन्वधात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्यधात्ववयवेकारएवसंभवेनसंयोगवत् विप्रयोगस्यापिविशे
षावगतिहेतुत्वेनतद्भिन्नस्यापिधात्ववयवस्यैवग्रहणान्नदोषइतिवाच्यं। तंत्रीरित्यादौधा
त्ववयवसंयोगपूर्वस्याधात्ववयवस्यापिसंभवात्। परिमाणाख्यायामितिसूत्रभाष्येअजया
वपिसंज्ञायामेवयथाजातीमकउत्सर्गस्तथाजातीयकेनापवादेनापिभवितव्यमितिउक्तंतन्न
लक्षेन उत्सर्गसमानदेशाअपवादाइतिन्यायेतुननिर्वाहः। अंगांशेतदसंबंधेहरिमित्यादाव
पितत्रास्यानेनयेननाप्राप्त्यभावेनतदपवादत्वस्यैवाभावात्। यद्यपिप्रत्यासत्याइकोगुणर

ङ्घी इति निर्देशोपपत्त्यर्थं यां धातवयवसंयोगपूर्वभिन्नस्य धावैत्वे यवस्यैव ग्रहणमिति हारि
मित्यादौ न दोषस्तथापि स्पष्टप्रतिपत्तये आवृत्तिरेवाश्रितेतिदिक्। सूत्रमतेपीति। येभीत्वितिसू
त्रं षष्ठीबाधनार्थमिति वैनंडिकृतयावदंतितत् सिद्धसूत्रमतेपीत्यर्थः। वस्तुतोभयदेवृरित्य
त्रयास्यहेतुत्वतीयाबाधकत्वंबोध्यं। नचपरत्वादिति। एवंचयलोपोदुर्लभइतिभावः वार्तिक
कारोक्तेरिति। लोपोव्योरितिसूत्रे क्वावुपसंख्यानमिति वार्तिकं तस्यापूर्वत्वापेक्षयाक्कौयथालो
पसिद्धिर्भवति तथा वक्तव्यमित्यर्थः। साचपूर्वविप्रतिषेधेनेत्याशयेनेयमुक्तमिति बोध्यं।
गौणत्वेपीति। इच्छाकर्तृरूपार्थप्रत्ययोपसर्जनत्वेपीत्यर्थः। कृतयणेति। अन्यथा रविते:परस्ये
तिवदेदितिभावः। गुणविषयइति। प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षया तदवयवमात्रापेक्षस्या
स्यांतरंगत्वेन ततः पूर्वप्रवृत्तिः स्यादितिभावः। दुर्वारत्वादिति। तदर्थं कृतस्यान्यसंग्राहकत्वे
पिबाधकाभावात् इतिभावः। विकृतनिर्देशस्येति। यकारांतानुकारणनिर्देशस्येत्यर्थः।।

अकारस्तु उच्चारणार्थ इतिभावः। साधारणमिति ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः। विदांकुर्वत्विति
। भाष्ये ऽस्यार्थस्यास्पष्टत्वादितिभावः। आतिरभसादितिसंयोगपूर्वकत्वेनयणो दुर्लभत्वादिति
भावः। इयङ्‌यणोर्लोपस्याभीयासिद्धत्वंतु न। व्याश्रयत्वात् नियमार्थमिति। फलतः प्रयोगानि
यमार्थमित्येर्थः। तृतीयांतादिति तज्जंतेन तुल्यं रूपं लभतेइत्यर्थः। निमित्तेत्यादि। पूर्ववत्सनन्त आ
द्यंतवत्स्वामंत्रितेपरांगवत् इत्याद्यत्रयस्योदाहरणं। तत्र तज्जंतत्वरूपनिमित्तस्यतेव्यवहार
स्यातिदेशोअष्टौ स्यात्तन्तु शब्दग्रहणमात्रार्थविहितकार्यस्यैवाप्तौजसिगुणावादेशयोस्तज्जंतोद्दे
श्यकोस्तुनितिदीर्घएवस्यात्सौओजसादिषुचानङ्‌गुणौनस्यातां। नचोत्तरसूत्रद्वयेनसामर्थ्या
दस्तुनित्यत्रक्रोष्टुग्रहणेनैवसिद्धावाद्येनापिसामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरितिवाच्यं तत्सामर्थ्ये
नरूपातिदेशस्यैवज्ञापयितुंयुक्तत्वात्। तदात्म्यातिदेशस्त्वसंभवी। सहप्रयोगाभावात्। शास्त्र
कार्यातिदेशावपिनतुनंतस्याद्युदात्ततया तज्ज्वद्भावेनउकारस्यरेफरूपयणादेशोपितस्योदा

तरुडानिकर्तृभावेनोदात्तयणोहल्पूर्वादिति स्वरानापत्तेः अर्थातिदेशात्वसंभवीतयोरर्थैक्यस्य स्व
तएवसत्वाच्च। षट्पृथत्वेपीति। अर्थातिदेशासंभवंमत्वेदं। युक्तंयंनरमप्याह। प्राधान्यादिति। रूपमिति।
तस्थतज्वदित्यत्र ऋकारस्योपस्थितत्वात्तद्विशिष्टं क्रोष्टृ इति तत्व तज्वदितिचकाकारोच्चारणसामर्थ्या
दंतोदात्तस्वरविशिष्टमिति ऋकारस्योदात्तत्वादुदात्तयणइत्यादिस्वरसिद्धिरिति बोध्यं। संज्ञाशब्दा
नामिति। उणादिव्युत्पन्नानामितिशेषः अतो धातुशब्दस्य दीर्घोभवत्येव। परत्वादिति। इदमाश्रि
मंन्वकार्येक्यैः संभवाभावेचविप्रतिषेधइत्यभिमानेन। यद्वापरत्वादुत्कृष्टत्वात् विशेषविहितत्वे
नशीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। निकर्षेइति। भाष्यरुढपूर्वपक्षिणइतिशेषः। यथालक्षणमिति।
अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्ययोग्यतेत्यर्थः। बाध्यसामान्यचिंतेति। साचतज्वत्सूत्रेभाष्येस्पष्टा। ए
वंचाचिर इतिसूत्रस्थं अचिरादेशेजस्युपसंख्यानंगुणपरत्वादितिवार्तिकंबाध्यविशेषचिंताभि शिव
मानेनप्रवृत्तमितिभावः एतेनतद्वार्तिकबलाज्जसोन्यत्राप्रियतिसरमित्यादौगुणंकल्पयंतः परा २४

१८८

व्यर्थं।। नन्वपरस्य नर्णाभावार्थं नुमभावनिपातनं + ५

स्ताः तज्वत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात् मपर्यंतस्येतिसूत्रस्थप्रियतिस्रावित्यादिभाष्यविरोधाच्च।
अनेन रैण कथंविप्रतिषेधइति। अचिरेणेत्यर्थः। दूषयित्वेति। यद्यपिनातिस्थितिज्ञापकेन
तदपवादत्वाभावकल्पनयाविप्रतिषेधउपपद्यते। तथापिज्ञापकानुसरणस्यावश्यकत्वे
नैनैवसंसाध्यतंदूषयित्वेत्यर्थः। इदंचतज्वत्सूत्रेभाष्ये। संतोष्टव्यमिति। अतिसोदस्त
हंताः दंशेवार्तिकेन कार्यइतिभावः। दशायादीति। अत्रारुन्चबीजंतुनुम्निपातनंतुम्येवनिपात्येनु
स्वारनिपातनसामर्थ्येनैवतदभावसिद्धेरिति। एवंचापमूकारोनधातोर्हित्वकडंप्रसंगा
द्यणाभाव्यमिति हन्पूर्वकभूप्रकृतिकहंभूशब्देनसहनरूपेविशेषइतिमाधवाश्रित्यइति
भावः। निपात्यतइति। एकदेशस्यपूर्वंतनवत्वेनभूत्वमितिभावः। वार्तिकमिति। एतेनभाष्ये
पूर्वग्रहणंव्यवहितेपिप्रवृत्त्यर्थमितिवर्णोद्भूरित्यादावपियणितिपरास्तं। सूत्रवार्तिकानु
रोधेनपूर्वग्रहणस्यपरिभाषाप्रामाण्यार्थानुवादकत्वोचित्यात् उपेक्ष्यमिति। कारास्थरिस

२ त्रकारात्राब्द: करोतेण्यंताड्डिदाद्यडिनिष्पन्नोबंधनगृहवाचकस्तस्यवापासहैकादेशास्य
पूर्वांतवत्वेपिवार्तिकेग्रहणंन। प्रसिद्धत्वेनकृत्स्वपाठेकवाक्यतयाचहस्तवाचकस्यैवग्र
हणादितिभाव:। इत्यपहायेति। एतदवयवेमिकारमपहायेत्यर्थ:। इत्योकारोपलक्षणत
येति। त्वपरकरणेनगस्याविवक्षितत्वलाभादितिभाव:। निरवकाशत्वंचेतिचोहेतौयतोनि
रवकाशत्वमतोबाधकत्वमित्युक्तंनसंगच्छेतेत्यर्थ:। अमरात्पुंस्त्वमिति। भिन्नलिंगानांन
द्वंद्वइतितेनपरिभाषणादितिभाव:। भाष्यमिति। स्थानेंतरतमसूत्रेइतिभाव:। क्यजंतस्येति।
रा:रैत्राब्दोयिर्यकारादिप्रत्ययांतश्छांदसइतिभाष्याक्षरार्थ: यकारेणयकारादि: प्रत्ययोलक्ष्य
तेइकारउच्चारणार्थ: प्रायेणविसर्गरहितएवपाठ: तदायादौप्रत्ययेइत्यर्थइतिभाव:। नलिति। त्रि
अतएवरापमिच्छतीतिविग्रहप्रदर्शनपरभाष्यंसंगच्छतेनहिविग्रहेछंद: अतएवराधिआशांरा १९
प्यासगामित्यत्र: परस्मिन्नित्यत्रभाष्येप्रयुक्तमितिभाव:। पक्षांतरमितिअत्रा:। चिबीजंस्पष्टमेव। इत्यत्रा: पुल्लिंगा:

। लिंगाभिन्नाष्टेति। तथापरिभाषयाप्रातिपदिकत्वमव्याप्यधर्माणां विशेषबोधनेन तथात्वमतिपादक
त्वादित्यर्थ:। ध्वनितंचेदंवकुर्वक्षिरधस्तरलत्रभाष्येपरत्वादिति। असंभवोहल्ड्याद्लोपश्च
रितार्थ:। कृतेलोपेलत्वंसावकाशमितिस भिमान:। तत्रसकलधिसंभवेबाधनमितिन्याय विरोधो
तआह प्रातिपदोक्तत्वाच्चेति अपवादत्वाच्चेत्यर्थ:। प्रभात्स्वतेर्णातिभाकारप्रश्लेषाभावेपीत्यर्थ:। पर
त्वेनेतिपौगपद्यसंभवेपिविप्रतिषेधइत्यभिमानेनेदं: भाष्येरूढादुनमितिसमुदायावयवयो: संनि
धानेतुबंधउभयोपकारक: नचायमनर्थक:। आदेशोर्थवत: क्वाप्यभावादिति तदाशय: इत्याद्योभावादि
ति। अयंभाव: निर्देशेषुप्रयोगिकरूपासंभवादौपदेशिकरूपग्रहणमितिघसंज्ञादिसूत्रभाष्येस्पष्टं।
उपदेशेचतेषामित्संज्ञकाद्युपस्थितत्वमुणवतामेवप्रदेशेषुभानमितिठकारेत्संज्ञकाकारश्लेषादि
क्रमेणार्थ:। कृत्कवतूनिष्ठेतिसूत्रेभाष्येस्फुटमेतत् पाणिनेश्च तत्रतत्रनिर्देशोपदेशेतात्पर्येण
तत्र्यत्केसंज्ञकेनतस्यैवटित्वादिमवहारोनाययनस्यतदुपदेशेतात्पर्याभावात्तेनौपदेशिकस्य।

नरत्वाभावेन नवद्धिप्राप्तिः नेष्यतेचनचद्वद्धिः प्रयोगेतुनाडग्गि आट्स्थेसंसंगतमिसपात्समि
निपातपरेदृति। अं नरंगत्वात्पूर्वंपाउितिभावः। नसिध्येदिति उक्तापोचेवनसिध्येदित्यर्थः। पूर्वमसु
ङिःअसांगत्वाभावेनगुणत्वानापत्तिः पूर्वंगुणेनेतासिद्धिः स्पष्टेव एवंचामुगमडिन्दादित्वत्याख्याभे
देनरूपद्वयमिहाविस्यात्। मुत्वपक्षे भाष्यस्था निरूपेनागुडः प्रस्ययनया नदवयवत्वेनफलसिद्धिः
एवंचतत्रासांनस्यपर्थइत्यत्रस्माद् ग्रहणमपिज्ञापकमितिभावः। परेतुसंज्ञाकृत बहिरंगस्यानाश्र
यणेनमिपत्वादत्कृतिरूपासिद्धिलेन याडपिविधेयो। स्कृतुंन्हीन्यासन्तिवाच्यं। दिभाषाद्वत्यंतित्व
त्रेणदिग्निगमकाभावादुभयोरपिनिरूक्तेद्वितीयपाद्यासिध्यापत्तेः। किंचास्कृडयाडपवादत्वेन तद्वि
षयेयाडपिदुर्लभः। अचिर्तानुदूरूर्वनिप्रतिषेधेनेत्यसंगतंगदेदृास्यबाधसामान्यचिंतयास
र्पपिवादत्वेननुडपवादत्वाद्दिरपङ्कांक्वनतिसचतत्त्विनिदीर्घत्वनिषेधाद्दादेगुणेगुडंबाध्यतइति
भाष्येउक्तं। तन्त्रेवत्सेतस्माद्विषयभेदेपियेननाप्राप्तिन्यायेन बाधकत्वमिष्यतएवयद्यप्य

स्यङ्गदेद्दोनसिद्धौ तितथापिअनङ्सूत्रस्थभाष्यरीत्यांतत्वरत्वम्पेनकृदाचिदंतत्स्यादाजलेएकादेशः
उदात्तेनेत्यनेननविभक्तेरुदात्तत्वापत्तिरित्याहुः। सामर्थ्योद्देवेति उच्चारणार्थत्वंतु नव्याख्यानादितिभा
वः। त्रेस्त्रयइत्यत्राभीत्यस्यमंडूकानुवृत्तिरितिबोध्यं। वैपरी सापत्तेरिति। अयंभावः वाक्येयत्तदोराभ्यामु
द्देश्यविधेयत्वं प्रतीयतेयोनरा त्वमकारककृतानविशेष्याःसाम्रसिद्ध पूर्वामस्यादृत्वमर्थाननत्रो नरापदस्य
ज्ञानविशेष्यपर्यंतत्वसकतया गुणवाचकत्वेनपूर्वनिपातः उक्तरस्यापूर्वत्वमकारज्ञानविशेष्यत्वंतुनावि
धेयं। पूर्वापदस्यपूर्वनिपातापत्तेः। नविधोपरः शब्दार्थ इतिविधेयबोधकेलक्षणानौचित्याच्चेत्युक्तावित्र
हेतुपूर्वापदस्ययच्छब्दसमभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतया तस्यैवलाक्षणिकत्वेनगुणवचनतयापूर्व
निपातापत्तिरिति। नकर्तव्यमिति। स्पष्टंचेदंभाष्ये तृतीयाशास्त्रसाहचर्येण। सहायवाचिद्वितीयाशास्त्रस्य
नग्रहणंभागार्थविधीयमानस्यानोभक्तेर्विशेष्यत्वेननतुत्रीत्वमनभिधानादेतेननतत्त्वाक्षणिकत्वाद्व
त्तिकामवृत्ताविदमावश्यकं अत्रसूत्रेसापत्नमापाप्रवर्तनात्। अग्निपदोक्तस्याभावात् नचमहादि
भामानभावेवृत्तिकप्रसस्तारूपद्वयसिद्धं। अनोनित्सत्वांगीकारात् आद्युदात्तत्वानथापिरूपद्वया

सिद्धे यथेति प्रासक्तमिति भावः। अतोपसंख्यानमाहास्तं कुर्याविति॥ अर्हतिं पुत्रमभिधातुं योमाह शब्दः अमुमर्थ
नेनस्येत्यर्थः। सापेक्षत्वेप्यत एव निपातनात्समासः। अर्हत्वं वपुत्रस्यमात्स्त्वरकमेव नदाह। मात्रापुत्रस्येति।
अ[illegible]पवाद इति। यदीदं नस्यात्तदा प्राप्नोतीति भावः। वैपर्य्यापन्नेरिति। कृतोकारोमूलोक्षणिक इतिनदाश
य। नचरवद्वायेद् सूत्राभिमाउनापत्तिः सूत्रंतु निशाद्युत्सादौ चरितार्थमिति वाच्यं। यस्यरूपस्य [illegible]
लक्षणप्रवृत्तिं विनानसंभवस्तस्यैवलाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वात्। अन्यथा एकादेशतः प्रा
गपितद्रूपसत्वादिति। नैवं वर्णग्रहणे तदन्तविधेरनिषेधस्तेनेत्यर्थः। रथ्यादिस्त्वभिमानं तत्रा रसाना
विति। अतएव सूत्रस्थाक्षराणीति सूत्रे ह्रस्वघादिनबाध्येनेति निरस्तमित्यलं भाष्यविरोधिन्यास इति। भा
वनात्स्वर्थकेनालाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वमेवोचितमिति भावः। ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति।
इत्यादि प्रयोगानिमाशं क्याउः। निश्चयस्तत्रनित्यस्त्रीलिंगाविति वंविधाने नियमो नाश्रीयत इति केयटो
क्तिरूपं अमानुरोधान् ह्रस्वानां मात्रविषयायुत्वारत्ना घितिसूत्रे। अस्मैयुङ् वंस्थानाविसंशास्यनिषे
धपरनेयाभाष्येव्याख्यानेन निषेधस्यप्राप्तिपूर्वकतयानत्र नित्यस्त्रीलिंगौविति स्पष्टमस्याय्येकवाच्येति

१९४

भावः। वदाहायथेति॥ वैयटरीत्येति। स्त्रीविषयावेव यौ नित्यमिति भाष्यस्वारस्येन लिंगान्तरविशिष्टा
र्थानभिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्री त्वस्यने नोक्तेरिति भावः। हरदत्तमतंतु पीति। पर्वभाष्येएवोभिन्नक्रमः
नित्यमेवयौस्त्री विषयाविलन्वयः। नित्यमेवेत्य स्यपदान्तरंविनापी त्यर्थ इति हरदत्ताशयं। सत्याचैवेद्वा
दीनांस्वशब्दार्थ एवस्त्रीत्वमिति तेषां पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्त्तमानत्वेन व्यावर्त्त्यभाव इति भावः। आ
स्थायग्रहणमपहायेति नित्यत्वार्थकमपहायेत्यर्थः। स्त्रीशब्दमात्रमिति स्थारस्यपदं स्त्रीबोधका
दिस्त्वेन भ्रात्रार्थकं निवृत्य पूर्वोक्तार्थमपहाय संबंध्यतइत्यर्थः। परत्वादिति। उ: रामपेक्षयेत्यादिः
तित्वात्त्रित्वं नीति इदं श्रियति स्त्रावित्यादेरपवादत्वेन स्थेति भाष्योदाहृतस्योपलक्षणं। बाध्यसामान्ये
ति। इदं च न इच्छन् क्रोष्टरित्यत्र भाष्येस्पष्टं बाध इति। अनंतरस्येति न्यायाश्रयणेऽन्तरस्यैव बाधः
स्यादिति बोध्यं। नत्वयत्रानेकविधिं प्रतीयेन नाप्राप्त्यापवादत्वं प्राप्तं तत्रैव्यवस्थापकमध्येप
वादाइत्। हिन्यायाः प्रवृत्तेचरभावस्यनकेनापियेनाप्राप्तिरितिचेन्नकिमिदं येननाप्रा

१९५

त्रिन्यायेन सर्वसवर्णदीर्घापवादत्वात् प्रथमादिर्त्यात्मात्रविषयत्वमुक्तं न तु दीर्घापवादत्वात् पंच
मीषष्ठीमात्रविषयत्वमुक्तं तोडितिगुणापवादत्वात्सर्वनामस्थान ङिमात्रविषयत्वमिति संशये व्य
वस्थाकांक्षायां न्यायप्रवृत्तेः सूत्रपादत्वात्तन्निर्मूलमिति। अस्त्रिरादेशो बहुव्रीहौ गुणपरत्वात्
दृष्टेन तत्सूत्रस्थं वार्त्तिकं मूलमिति नवाच्यं। बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्य सामान्यारव्यानस्य तत्र
तत्र भाष्ये ध्वनितत्वेन तस्याप्रदृष्टमूलत्वाभावात्। बाध्यसामान्यचिंताश्रयणे एतत्स्य मूलत्वौचित्या नं
च्च नदृष्टा। कृतं चेति। नोगस्येति। नस्याश्रुतत्वात्तत्स्त्रियां वर्त्तन एवेति। अजहत्स्वार्था या मन्यप
दार्थस्यात्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्य स्त्रियां वृत्तिः न चैवं स्त्रीत्वं पदांतरसापेक्षत्वाद्बहिरंगमिति
वाच्यं त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादने नाहमर्थग्राहकस्यापेक्षितत्वान्तरंगत्वादिति वा
भावः। तत्कथमिति। स्त्रियां तत्र वर्त्तते इति पुंनपुंसकयोरेवेति तत्वमुक्तं विरुद्धमिति भावः। अ
जहत्स्वार्थापक्षेपि त्वित्युक्तो प्रकृतार्थेः रूपसिद्धेरिति तन्न द्वीजं मुख्येऽरविरोधित्वेऽजहत्स्वार्थवृत्तेरभावः १८

किंतु जहत्स्वार्थोऽजहत्स्वार्थयोर्द्वयोरन्यपदार्थतांवाक्यवदृष्टत्वार्थत्यागेन तद्भावाद्विशेषार्थः तत्रांत्येष्वा
र्थे पुमादिवृत्तेः कथमन्यपदार्थे स्त्रियां वृत्तिः न वान्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वेपि समुदायघटके
नावयवस्यापि सशक्यत्वादिस्याशयः नहि जहत्स्वार्थत्वेपि तुल्यं तत्रापि विपक्षेऽन्यपदार्थस्य समुदायश रु
क्यत्वात्। यदि स्त्रीवाचकता पर्याप्त्याधिकरणत्वविवक्षेत्युच्यते तदा अजहत्स्वार्थत्वेपि तुल्यामिति
तल्लोपसंभवादिति पंचत्र पुष्पाइत्यादौ समुदायभक्तो नुम् नावयवस्येति तत्वविधानकदेशेतोऽर
श्रद्धिगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरः अंतरंगत्वात् पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेश्च अकृतव्यूहपरिभाषात्वानि
त्यो अतिराभ्यामिति सत्रापि नुमं बाधित्वा परत्वात्तत्वं तद्धौ सत्त्वत्र वृत्तिशब्दविहितत्वं धेरत्वग्रहणात्र
पूर्वनियतिषेधेन नुमिति शंक्यं प्रियत्रिसृभ्यामित्यादौ नवपि नुमः परत्वात्तिस्रादेशत्वेनैवनिर्दि
श्यमानस्य त्रिशब्दस्य व्यवहितत्वात् आदेशानस्यादित्यपातं। प्रियश्चत्वार्थिनादेनुमहिरेति पूर्वप्रतिषे
धेन सकृद्गतिन्यायेन तु मोऽप्राप्त्यानत्वे कृतेनिति नियमादीर्घोऽनस्यादिति न शंक्यं। बहुभिः कृतेषि ति

र॰

अनुभिप्रायत्वेपि हल्ग्रहणपोत्तममित्यस्य प्राप्त्यानर्थभावेपिवकुशब्दस्यांतोदात्तत्वयानस्वरे विशेषः। नचोत्तरार्थं
तत्रैवकर्त्तुमुक्तत्वादित्यत्रविस्तरः। प्रियतिसृ इतिनचैवभाष्ये उदाहृतत्वेनानङ्नत्वमनेनैतन्निषेधत्वेतिबो
ध्यं। अनित्यत्वे प्रमाणमाह। नयासेतिपीहेतो। षष्ठीसमासइति। इयङादिस्थिसधिकरणत्वेनकचिदृष्टा
विसर्थत्वेनहेत्वीरित्यादौनिषेधसिद्धिः। कृत्वोनुपपन्न इति नेयङ्त्रेयङ्आनोगाक्षेपात् यत्रनदीकार्येभ्र
येगेवाधकाधाधितेयङादिसत्त्वात्कचित्प्रयोगेदृष्टान्तस्यतत्वयवस्य चनिषेध इतिभावः। कथंचिदितिभने
नसीतादिविरहिणोरामस्यवाक्ये सीतायाएवविवक्षितत्वेनेदमप्यप्रयोजकमितिसूचितंनन्नघटितम
नित्यमितिभाष्यानुक्तत्वाभलक्ष्यसंस्कारोपपत्तिरिति। ॥ इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥ हलइत्यभिप्रायेणे
ति। एकवाक्यतयाहलएवलोपइत्यभिप्रायेणेत्यर्थः। संयोगांतलोपइति। हल्ग्रहणस्यतत्रापि
कर्षेविनाक्यभेदेनसंबंधः तेनचपूर्ववाक्यस्ययण्स्यानिरिक्तेहल्यपिकचित्प्रवृत्तिरितिभावः। सं
निपातेति। कृत्वाकारसंनिपातेनजातस्यतद्विघातकत्वायोगादितिभावः। परत्वाज्जरसीति। परेऽज

स्यपृष्टैवेपृच्छ्यते। तदानापि पूर्वविप्रतिषेधेनातोम्‌तया परिभाषयाजरसभावएवेति
इतिवदंति २

रायाइतिसूत्रोक्तेनाजरांसीत्यत्र नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेनजरसितिभाष्यप्रामाण्येनपूर्वविप्रतिषे
धात्पूर्वंविभक्त्यादेशस्थानिर्णयेकृतेविभक्त्यपेक्षजरसादेशापेक्षयाविभक्त्यादेशनामेतरयोरपेक्षेत्यन्यअन्य (११)
थाशिभावात्सर्वमेवजरसः प्रत्ययोनुमानस्यविप्रतिषेधविचारासंगतिः। अनइति। जिनतुतपरस्तत्रच्छेमेत्यर्थ
इत्यर्थः। ननुसर्वत्रकृत्वावत्स्थंभावाव्यावर्त्याजसित्येरितिभावः। इत्यपितत्रैवभाष्येध्वनितंविभक्तिवापेक्ष
येतिनकृतविभक्तित्वाश्रयणेनविभक्त्यावितिविशेषापेक्ष्यवेतिअर्थः। सुपेवेति। निरनुबंधकपरिभाष
यानस्थितशास्त्रोपि ग्रहणमितिनवाच्यं। येनानुबंधेनसानुबंधकत्वंतदनुच्चारणेप्यनलङ्जेः। अनुरोधादि
ति। तेनस्वरशास्त्रस्यप्रामाण्यज्ञापनमितिभावः। नद्वाप्येति। संनिपातपरिभाषयाविभक्त्यादेशोजरसभा
वस्यजरायाइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टमुक्तमितिभावः। अवर्णमिति। कृत्वत्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः। यादेशो
ऽनइत्यस्तुष्टनेत्वमयघ्रियिकस्थायेतिनिर्देशात्प्राप्तेतदर्थंकृत्वत्वारोपनिवर्तिनत्वथाप्यवर्णत्वमादेशो
तुवर्ततेतदप्येकदेशेनिवर्त्तेनततिपरिभाषाविरोधः स्पष्टएवेतिभावः। भाष्यइति। गाधातोरेगुणे

५ निमित्तोदीर्घो न स्यसंनिपातविघातकत्वेनोपनिबद्धं । संनिपातपरिभाषाया अभ्यसंनिपातलक्षण
८-२ विधिप्रवृत्तेः प्राकृतन्निमित्तभङ्गोयः संनिपात ५

न अकारे आर्धधातुकोपदेशे रदंतत्वाभावादतोलोपाभावे विपरस्त्वेन सामगस्यासिद्धोगापोष्टकः कित्
करणाल्लिंगादकारस्य गुणो नेति समर्थं न त्रेगृग्रहणमिति भाष्य उक्तं । कैयटेनेति । सामगायेत्यत्रासाति
टकः कित्वे स्वकादेशो पूर्वांतवत्वेन ग्रहणात् आकारस्य धात्ववयवत्वे नातोलोपः स्यात् किते त्वातोलोपे इत्स
लोपे धात्ववयवत्वाद् अजादिनिरित्वाद् संनिपातपरिभाषया कित्वे विना तो लोप इति तेन प्रतिपादितं । शब्द
कौस्तुभे इति । पूर्वोक्तभावस्य नचोक्तः परेतु व्याप्या स्यजेति य आदिसंनिपातेस्तु द्विधानकस्य स्वार्जिरिक
स्यस्वयमनिमित्त मित्यर्थ इत्याहुः । पूर्वविप्रतिषेधेनेति । अंतरंगानपीत्यस्योपलक्षणमिदं । अत्र सवार्णि
कानुरोधेन स्वेतदुक्तं । स्वरात्तिस्थ एतिवक्तव्यमिति हि तन्त्रं वार्तिकं । नं कुलमिति स्यादिति । द्वितीयैकवचनेर
तिरेकः । प्रथमैकवचनेतु सं कुलमितिस्यादितिबोध्यं । उमू ह्रस्वयोरिति । पुंसिविहितस्य भावस्यातिदे
श्यस्याभावात् ह्रस्वनुमोर्निषेधोतिदेशसामर्थ्याद्व्याप्तिन्यायाश्रयणाच्चेति भावः । नविषयस्येतिस्व
रस्यतु न निषेधो भिन्नकर्तृत्वात् विषयपरं न नपुंसकत्वाभावेपि नस्याद्वसंगीकाराच्च । उमोभावादितिह्रस्वा १०

भावे न नाभावाभावाच्चेत्यपि इति भावः । उपसर्जनह्रस्वस्येति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदितिहिभाष्ये पठितं ईयसः प
रस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत् । पुंविषयस्य ईकारस्य यथा न ह्रस्वस्तथास्यापीतितदर्थः ।
ईयसं नाद्धितोयस्त्रीप्रत्ययस्त बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत् । ईयसः नेन बहुव्रीहौ पुंवदितितु नार्थः । बहुव्रीहिः
पुंवत्वे पि उपसर्जनस्य श्रेयसी शब्दस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वानपायेन उपसर्जनह्रस्वस्य दुर्वारता पत्ते रेवं च प्रत्या
सत्तास्त्रीप्रत्ययत्वनिमित्तक गोस्त्रियोरित्यस्यैव नेनाभावातिदेश इति भावः नरदेवार्थ नोत्रपठितं । नवचनेपे
न सिद्धे पुंवद्वचनं व्यर्थं वार्तिकेषु लाघवगौरवविचाराभावस्य न तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्वादितिबोध्यं । हस्ताकु
रिति । अत्रारुचिबीजं तु ईयसश्चेति सूत्रे भाष्ये ईयस उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दीर्घत्वं वक्तव्यं । बहुश्रेयसी पुंवच
नासिद्धमिसूक्तं । तेनास्य नपुंसकह्रस्वनिवार्थत्वं लभ्यते अन्यथा वचनेनेव वचनप्रत्याख्याना संगतिः म
तु मतेन पुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकं तदितियुज्यते एवं तेनास्य प्रत्याख्यानं दीर्घत्वं हि स्त्रीत्वासत्त्वोपसर्ज
नह्रस्वत्वापवादः । सामान्यतो ह्रस्वमात्रापवादत्वे हि मतस्या व्याप्तासंगतिरिति दिक् । पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्ये
ति अंगाधिकारे तदंतविधेः सत्वेन तदंत ग्रहणेन यदागमादितिन्यायेन नुम्विशिष्टस्य ग्रहणेपि सत्वे इत्यर्थो । निर्दे

र.

रणभावान्निर्दिश्यमानस्यनुमानम्यथानुमितस्याभावेविप्रर्दिप्रतिषेधसामर्थ्यात्सकृदितिन्यायेनपुन
स्तदुत्क्वाभावः अनयोर्यौगपद्यासंभवेनविरोधइतिभावः इत्यस्यैवेति। अन्यथात्वन्नोपस्थितसर्वनाम
स्थानेोदाहरणत्वागोनिवृद्धिजःस्यादितिभावः पक्षेतदुत्वाभावपक्षेउदाहरणत्वाच्चेति। नन्वप्रियक्रोष्टुणेइत्यादि
त्यादसाचारितार्थ्यं। प्रियक्रोष्टुइत्यवस्थायांनुमतदुत्वयोः शास्त्रयोः परत्वात्तदुत्वेसकृदितिन्यायेननु
मभावसिद्धेः पुनःप्रसंगविज्ञानाश्रयणेनवचनारंभावैयर्थ्यासकृदिति।न्यायाश्रितस्यवचनारंभस्यैवलघुत्वादिति
भावः। द्विगाविति। समाहारद्वंद्वस्यापुंपल्लक्षणेपुंवद्भावाभावादिति। भाषितपुंस्कत्वाभावादितिभावः। इस्से
वेति। इत्यथस्यार्थः। नानिषद्ध्रिकोशेति। प्रातिपदिकांतस्यायनुयत्यायेस्यार्थः। इतिप्रिति। दिगर्थस्तुय। द्यपि
चतुर्थ्यंतोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात्पुंवत्पक्षेनभिधानेनतुदुत्वाभावकल्पनोस्माभ्याभाष्यकृतादि
त्सूत्रस्यप्रसारव्यानायाश्रितस्यशब्दानाश्रितविषयकत्वस्यसूत्रारंभेयावश्यकत्वद्योतनायपूर्वप्रति
षेधवार्तिकेनउदाहृतंतथापिनचोदाहरणमादरणीयमितिन्यायेनसर्वनामस्थानविषयकताप्यस्यानु
पाख्याउदाहरणातिरिक्तोदाहरणाद्याभावइत्येवंपरतयानादरणीयमितिनिरर्थइतिबोध्यं। एकदेशविकृ १०१

तस्येतिसत्त्वन्यायो। शास्त्रीयस्याप्यतिदेशकोशास्त्रीयविकारस्येतिप्रागुक्तिभावनइतिसत्त्वभाष्यसंमत
त्वादितिभावः पुंवद्भावइतिनसंदर्भार्थइत्यादौजातनिवृत्तेरपिदृष्टत्वेनात्रापितेनजातकृत्वनिवृत्तिः।
नन्वुपजीव्यविरोधेनकृत्वानिवृत्तिःअतएवसमासस्येतितत्रभाष्येयतोनावइत्यत्रनावइतिप्रतिषेधाह
उदात्तस्वरप्राप्तोयं ननमविद्यमानवदितित्यस्यज्ञापकउक्तः नाम्यमितिवादोआद्युदात्तेनस्वरयोग्योयत्रा
कारस्तद्योग्योनासावाद्युदात्तनावइतिनिषेधोनर्थकः। नचादिरेवनकारउदात्तगुणविशिष्टोनतरनमात्र
रूपोत्तुयदंतस्यवाक्यस्यादिरुदात्तगुणकरूपोभवतीतिवयतेनावइत्यस्यार्थइतिवाच्यं एवंहिनिमित्त
भूतवाक्यत्वविनाशकदुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्तत्वप्राप्तिरितिनदशायांतिशयितिहल्स्वरप्राप्तोव्यंजनवि
द्यमानवदितिनैवतेन्नमाधवानुरोधेनास्यग्रंथस्यसत्वात्इत्संअंतानप्युंसकलिंगाः। धुंवितिडःसीति
सूत्रेनुवृत्तंपदस्येतिव्यधिकरणंपदावयवस्यसत्स्यसर्थइतिभावः। एकेद्विती। यमिति। अत्रसर्वार्ति
ककाराइत्यर्थः अप्रदांतभाजमितिइदमचर्त्वभाजामित्यर्थोपलक्षकंपदांतेप्रायोजरत्वस्तस्यात

कंविनाचयोलाभात्। तथाचेति विवृतामृत्स्थता। स्यार्थस्य सूचनात्। अतएव सुगणग्र ष्यढ्सादेभवते
वाडुगादीनां जश्त्वं नस्य सिध्यत्वेनमर्त्राप्राप्तत्वं स्थाप्यभावादिति भावः। धातोरित्यावर्त्तते इति इदं ग्राचाम
नुरोधेनहादेरित्याववर्त्तते इति युक्तं धातोरित्यनेन नहि औपदेशिकस्य धातोरित्यर्थेन हाम लिहो व्यावृत्ता अपि
अधोगिति न संगृह्येनहादेर्हादेरित्यनेनोपदेशकालिकहादेरित्यर्थकेनो भयं सिध्यति। उपदेशकाल मि
त्यस्य तात्कालिकं लक्षयतीत्यर्थः। उपदेशे हादेरिति तु फलितोर्थः वाच्यार्थत्वे पक्षं तस्य सतम्याधिप
रिणामोपि कर्त्तव्यः स्यादिति गौरवं धातोरित्यस्यैव लक्षणया तथार्थकस्य हादेरित्यनेना न्वयेपि न क्षतिरि
त्याशयेन तु मूले धातोरित्युक्तं अतएव भाष्ये घत्वस्यासिध्यत्वाडुगिति त्यत्र ढत्वं प्राप्नोतीशंक्याष्पवाद
त्वेन समाधाय अथवा एवं वक्ष्यामि होढः अहादेरिति ततो धातोरिति हादेरिति वर्त्तते नेति निरुक्तमि
त्युक्तं। दुहेर्खलुवादुहेरित्यनेन ढत्वस्याविधानात्। धुङित्यादौ नहो पद इति तदाशयः तत्र धातोरिति सूत्रे
भाष्यकृत् कृतहादेरित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेन तदुपदेशवद्धादिलक्षकं सामर्थ्यात् अर्थाधिकारानुरो

धप्रवृत्तनिषेध्यसमर्पकेष्येवं अतएव नाम धातुविषयेद्रामलिडित्यादौ ढत्वघत्वाभावोसिध्यो।
एवंतदेकवाक्यतयापवादत्वपक्षेपि हादिपदस्योपदेशकालिकहादिलक्षकतोचिता॥ आरुष्याश्रम
णं तु बालानां स्फुटं तस्य निपत्ययेदिति बोध्यं। नचोपदेशेइत्येव कुतोनोक्तं गौरवापत्तेः धातोरितितु त
द्वाडित्यादिव्यावृत्तये उत्तरार्थावश्यकं भूः। अध्याहीति। अधोगित्यादौ ननु धातोरवयवो होहादि
रित्यर्थेपि सिध्यं वैयधिकरण्यं च गर्हभयतेर प्रसंयेगधुविल्यादौ भष्भावायोतरसत्वे आवश्य
कं। होग्धेत्यमपदेशिवद्भावात् सिध्यं स्पष्टं चेदं भाष्येन आहातिव्याप्ती तिद्राम्रौडित्यादौसान्नच लि
यगुक्तभाष्यो तरमधोक् सिध्ययेवैयधिकरण्यान्वयपर्यंते भाष्यकृतोधावनं व्यर्थमितिवा
च्यं हादेरिति वर्त्तते इत्यस्योक्तमाशयमजानत एवमपि घोरदाहेरित्यनेन तत्राधोक् न सिध्य
तीति शंकायामुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसंगान्निर्णेतुं हादिपदलक्षणायाम धोगित्यस्यासाधार
णफलत्वाभावं दर्शयितुं च तयोक्तेः। अतएवाग्रेवैयधिकरण्यस्योत्तरार्थमित्यस्य फलो

नयेहार्थमनावश्यकत्वं भाष्यध्वनितं संगच्छत इत्युक्तं। तत्साम्नादिकमिति। धुग्भ्यामित्यादेः पदांतत्वादेवेति सिद्धि
भावः। उपेक्ष्यमिति। एतेनैकाचो बश इति सूत्रेऽपेक्ष्य स्यादिंगादिस्य तेगादिसनुवर्त्तते गं च द्विविधं धातुरूपं प्रातिप
दिकरूपं च तत्र धातोः पदांत एव प्रातिपदिकस्य झलि पदांते चेति प्राचामाशय इत्यपास्तं। स्वरितत्वकल्पनवि
भक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्चेनट्टाट् तट्टाट् भ्यामित्यादावतिव्याप्तेश्चेति दिक्। निषेधादिति।
भष्भावस्तु एकाज्ग्रहणेऽपि अजघ्वा इति भाष्योदाहरणेन निषेधानित्यत्वाद्भवतीति भावः। श्तिपा शपेति
भाष्यानुक्तत्वादप्रमाणं वैचित्र्याय तु तथानोक्तमित्यन्ये। सूत्रशाकटवदिति। अस्य सूत्रस्य शाकटं वचेत्या
दौ यद्विवातव्यो न शकटकोथ शकटकोन वातव्य इति विरोधमाशंक्य यमन्ये सवातव्यो यस्योतस्य शाकटकमितिवे
यासंज्ञा भवतीति भाष्ये। उक्तं न तथा प्रकृते। यियणः स्थाने संभवति यस्य संप्रसारणशब्देन जातस्य संप्रसारण
संज्ञा भवतीत्यर्थ इति भावः। नेन द्विवउतो न संप्रसारणत्वे फलितार्थेति संप्रसारणपूर्वत्वाद्यांफलितेत्यर्थः। ऊ १०३
ठिकृते इति भूष्वादि शब्दे इति शेषः। क्रियमाणमिति। ऊठ्ग्रहणमित्यर्थः। तादृशस्थले इति भवविषय इत्यर्थः

भ्वादिष्वादि तु भवत्येव। ऊठतेरिति। एतद्भाष्यं हह इत्येतद्विषयं। अव्यभिचारादिति। सुसंयुधं स्वोर्नि नास्य
नभिधानादतः संयोगांतलोपे तत्राव्यभिचार इत्यपास्तं। अत एव भाष्ये वा स्त्वेवं त्वेनेह तोपविदान्निति
त्रैवदत्व शंकाहूना नुवृत्तेर्वा लुङ्मित्यत्रैवदत्वाभावशंका कृतेति दिक्। न्यासोपदितेति। न्यासह दूहितेत
र्थः। निरनुबंधकेति। ष्टिवः प्रत्ययस्य सानुबंधत्वेपि तदंतस्याप्यथा वादिति भावः। इदं चात्र सूत्रे भ्वादिसूत्रेच
भाष्ये स्पष्टं। उच्चारणार्थ इति ननुस्वरितार्थः। उच्चारणार्थाभामितिसंज्ञायामपिनिमित्तप्रत्ययग्रहणमिति
वार्त्तिकेन तदसंकृषिरिति भावः। संप्रसारणत्वादिति। अतद्भावितस्यापि संज्ञेतिपक्षइदं। शब्दद्वारकमिति
नचैवं तद्वाचकशब्दात्परत्वमेवार्थात्सरत्वमित्याप्त तत्राश्रियपंचन् आमित्यत्रापि तद्वोकपंचन् शब्दास
रत्वमस्त्येवेति दोषतादवस्थ्य इति वाच्यं। लक्षणसामर्थ्येन प्रधानीभूत षष्ठ्यर्थवाचकशब्दासरत्वं विवक्षितमि
त्यभिमानेनो इदंयाचामनुरोधेन द्विवचननिर्देशि गौरवात्समाहारेण सर्वत्र सूत्रेषु निर्देशादर्शनाच्च ष
ष्ठसंज्ञकानां बहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेः किं च न षट्स्वत्वादिभ्य इत्यादौ शब्दबहुत्वाभिप्रायेण बहुवचन

वचित्सत्यो जस इत्यादौ प्रयोग बाहुल्याभिप्रायेण नतु क्वेहापि बहुवचनं वक्तुं युक्तं अत्र त्यदादीनाम इत्य
नुवर्तते तदाह। त्यदादीनामिति। अत एव सिध्यांते उपसर्जनेनेति भावः॥ द्वेः प्रागिति तेन द्विपर्यंतानां त्यदादित्वे
विनदोषः। किं सर्वनामव बहुभ्य इत्यत्र किं ग्रहणेन कार्यमिति भावः। नचैमो इत्यत्राव्याप्तिः अंगकार्ये कृते इति
निषेधात्। आरंभ सामर्थ्याच्चेति। त्यदादीनाम इत्यनेनैवं सादेशे सिद्धे इम इत्यारंभ सामर्थ्यादित्यर्थः। कक
इतिस्यादिति ममनु तन्मध्यपतितन्यायेन साकच्कस्य किं शब्दत्वात्सिद्धं। निर्दिश्यमानस्येति परिभाषानु अत्र
नप्रवर्तते कादेश। विधान सामर्थ्यात्। नचसुखं नाना इत्तो स सावि भक्ति स्यनंतरं परत्वोत्कादेशे कृते कचि
ककइत्येव स्यादिति वाच्यं। प्रातिपदिकादित्येवाधिकारात् लुपः शब्देन निमित्तत्वेनाश्रयणाद् गसंज्ञा निमित्तत्व ना
स्यानपेक्षणेन चाकचो नंतरं गत्वादिति भावः। किम इत्येव स्यमिति। कुतिहोः कातीत्यादेशे क इत्यत्रव्याप्तिः। उ
तिहोरभीति न्यासे उकारस्यां त्यादेशत्वाप निरेनदर्थानानर्थक इत्यारंभेगौरवं। अंगवृत्त परिभाषयाकेत्यत्र गुण
स्यवारणे च क्लेश इति भावः। किमोह्नेनंतरं पाठेपि दोषाभावमाह। अनुवृत्तीति। इतिवचनविरुध्यत इति। यद्यप्य
यं प्रयोगो निपातमादाय सिध्यति तथापि विभाषा भवादिति वार्तिकं न विरुध्यत इति तात्पर्यं॥ विनकस्यापीति १

206

परोक्षस्यपि त्यपि बोध्यं। पिपर्क्षोरिति। अयं निर्देश एवास्यं इत्यस्य ज्ञापक इत्याहुः। अनादेश इति स्यादिति। तत्र
कृतेसकृद्गतिन्यायेन पुनः सेन स्यादिति भावः। नित्यत्वादिति। लक्ष्यानुरोधेन बाधकबाधित प्रसंगस्येत्या
त्रग्रहणाभ्यानादेशो नित्य इति भावः। अपूर्व बोधयितुमिति। अज्ञातज्ञापन मेरोभयत्रापि विधानं न तु प्र
वर्तनाविषयत्वमित्यर्थः। न विधीयंते नातानाकोध्यंते। अनुवादत्वेनेति। सर्ववाक्यमिदं तत्र रुष्णु।
आरोपित भिरुत्वं भावि कार्याभि प्यनहारसंगोपना। बाधुबाध्य त्वेनैव विवक्षितमिति भावः। उदिनिदेश
गत इति नंदनी यनिदेशगादित्यर्थ कं बोध्यं। दीर्घविधाविति। न पदांतसूत्रे सपादसप्ताध्यायीस्थ दीर्घस्या
पि ग्रहणमित्यर्थः स्याविष्णमुखोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति भावः। उपस्यादितिवाच्यं दीर्घत्वासिद्धेरिति
भावः। औचित्यमेव दर्शयति। एवं हीति। स्थानस्थानत्वेति। पुनारूपविबोध्यता। सस्मृतपाठेपि नलुमतेति
निषेधानित्यत्वेनया नपुंसकानामित्यस्य सिद्धिरिति लाघवमस्तीति। सामान्यग्रास्येति। परत्वस्य पुनर्वि
धान सामर्थ्येन सामान्यग्रास्यस्य संकोचस्तदितरपरता रूपस्त्वर्थः। संकोचश्च न लोपनिषेधो पूर्वत्रासिद्धमि
त्यस्यानुपस्थितिरूपः। अर्थवत्सूत्रे चार्थवत्पदेनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः। एवं चास्याविभक्तित्वस्पष्टं।

208

१० इदमेव च नियमस्य विध्यपेक्षया गुरुत्वं। निषेधवादिनोप्यस्यावश्यकत्वं। अन्यथा विकल्पापत्तेः सामा
न्यशास्त्रसंकोचे चान्यत्र तदभावस्याप्यर्थतः सिद्धेरर्थसिद्धत्वमादाय नियमशास्त्रेषु प्रतिषेधत्वव्य
वहारोपि कृत इति सूत्रस्थसमासग्रहणकृतनियमेन बाध्यसामान्यचिंतया इदंशस्यापि संकोच
इति मूलकृतोपदर्शितमित्यादौ नद्वंद्वं तत्प्रयुक्तप्रातिपदिकत्वं। पंच पंचनखा इति शास्त्रेणापि प्राप
कप्रमाणरागप्राप्तभक्षणस्य तदितराविषयत्वरूपसंकोचकल्पनं तेनान्येषां भक्षणाभावो गम्यते
तद्भक्षणे प्रायश्चित्तं च गम्यते। पतिः समास एवेत्यादौ एवकारो घिसंज्ञाशास्त्रस्य समासाघटक
पति शब्दाविषयत्वरूपसंकोचस्य स्फुट द्योतनाय पति घटितसमासान्यसमासाविषयकत्वरूप
संकोचो माभूदिति। अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यसंकोच प्रमाण फलितमर्थ
मादायनेयं। सु [illegible] लुङीति सूत्रसुपत्रयस्यानुपराभ्यामिति सूत्र इत्यर्थः। पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यत्र भक्ष्य १०५
नियमे अभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते इति ग्रंथेन पस्पशायां च भाष्ये स्पष्टमेतत्। भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्र

तिषेधाने इत्यर्थः। निषेधरूपेणेति। रूपादिपदेन स्वव्यतिरिक्तविधेर्लक्षणया भवतीत्यनेन न भवती
त्यर्थस्य लक्षणयेति भावः। निषेधस्य नलोपविधावनुवर्तमान पूर्वत्रासिद्धत्वस्य अत एवात्र स्वार्थहा
निप्राप्तबाधपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयं मीमांसकैरुच्यते परिसंख्यापदेन चायं व्यवह्रियत इति बोध्य
। इतिपक्षे त्विति अनेनारुचिर्बोधिता। तद्बीजं तु लक्षणायां गौरवं फलाभावश्च तदभावलक्षणायाम
नौचित्यं चेति। इति समास इति। इत्यनुवर्तमानेन तद्धितार्थेति समास इत्यर्थः स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमा
नवदिति वचनाच्च। तस्य स्वरोद्देश्यकविधावप्रवृत्तेः। नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति
सूत्रे देवताद्वंद्वे उत्तरपदप्रकृतिस्वरनिषेधके पृथिव्यादिपर्युदासरूप धर्मिग्राहकस्य तथैव सत्वात्। अ
त एवाचः कर्तृयकि इत्यनुवृत्तौ नोनदाद्यजादी इत्यादौ च इति अजादीत्यादि च चरितार्थम्। अत एव राजन्वती
त्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्तोदात्तत्वाद्दतो यात इति स्वरो न। उदश्वित्वानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यामिति म
तुबुदात्तत्वं चनेत्याकरः। इदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। इदमेवाभिसंधाय पतोनाव इति एनत्प्रतिषेध

न॰र॰ भूलन्कं हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषान्तरं भाष्ये तत्रैव स्पष्टमुक्तं। अनुपधात्वादिति।
६ धातोरुपधाभूतरेफवकारयोर्हल्परयोरितितदर्थाद्दिति भावः॥ प्रतिदिवन्नित्यादावाशङ्क्य प्रपि अ
नुनासिकस्येति दीर्घे इदरूपं दुर्लभं। नकारान्तो हलन्तेभ्य आचारक्विपो ऽनभिधानमन्यत्रोक्तं। तथेति। य
थोपधाग्रहणादरुदितीति दीर्घो मा भूदित्यत्र तथा सर्वनामस्थानेग्रहणासर्वलोपधापदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्ति
रित्यर्थः। पञ्चमीसमासो मास्त्विति। सार्वत्रिको मास्तु अनित्यत्वादित्यर्थः। तदभिप्रायेन रुदागनिवृत्ता
भावेऽपि एकाच्त्वाभावादिवेकामुत्तरे इति णत्वं स्यादिति सिद्धेति भावः। णत्वग्रहणेति। माषवपनीत्येतदृ
तत्प्रयोजनं। तच्च बहिरङ्गतया यस्येति लोपस्यासिद्धत्वे नापि सिद्धमिति तस्मात्त्विति भावः। इहेति
पादान्तपरिभाषाप्रवृत्त्यभिमानेन। भाष्ये ध्वनितमिति। अन्यथा माषवपनी× सिद्धम्× एतस्य तदुदा
हरणत्वोक्तिर्विभिद्यमानः। व्याप्यमिति। तस्य प्रातिपदिकान्तेत्यपवादत्वादिति भावः। नच संनिपातपरिभा
षया तदप्राप्तिः सवर्णत्वेपुकवर्गव्यवायाश्रयणेन तद्विघातत्वात् अनित्यत्वादपवादत्वात्। हादिरूपेष्विति। १०

हादिरूपकवर्गव्यवाय इत्यर्थः। आर्थत्वाहादिति किं समासः। वार्तिके हादेरित्युक्ते ईघण्णत्वादौ पूर्वपदादिति
णत्वं सिध्यति। तत्र हि हन्तेर्घ प्रत्ययो घनादि ग्रहणम्। अतएव वाग्गारेकदेशइति सूत्रे प्रघणप्रघाणयोः कृ
तणत्वयोरुच्चारणं। तत्रापि हि हन्तेर्घनादेशविधानात्। व्याप्यत्वादिति। नच वार्तिकरीत्यावकुहत्रहा
णीतिणत्वमायाति सूत्रारम्भे तु नेति वार्तिकारम्भस्यैव न्याय्यत्वात् कथं व्याप्यत्वं बहिरङ्गत्वेन दीर्घस्या
सिद्धत्वेतु माषवापाणीत्यत्र दोषः। तथा सूत्रारम्भे प्रघनाघनइत्यत्र णत्वं प्राप्नोति वार्तिकरीत्या तु नेति वा
च्यं। अत्पूर्वस्येत्यनेन हरूआनि कवर्गभाविकृते रेफोपलक्षणेनादोषात्। प्रघाणप्रघणयोः कृत
णत्वयोरग्गारैकदेशइति सूत्रेउच्चारणमत्रत्वात् सूर्यग्रहणस्यो कार्योपलक्षणत्वमानं। णत्वनिपात
नकल्पनापेक्षयो कार्थतात्पर्यग्राहकत्वौचित्यादिति भावस्तदेतद्ध्वनयतोक्तं। वार्तिकार्थोपसंग्रहस्ये
ति। भूतपूर्वपर्यन्तमधातुपदस्य लक्षणायां वीनमाहां चानि ग्रहणं हीति। अच्तेरिति। नलोपिनोच्यते
रित्यर्थः। नलोपेनानिर्देशात्। सामान्यापेक्षश्च नियमस्तेन पर्णध्वत् गोमत्वतेः क्विपि गोमान् इत्यादावु
गितश्चेति ङीबापिनेति दिक्। स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये उगितश्चेति सूत्रे कैयटेनेति। अयं च कैयटः चेत्यादू

३ छांदसत्वं च न मघवान् अभीषीत्यादौ प्रथमानदीर्घे मध्योदात्तत्वयोरर्थे तथा प्याकरणस्य एवं च छांदसवर्णव्यत्य
येनैव सिद्धं २

ति सूत्रस्थः। अर्वणस्तृ इत्यादि। अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं परतस्तच्छांदसं सामान्यतो बोधिता
नामपि केषांचित् तृ घधातात्वाद्यनियतविषयत्वादित्यर्थः। एवं च छंदसि दृष्टानुविधिरितिन्तत
दर्थः। अनारम्भ इति तात्पर्यं। एवं हि छांदसलक्ष्यसाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानं स्यादतः प्रका
रांतरेणापि सिद्धिमाह। मतुब्वन्योरिति। कृधातोर्विजंतान्मघवद्वा मतुप् वनिभ्यां रूपद्वयसिद्धि भ
रिति भावः। ननु सूत्रारंभे नित्यस्तृ आदेशे निर्णः प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभावोऽपीत्यत आह। छंदस्युभ
येति। त्रादेशतदभावेत्यर्थः। तदुदाहरणमिमान्यर्वणः पदानीति। एतत्प्रत्याख्याने दीर्घाधिकारो
दात्तत्वं च न लभ्यते। एतेनास्य छांदसत्वाच्छंदसि त्रादेशे पक्षे मघवनित्येव रूपं तत्त्वमतं तस्य छांदस
त्वाद्दीर्घाभावेन साध्यमिति प्रत्याख्यानाशयः। लोके तु मतंते दीर्घो भवत्येवेति प्रत्युक्तं। वार्तिकाक्षि
रव्यानस्येन तथा प्रतीतेः। मघवान् अभीषीत्यादौ वेदेऽपि दीर्घस्य प्रथमानत्वाच्च। तदेतत् लोके पदेनोक्तं १०८
भाषायामसाधुनेति। केशवादेरिति सूत्रस्थ उक्तं केयटस्य एतत्सूत्रस्थवार्तिकविरोधात्स्वग्रंथविरोधा

च्च हेय एवेति बोध्यं। ननु छांदसा अपि भाषायामिष्यन्ते अस्य भाषायां प्रयोग इतितत्र तत्रापकस्य
वयस्या सन्मधर्मेमिति सूत्रप्रयोगस्य छंदोवत्सूत्राणीति भाष्यकारेण व्याख्यातत्वात् सिद्धत्वादिति न
दाशयः। तद्दूनिवर्तनेति। इदं चिंत्यं न शिष्यं छांदसं हितादिति सामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्य संकोचे मानाभा
वात्। कविप्रयोगाणां बहुशः प्रामाणिकानां दर्शनेन तत्र मामार्षवचनसंकोचेन मानत्वमिति दिक्। उपि
तद्दूति भावः इति। तथा च वनो र चेति सूत्रे भाष्यं मघोनी प्रत्ययमाप्नोतीति। मघवन्शब्दो व्युत्पन्नप्रा
तिपदिकमिति। प्रायुक्तकेति अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं। इतिपक्षेऽरति आखिदधीयत्रो दात्तपाठेनैवोदात्तत्व सिद्धे
त्वेन प्रत्याख्येविनापत्वं स्वरूपेणाश्रित गुणस्याविवक्षया भेदकत्वज्ञापनादिति भावः। उभ इदंत्व
त्रेनास्ति कश्चापरेण हेश्राधिक्येनोच्चारणादानुनासिक्यं विवक्षितमिति सर्वेषांसमानं। भेदकत्वेपि
तपरसूत्रस्यानण्विध्यर्थत्वाद्दोषः। तत्राप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौ मानाभावादित्यपि बोध्यं। अननुवर्तित
त्वाच्चेति। एवं च तत्र सूत्रेत त्वं संबंधमानाभाव एवं च भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्यानण्विध्यर्थत्वाद्दोष इति भा

र्थः। नान्यथेति। एवं च गुणानामभेदकत्वेपि लुपकृत्यताद्रूप्यमुक्तेरसंगतेति भावः। मूलद्वेधिं स्यादिति।
सवर्णग्रहणाभावे सेरिति भावः। तादृशिष्टस्येति। थइति स्थानिश्रवणात्तदंतत्वविधानाद्यभावाच्चेति। अ
यं। इनस्त्रियामित्येव। एवं च कृत्स्नद्वयेपि तेनानिषेधेनापि धारयितुं द्राक्ष्यरिति भावः। थोथश्चेति। थोन्थ
इति सूत्रमित्यर्थः। चाद्विलोपः। प्रासमिति। तदंतग्रहणादिति भावः। नभपतीति। नकारलोपो नविभक्ति
निमित्तको न्यत्रापि तत्प्रसक्तेरिति वाच्यं। प्रकृतोदाहरणे विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेण न प्रसक्तेः। अत एव ख
योरनाकाविति सूत्रे भाष्ये श्वपुवे व्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः संगच्छते। परत्वादित्यभ्युच्चयः
। नचाभिव्यक्तपदार्थायेद इति न्यायेन कथमशाखादीनां प्रवृत्तिः। तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वेनत
त्प्रकरणाद् नित्यत्वेन चेहाप्रवृत्तेः। नच न केवलः पथिन्त्राकृः स्त्रियामस्तीति युवोरनाकाविति सूत्र
स्थभाष्यप्रामाण्यादितेभ्यः क्यन्नंतेभ्यः क्विपोनभिधानमिति वाच्यं। स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थात् तत्नीकारेप्य १००
सिते: विभक्तौ लिंगविशिष्टस्याग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकथनावसरे भाष्येतदुक्तं। नपणिति। ननुतदभावे
हि

पीयङ्ङ्दुर्लभः। कृत्स्निधावंतर्वर्तिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनेवर्णांतांगाभावादिति वाच्यं। कृत्त्व
तद्व्याप्यधर्मनिमित्तकस्य कृद्विधेरेवग्रहणात्। अत एव वृत्रहिणौ इत्यादौ षत्वे नलोपस्यासिद्धत्वं न। नचन्था
देशे गरत्वपरिभाषया नेयङ्। तस्या अनित्यत्वात्। नचैयङिकृते ऽलं दुर्वारं। संनिपातपरिभाषयास्या
निरिक्ततद्विघातकस्य बाधेनादोषादिति भावः। नच प्रकृतिप्रत्ययविहितोपापेक्षान्थापेक्षवांऽतरंगत्वा
द्गुणेवस्यादिति वाच्यं। प्रातिपदिकस्याप्यत्र प्रकृतित्वेन हलादेरपिनिमित्तत्वेन यणः प्रकृतित्वनिमित्त
आप्यत्वाभावात्। तदोः सः सावित्ति सूत्रेऽनंत्ययोरित्युक्तत्वात्तत्प्रत्याख्यानाय भाष्यकृताऽदस इ
तियोगविभागकरणेन च तादृशांतरंगत्वस्य सर्वत्रानाश्रयणाच्च। सावधातस्येति। थादेशस्याप्युपल
क्षणं। यद्विषयाप्राप्तान्यात्रातिदेशइतिचेत्तत्राप्याह। पंथा इतीति। थादेशेति। अत्वस्याप्युपलक्ष
णं। नात्वादीति। नच नपदांतेतिनिषेधः। अनांतत्वात् नः क्य इति नियमेन संज्ञाविधौ न लोपासिद्धे
नचेकारांतपदत्वाभावादेनेन पदांतत्वादिको ऽसवर्णे इति ह्रस्वे ऽग्राबंदुर्वाररामिसप्रासमिति भावः। आमि

तत्वादिति। तत्र कृतिकस्य स्मुरिति सूत्रे उक्तिमित्तो यण् अयज्कारनिमित्तकत्वेहि ङिनिमित्तक लोपाप
त्तिः। ङित्निमित्तकस्य तु बहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्न लोपः। रुत्वानिवृत्तेर्हि प्रधानानन्निमित्तकोपि नस्या
त्। अनुकूलत्वाच्चेति। आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबंधकन्यायानामनित्यत्वेनैतद्विषये प्रवृत्तिर्बोधक
त्वयेति भावः। विशेषयितुमिच्छति भावि विशेष्यसाकांक्षत्वात्स्येति भावः। तत्सामर्थ्याच्चेति। ष्णांतेस
नेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः। संस्मादृशे तदंतत्वासंभवादिति भावः। इहेति। अनुपदमिति शे
षः। संज्ञिपरमिति। यद्यपि संज्ञिषु बहुगणवतुडतिष्वपि तदसंभवः तथापि लोके संख्याप्रकारक
बोधजनकः पंचादयः इहतत्वेनाविवक्षिता इति बोध्यं। तदसिद्धत्वेनेति। न लोपे कृतेपि ष्णादिग्रंथत्रापि
पादितेनेति भावः। बाधे। दूषणे। अवयवेनेति। ष्णांतपदावयवेन षकारनकारेणेत्यर्थः। समुदाये
न ष्णांतपदेन। ससंबंधिकः। नित्यसंबंधांतरसापेक्षः। यथा गुर्वादिः। सापेक्षोपीति। सापेक्षस्या
समासे इति ततो बोधाभावो बीजं। न चानिस सापेक्षेत द्वीजमस्तीति भावः। तदेवाह। वाक्यपदेति। अप १०९

पेक्षा आकांक्षा। अन्वयवान्। गुर्वादीन् संस्थानां प्रयुज्यते तद्यस्य तद्वारकसंबंधेन प्रयुज्यंत इत्यर्थः।
उपसर्जनं ष्णपदं। न ससंबंधिकं। न संबंध्यंतरे नित्यसाकांक्षं। साकांक्षो नित्यसाकांक्ष ईदृशि त
थ्यं भ्रनाभूद्यादि। समभृतेपीति। अंतरंगत्वस्य उपदेशकाले प्रतिनित्यसाकांक्षतेति भावः। सं
ज्ञिपरत्वेत्वाहि। संख्यापदस्येत्यादि। अंतग्रहणसमाससंपादनद्वारान्यपदार्थबोधकत्वेन त
त्संपादकमिति भावः। किं चांतग्रहणस्य तदर्थत्वे तस्य विशेषणतया समस्तत्वेन च पूर्वनिपाताप
त्तिः। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययानां समुदायानां चोपदेशाभावेन बहुतार्थासंगतेश्चेत्य
पि बोध्यं। उपदेशग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकस्य तु स्वप्रकृतिकप्रत्यये उपदेशकाले ष्णांतसमर्थस्त
यात्तु समस्तांतपदार्थकृतस्य उपदेशकालस्य तथान्वयो न कुमर्दाइति स्पष्टमेवेति दिक्। हलीप
पकृष्यत इति। हलौ उभयोः दोष इति भाष्योक्तेरिति भावः। संनिपातेति। नोत्वमपुक्तषट्संज्ञ
कसंनिपातेन नातस्य तु टत्वादविधानकत्वमिति तस्याः प्राप्तिः। अनित्यत्वादिति। न चनुडिनोप

धापाद्इतिदीर्घेनलोपेनाष्टनामित्यस्यसिद्धेः। किमनित्यत्वेन न च नलोपस्यापि संनिपातपरिभाषयाऽप्रा
प्तिः नलोपस्यासिद्धत्वेन तद्दोषपतदप्राप्तेरितिवाच्यं। कृन्मेजंतसूत्रे भाष्ये संनिपातपरिभाषादोषनिरू
पणावसरे गौरीभ्यादौ संबुद्धिलोपेपि स्थानिवत्वेन ह्रस्वनिमित्तसंनिपातविघाताभावात्तत्रानित्यताप्ति
परिभाषायाः संगतेः। संनिपातस्याप्युपस्थापितत्वान्न स्थानिवत्त्वमिति निवृत्तासिद्धत्वमपि कथमिति विभा
व्य। किंच पूर्वत्र कर्तव्ये तदसिद्धत्वेपि तत्रकृतेतस्यासिद्धत्वे मानाभावः। अन्यथा हलीत्यस्यासंबंधे
परत्वादिष्टसमुच्चयः। नित्यत्वाच्चेति। कार्यकालपक्षे संज्ञायास्तत्तद्विधेयैकवाक्यतया षट्त्वात्वयो
र्बहिरंगत्वमिति भावः। ×समान× अल्विधाविति। षट्संज्ञाया अल्विधित्वेन तन्मूलककार्या
णामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः। षडितिनांतसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूप
स्य षट्त्वस्य स्थान्यधर्मत्वाभावेन तत्प्रयुक्तकार्यस्य नुडादेरपि नाल्विधित्वमिति स्थानिवत्वे ११०
नैकदेशविकृतन्यायेन च नुट्सूक्तभक्तेर्हि पुरस्ये कार्यकालपक्षेतत्सिद्धिर्हलीत्यनुवृत्तेः फलमिति

योऽप्यं। श्रुतं। हलादौ। अनुमितं। गङ्गाक्षो। ह्रस्वस्यानर्थक्यमिति। ह्रस्वेतोदात्तस्यानर्थक्यमित्यर्थः।
अर्थस्यादिति। ननु ज्ञापितेप्यर्थमेवतत् अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टन इति सूत्रस्याष्टभि
रित्यत्रपरत्वान्झल्युपोत्तममित्यनेन बाधे सकृद्गतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरितिचेन्न। दीर्घग्रहणेनै
वसकृद्गतिन्यायेनित्यत्वस्यापि ज्ञापनात्। यद्वा अनयथोद्देशपक्षएव दोष्यते। तत्रात्वस्यबहिरं
गतयाप्रकृषट्त्वे मानेनांतसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्य षट्त्वस्याधर्मत्वा
भावेनस्वरादेरल्विधित्वाभावात्स्थानिवद्भावेनएकदेशविकृतन्यायेन चाकारांतस्यापिषट्त्वे
न तत्रापि झल्युपोत्तममित्यस्यप्राप्त्या ऽष्टनस्वरस्यतदपवादत्वात्तत्रपक्षे भविष्यतीति किंचिदने
नप्रयोजनमित्यभिसंधिमात्रेणैवसंज्ञाप्रवृत्तेः अग्रत्वसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वात्। स्पष्टं चेदं
षट्संज्ञासूत्रे ष्णोदीर्घादितिसूत्रे च भाष्यकैयटयोः। आकारांतस्यषट्त्वेप्यो इति विधिसामर्थ्या
द्दृष्टाविपत्यत्वम्। नन्वेवमष्टाविपत्यत्राष्टन्स्वरस्यचारितार्थ्यं। हलादित्वाभावेन षट्स्वरस्यतत्रा

२० प्राप्तेः। नचैकादेशोऽत्यपवर्गाभावः। स्वरात्पूर्वसंधिकार्यप्रवृत्तेरेही एत्थाद्यनिभिज्ञानिघातासिद्ध्येपरादि
तु परमितिसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादितिचेन्न। एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवाष्टन्शब्दस्य घृतादिपाठादंतो
दात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येवं तत्रांतोदात्तत्वसिद्धेः। नन्वप्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टन्स्वरः साव
काशः। षट्स्वरविधायके विहितविशेषणाश्रयणेन समासे गौणे तदप्राप्तेः। अत एव चतुरः शसी
तिसूत्रे स्त्रियांप्रतिषेधो नाप्यः। चतस्रः पदस्य चतसर्याद्युदात्तनिपातनात्सिद्धं तन्निपातनेपि चतसृणामि
ति विभक्तिस्वरः सिद्धः। षट्त्रीनितिसूत्रे हलादिग्रहणेन निपातनस्वरस्यापि विभक्तिस्वरबाधकत्वज्ञापनात्
आद्युदात्तनिपातनेपि अ हलादिग्रहणानर्थक्येन सुन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयति। तदन्यच्चतसृशब्दादि
ति भाष्योक्तं संगच्छते। अन्यथा प्रियाष्टामइत्यादेः संभवेन तदसंगतिः। अष्टोपरमाष्टाविंशादेरेकादे
शस्वरेण सिद्धेर्न च कदष्टाविंशादिव्यापत्ति। संख्याप्रकारवत्सख्येयविशेषकत्वो धनन्कृतयोत्तरप
दार्थप्रधानसमासे समुदायस्यापि सद्भावात्। स्पष्टं चेदं सर्वादीनीतिसूत्रभाष्ये ततोपि विहितत्वान्वेति वाच्यं १११

एतद्भाष्यप्रामाण्येन तदनभिधानादितिचेन्न। एतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादष्टन्शब्दस्यापि विहित
विशेषणाश्रयणेन समासे ऽप्रवृत्तेः। प्रियाष्टादीनामनभिधानस्य षट्संज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वाच्च।
।तिसृभ्योजसइतिसूत्रस्थेनोपसमस्तार्थमेकइतिभाष्येण तु त्वन्यायात्वट्स्वरस्यापि तदेतिप्रवृत्ते
रुक्तत्वाच्च। चतुरः शसीतिसूत्रस्थं तु वार्तिकं अस्य ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावादितितिसृभ्यतिसूत्र
स्थवार्तिकवदेव इष्यत एकइतिवमुख्यार्थमितिदिक्। प्रतिपदोक्तमित्यत्रैसंयोगादिको पसाहचर्या
दुत्वस्यैवेतिभावः। प्रत्याख्यातमिति। तदेकवाक्यतया ऽत्रानित्यत्वेन णत्वस्य प्रतिपदोक्तपरिभाषा
साहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरितिभावः। प्रत्याख्यानेन च स्पष्टार्थमेवतयोरूपादानं न तु फलांतरा
भिनिवेशः कार्य इतिसूच्यते। प्रत्याख्यानासंभवेनेति। णत्वग्रहणे स्यादेः णग्रहणेतिशास्पंचमीस
मासेति। अपरविधाविति पञ्चम्यपि सच्चः परस्मिन्नितिसूत्रस्थवार्तिकप्रत्याख्यानावसरे वैयर्थ्यध्वनि
तेऽप्यर्थः। नञ्कतत्स्थदयुक्तमिति प्राङ्निरूपितं। तत्प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापि समाधत्ते। फलेक्याये ति॥

१२० प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वं लधनयन्त्यंचमीसमासपक्षे लक्ष्यासिद्धिं दर्शयते। निष्ठाप्यामिति। सेडग्रहणादिति। त
त्राहिसेडग्रहणं नानिष्ठार्थमिदमर्थं। णिजंतत्वादसंभवात्। अनलपेः सन्नीवंतेती द्विकल्पात्तलसपित्र
स्यादेयस्यविभाषेती निषेधेतत्संभवतीतिभाष्यं। यस्यविभाषेत्यत्रेकाच इत्यनुवर्त्तनेः। अन्यथादरिद्रा
तेरप्ति सनिविकल्पितेट्‌त्वेन दरिद्रितः दरिद्रित इतीष्टं स्यात्। वादांतसूत्रे सत्यारंतिने पदनेनेडभावस्यैवणिले
पस्यापिनिपातनाच्च। तस्मात् योगविभागेन कालावधारणार्थं इदि क्रियते एवणिलोपो नतु ततः प्रागि
ति। अन्यथा कारितमित्यादौ परमपीटं बाधित्वाणिलोप एकाच इतीन्निषेधः स्यात् पूर्वं स्याद्विधेरस्या
नित्यत्वेसप्राप्त एवनिषेधो णिचाप्यवधानादितिभावः। यदितु एकाच उपदेशग्रहस्तत्र विहितविशेषणप
क्षेसेटीतिचिंत्यम्प्रयोजननामित्युच्यतेतदाप्रविगणय्येति भाष्योदाहरणंदेवतदानिसलं। अन्यथालो
पस्यस्थानिवत्त्वात्स्थपिलघुपूर्वो दितिणेरयादेशेन स्यात्। ल्यपीतिसूत्रं प्रकृत्यामध्येस्यादौ चादितार्थेमि
निदिक। स्पष्टमिति। वस्तुतस्तुपरप्योलुग्गियेत तत्साहचर्यादस्यगौणेन प्रवृत्तिः। तस्यचाविहितवि ११

शेषणात्‌गौणे प्रवृत्तिरितिसर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। गौणे औत्सर्गे प्रवृत्तौ तत्त्वाख्यात्वमपिनेतिबोध्यं।
इत्येचस्यादिति। यद्यपिहलीत्यपकर्षपक्षे पियाप्यादिविनसिध्यति। प्रियाप्यानइतिप्राप्नोतीतिभाष्ये
उक्तं तथापिभपकर्षाभावेप्यालस्यवैकल्पिकतया प्रियाप्यानइत्यस्यदुर्वारत्वे यानयथाश्रुतभाष्यासं
गतिरेव बगर्भतया न तत्स्यात् । प्रियाप्यादितीति। आधादेशावकारस्यलोपः इग्कल्पस्येतिलोपोत्र गौ
णत्वेप्यौत्वप्रवृत्तौहि भाष्यमसंगतमेवेतिभावः। यै पद इति। अत्राहुः विबीमंतु यथालक्षणमित्यस्यत
स्कृतानैव यालक्षणमप्रयुक्तेप्रवर्ततेप्रयुक्तानामेवलक्षणेनान्वाख्यानादितिद्वितीयवार्त्त्येप्रयुक्तं।
आद्यव्याख्यायामप्रयुक्तइतिवाक्यशेषासंगतिः। प्रयुक्तेपि लक्षणानतिक्रमस्तत्त्वात् प्रयुक्तानामिदम
न्वाख्यानमितिअभियुक्तोक्तिविरोधाच्च। यथालक्षणमित्यस्याप्रयुक्तेलक्षणाभावस्यैवयोग्यतानतुलक्ष
णप्रवृत्तेरित्यक्षरार्थः। भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतयैवैवमाख्योचिता। एकस्यैवप्रयोगस्यभाष्य
कारीयव्याख्यानभेदेनसाधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च। तस्मादत्रस्यंमूलटीकयोरेवंव्याख्यातेष्वपरा

धनुरोधेन वक्तव्यतः श्रिपाशादीनामनभिधानमेवेति दिक्। आत्वस्याभावादोत्वं नेति। अत एव कृताओ
त्वाभावादात्वं नेति वक्तुं युक्तं। प्रथमैकवचनमिति। हल्ङ्याब्भ्य इति लोपात्परत्वादात्वे सोर्लोपाभावादारुत्व
विसर्गौ। न च लोपोत्तरं गः प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन समत्वादित्यभिमानः। नलोपाभावादिति।
कुंचधातुर्नोपध इति संमतान्नकारीयधातुरप्यनुसारेणेदं। परेश्चेति सूत्रभाष्यानुक्तापंत्रोपध इति लि
भ्यते। तत्र हि कुंचेरप्यत्र कुलमाद्यं कार्यं कुंच्यामिति भुवलिंगादिसूत्रस्थनिपातनात्सिद्धमिति उक्तं। न
स्य नकारनत्वे परसवर्णासिद्धत्वात्कुलत्वाभासो भाष्यासंगतिः। निर्देशेन च चयोगे कुत्वाभावो निपा
त्यते इति कुड्त्वादौ कुत्वं भवत्येव तदा नलोपस्य प्राप्तिरेव नेति तत्त्वं। उच्चारणार्थ इति। ननु तादित्वं
शास्त्रप्रयुक्तकार्यभागयमतो विशिष्यतस्य नो कासा उच्चारणे सहायसंपादनेन वर्णोच्चारणस्य चारि
तार्थ्ये विधेयेतदप्यागममात्रं कल्पिका नुसारात्सेवेति न तस्य लोप इति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति बोध्यं। कु ११३
त्वस्यासिद्धत्वादिति। चोः कुरिति कुत्वस्येत्यर्थः। इदं स्पष्टप्रायसिद्धार्थकथनमात्रं। परत्वादिति। हल्ङ्याब्भ्य इति लो

दि लोपादिप्राप्तिः। असंनिहितत्वादिति। स्कोर्ग्रहणसामर्थ्येनेकाचो द्विरेवतस्तन्निवृत्तेर्निषादेरा
प्रकरणेन विरोधाच्च। एतेनात्रैव चर्त्वमिति कर्तव्यं तत्रैव यथा क्विन्प्रत्ययस्येति वक्तव्यमेवं च कुग्रहणं व्यर्थमि
त्यपास्तं। चोरित्यत्र तत्संबंधादत्र तदसंबंधाच्च। निष्फलत्वाच्चेति सिद्धांतिसंमतफलाभावादित्यर्थ
स्तु ध्वनयन्नाह। अतिव्याप्तेरिति। कुमषष्ठीकमिति। एतेनोपसर्जनस्य सविशेषणत्वसमासानुप ला
पपत्तिरित्यपास्तं। पदांते झलि च यो स्को संयोगादी तयो लोप इति न सूत्रार्थः। संयोगादित्वस्य पदां
तत्वस्य चैकस्मिन्नसंभवात्। तदपवादस्येति। सूत्रद्वयविहितात्त्विनपवादस्येत्यर्थः। तत्र मंत्रे इति स
त्रे उपपदानां धातूनां पृथक्पाठकृतं त्वे समुदायोच्चारणमलाक्षणिकानां निपातनार्थं तत्र श्वेतवहादि
कर्तृत्वानि सुपपदे वहेः कर्मणि प्रत्ययः। उक्थे कर्मणि करणे वोपपदे शंसेः प्रत्ययो नलोपश्च अस्य न लो
पेपि न रुद्धिः। उक्थशास्त्र दाशब्दस्य सामान्येन रुः सिद्धो न तस्य निपातनं क्रियते इति भाष्येण तत्र तदभाव
स्यापि निपातनात्तदा दाशदाने इत्यस्मात्पुरः पूर्वकात्प्रत्ययः कर्मणि दाशा आदेईत्वं चेति। वहियज्यो

१०२० रिति। टांसेरप्युपलक्षणमिदं। किंचोक्तभाष्याद् उश्वदटांसि उच्चारणमपि प्राथामसंगतं। नन्वडुल्लवि
४ धेयः। अनया। श्वेतवाः। पुरोडाश्येति पदांतविषये रूले रूपसिद्धेरिति भाष्यं। टटावतः परत्वाभावेनो दाना
पत्तौ श्वेतवो भ्यामित्यादावसिद्धापत्तेः। अत्र रत्नेरिति। ननु पदांतविषये वासरूपन्यायेन ण्विन्यप्राप्तिर्नि
पातनं चेदमुभयोरत एव करुणकरणे अयाइतिसूत्रस्यपाठः। अन्यथा उसंतेसस्पुवोरिति रूलेसिद्धे दी
र्घमात्रस्य निपातनात्तत्प्रकरणे एव कृतं स्यादिति चेन्न। उस्वकृत्यः। किं प्रयोजनं। अनया। श्वेतवाइति।
तन्न वक्तव्यं अवश्यं तद्वक्तव्यं उसारंभेपि संबुद्धौ दीर्घार्थं। तर्हि उस्त्वं वक्तव्यः उसापि वक्तव्यः श्वेतवोभ्या
मित्यर्थमिति भाष्यविरोधात्। अन्यथा ण्विन्पक्षे रूलार्थमपि तस्यावश्यकत्वेन संबुद्धौ दीर्घार्थमिति भाष्य
स्य निर्दलतापत्तेः। तस्मादत्र वार्तिकनये वासरूपाप्रवृत्तिः। कादिष्विव ण्विन्यविकल्पे विभाषयांगीकार्या। इमप्र
रणे सूत्रं न तु सूत्रकृता उसो ऽकरणात्। कृतेपि ण्विनं तेरूलमात्रस्यैव न दृष्टत्वात्। श्वेतवोभ्यामिति प्रयोगं तु ११
सूत्रकृन्न जानात्येवेति स्पष्टं भाष्ये विदां। केचित्तु ण्विन आदेशोऽडस् श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वार्तिकात्

एतत्संबंधिनो ण्विनः प्रत्ययस्य डस् तदंतस्य भावित्वे इतितदर्थः। अत एव वृत्तिकृता ण्विन्प्रत्ययस्य श्वे
तवा इत्युदाहृतमेवं च वासरूपस्यात्र विषय एव नेत्याह परत्वादिति। नित्यत्वं तु नाल्वस्य शब्दांतरस्य प्रा
प्तेः। सत्वस्यादिति। उभयोरपीति भावः। असौ लाक्षणिकत्वेनात्वसंतस्येत्यस्य न प्रवृत्तिः। नचप्रत्ययवि
धौ षापेक्षत्वापेक्षयांतरंगत्वाद्द्विरूपसिध्येदं व्यर्थं ताद्दृगंतरंगत्वस्य ह्यग्रस्तेः। नाश्रयणज्ञापनार्थ
त्वादत एव भाष्ये ईदृगमंतरंगत्वं न क्वाप्याश्रितं। पुनः प्रसंगेति। कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणानित्यता
यां साप्यस्त्येव। शब्दांतरमास्या नित्यत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्तं भाष्योक्तं समाधिमाह। सत्वरिति। अ
नंत्ययोरिति एतदेवसकृद्गतिन्यायज्ञापकमिति तदाशयः। न्याय्यत्वादिति। अत एव वामनभिधान
मेव। एतदाशयस्य यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः। अस्यार्थश्चाग्रे स्फुटो वक्ष्यते उक्तः। द्विवचनोपपत्तये भा
हृद्यमस्पदमिति। अत्रागोरथंमतारकारांतरमाह। प्रथमाद्राड्ढ्इति। एवं च तस्येकृतात्ते द्विवचनं समा
सेद्विवचनमिति भावः। तस्यापीति। तस्येवेत्यर्थः। अंत्यलोपस्येवेत्यर्थः। अनेनायमेव पक्षः सूत्रसंमतः

१८० तिरूपितं। किंचद्गोषस्यलोपस्यार्थैफलाभाव:। अंसलोपेप्यस्यादिभक्तिसंनिपातनिमित्तकत्वात्संनि
पातपरिभाषयाकुत्वाविलक्षत्रेवटापो निरुक्तेः। गोषग्रहणंतुभाष्येप्रत्याख्यातमेव। सस्कृद्गुनिर्देशमप्रत्या
ख्यानंपिक्षया। स्यप्रत्याख्यानमेवन्याय्यः। पदादीनामदनिसूत्रभाष्योक्तोप्ययंपक्षस्तत्रैवगुरि
स्पष्टत्वावबोधितात्रविकारत्वस्यत्रनिरूपितं। अभ्यस्य। अंगवृत्तपरिभाषया। दीर्घाभविष्यतीति। नन्वनेन
दीर्घेपिचाभिमोदनिपदजानामोदवादवनंस्यापीतिप्लुतोनस्यात्। अत आदित्येवसिद्धेन
त्रत्यदीर्घग्रहणस्यप्लुतनिवर्तकत्वात्। नचानंत्यस्यपदस्येटेरितितदर्थोत्कथपचामी। पादोतत्या
स्त्रिरितिवाच्यं। दीर्घग्रहणसामर्थ्येनात्यविषये एव तत्संबंधात् वाक्ययो: कृतसंबंधस्यागमानाभा
वात् तेन वाक्यस्यानंत्यस्यपदस्यप्लुतःस्यादंत्यस्यपदस्यनटेरित्यर्थ:। तपरकरणेनतुनप्लुतव्यावृत्तिः
प्लुतस्यासिद्धत्वात्। अतएवगीःपूरित्यादौदीर्घः। अन्यथातस्यापीदुदितितपरत्वसामर्थ्यादप्रप्ल ११५
त्यापत्तिः। दीर्घग्रहणेतुतत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापिबाधः। आकारांतरप्रश्लेषेणवारणंतुक्लिष्टं। अ

अन्यथा भ्रमम् ...स्येदितिपरस्येबांगीकारेणशंकाया निर्दलत्वंस्प

त्वाभावादुपायांतरमितिचिन्त्यो। नत्वापकपरभाष्यत्रामाण्यादप्लुतस्यतत्रानिष्टत्वेवैकल्पिकत्वेनेद
शोविषयेप्लुतावृत्तेः। अतोदीर्घइत्यत्रदीर्घग्रहणंहलिलोपइतिसूत्रेहल्यइतिपक्षेल्लोपग्रहणप
त्वत्वेननार्थसाधकमितिदिक्। निर्देशेनेति। अन्यथात्यसाधले एत्वंनस्यादितिभाव:। वाचानिकु
त्वेगौरवंआपकत्वस्येदोथिल्यंचापरिहतमितसतआह अनित्यत्ववलेति। अनुवृत्त्यर्थमिति। स्पष्टमे
तद्भाष्येत्रैव। अभ्यामितिछेदस्यैव मुख्यत्वंध्वनयन्नदंकृते। नन्वेति। अतएवयुष्मदस्मदोरितिस्
त्रेनचादेशोहलादिरस्तीतिभाष्यंसंगच्छते। एत्वमिरत्वेति। अंगवृत्तपरिभाषाऽनित्यत्वबोधनाद
इतिभाव:। एवंचपररूपेणबाधान्नसवर्णदीर्घइतितात्पर्यं। वैयर्थ्यमिति। अकारस्याकारविधिवैय
र्थ्यंनांत्यस्येआकारेऽतोगुणेचसिद्धत्वविवादीतिप्रथमेवद्वित्वमित्यर्थ:। ननुपररूपबाधनार्थमे
यादेरत्वविधानंस्यात् इति वाच्यं। विधिबाधापेक्षयाऽदेःपरस्येतिपरिभाषाबाधस्यन्याय्यत्वात्॥
आदेशेति। आदेर्विधानेपादेशात्वसंपादनेनयत्नगौरवस्यादेशेयेलोपार्थमकारविधानंचरितार्थमिति

१० आदेः परस्येत्यस्य बाधेमानाभावेन सर्वादेशत्वं सिद्धमिति भावः । ननु यो न्यङ्सीत्युक्तेर्थे व पत्वनिरासस्तु ज्ञापो
सिद्धावितिवाच्यं । पर्युदासे एकवचनत्वादिना सादृश्य ग्रहणापत्ते । युष्मदस्मदोरित्यालस्य प्रालेश्च । हल
दाविति निहि पदिङ्गोयासिद्धोर्थ स्तत्रेति भावः । अनादेशात्स्सेवेति । अनादेश इति हि तत्सुरूपोलाघवात् ।
एवं चत्वमहमित्यादौ संपूर्णविभक्त्यादेशेय त्वाभावसंपादकमनादेशग्रहतीतिन्न हते यत्वं स्यादेव । ननु
वमादेरकारस्य विधानं व्यर्थमितिसामर्थ्यादस्य स्यात् । तत्र चातो गुण इति पररूपे आदेशरूपाविभ
क्तित्वमिति यत्वापत्तिः । नच धार्णादागमिति परिभाषया पररूपात्स्वं यत्वप्राप्तिरिति वाच्यं । भार्णागयोरे
करूपाग्निकत्वेरेव धर्मिग्राहकमानेन तत्वासिद्धिरिति चेन्न । युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र प्रत्यासत्त्या युष्मद
दिग्रहणे । न विहि तादृशरूपविभक्तेरेव ग्रहणे नो सादेशे परत्वेपि तादृश विभक्त्यभावेन यत्वापत्तेर्दु
र्वारत्वात् । पररूपादेशस्तु न तथेति भावः । सर्वसर्वेति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । एवं चाकारविधानेपि यत्व व्या ११
वृत्त्या तस्य चारितार्थ्ये नादेः परस्येति एतद्बाधेमानाभावेन सर्वादेशार्थकमिति भावः । अत्र पदशब्देना

श्रीसंसारार्थ

र्थवद्ग्रहणं त्याह । अर्थवत्त्वेचेति । अर्थवत्त्वं च कल्पितमेवाऽऽदृयते । एतेन रूसादत्यस्य हृयदसादेशो
प्रकृतिप्रत्ययसमोहे हृस्वस्येति तुगस्यादित्यपास्तं । सिमादीनां कल्पितोप्यर्थो नास्तीत्यत आह । सि
भ्यसादयश्चेति । द्यो त्यार्थेन सोप्यर्थवानित्यन्ये । दुग्ग्रहइति । भ्यादादीयसद्भावस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यवि
रोधादस्य दुराग्रहत्वं । अकारांतत्वा आमइति । सस्कृद्धनिर्देशाभावइतिशेषः । निर्देशसामर्थ्यादिति ॥
अयंभावः साम्नः प्रसंगे आद्कमिति सूत्रार्थस्तेन आम्सकारस्योदत्र विषयेऽत्यंतमप्रयोगो बोध्यते स्व
न्यादेशाभावविषये सर्वत्रैवमेव । यथार्धधातुकविषये अस्तेरप्रयोगे भुवः प्रयोगश्चास्तेरित्यनेन प्रतिपा
द्यतेनतु सतो निवृत्तिः शब्दानित्यत्वप्रसंगात् । किंतु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः । तत्र सकारबुद्धेः प्रकृते सां
प्रतिक्या असंभवाद्भाविन्याग्रहणं सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति भाष्ये स्पष्टं । तन्निवृत्ति श्चामोऽभा
वात् । अत्र साम्नः स्थानितोक्त्याऽकमिस्थानिपत्वेन साम्त्वमेव न त्वाम्त्वमत एवाऽऽतित्वाऽकमित्यादौ न
स्पयोत्तरपदयोरिति सूत्रभाष्योदाहृतेआकमुत्तुभावोऽसिद्धो । आम्येवसाम्नस्याहार्यारोपेणादेशः । आ

सू.र. देशस्यामत्वाभावान्नात्र ननु द्विति। न च यत्र भावी रूढ़ तत्रैवायं। सामी भाविलस्य सर्वथा दुरुपपादत्वादि
७ ति भाष्यविरूद्धकल्पनमर्थ्यर्थे तिदिक्। कितर्थपरा इति। आख्यानमत्रद्वारणं। द्वयोरेकस्य भचने बोधने स
मर्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वाक्यार्थः। भूतत्वेति महत्स्वार्थ इत्यभिमानेनेदं। सामर्थ्यादेव तद्बाधादिति
। उभयगाति विहद्वास्त्वे भवतीति संख्यासंशास्त्रत्रस्त्र भाष्योक्ते श्वेतितत्वं। अन्यथा द्वयोरेकस्मिन्निः स्मृत्यै
बयुष्मदादि विशेषणतया सिद्धे वचनग्रहणसार्थक्यं दुरुपपादमिति बोध्यं। भावादिति। आकृष्टत्वे
कार्ये त्यलोपाभावेन सुदो सत्वादिति भावः। नैवेतद्वाणत्विरुगति। सर्वनामत्वाभावादिति भावः। योग्य
तावलाच्चेति आत्ममभिव्याहृते युष्मदस्मदोतस्यैव संभवादिति भावः। साहित्याभ्युपगमादिति। स
र्थः। म्हाभ्युपगमादिति। सहितेति। तभ्योक्तिद्वन्द्वनिषेधादिति भावः। उभयत्र तुल्येवेति। एवं च पूर्वमाम आ
कमितत सूदितद्विशिष्टस्य पुनराकृष्टत्मे। गौणेत्वामए व। सूत्रे सकारग्रहणञ्च सद्विशिष्टपरमिति
भावः। एवं परोक्तसमाहारद्वन्द्वे गौणे आकममुपपाद्य सत्पदस्य सद्विशिष्टे लक्षणामसहमाने तादृशेर ११

23४

न्येरुक्तं भकारांतरमपि स्वरूपमाकृष्यैव पराकृष्येति न्यायेन दुष्टमिति बोधयन्ननुवदति। भक्तांतरत्वा
दिना। फलेत्यमिति। तत्पक्षेऽपि प्रथमभवस्यैव पर्यवसानादिति भावः। सिध्यतीत्यस्यैव त्वदीयेरुक्त
मितिशेषः। एतेन सामदस्याम्यदेन न तन्त्रमसारूप्यात्। सारूप्यस्यैव तद्बीजतया हर्यादिभिरुक्तेः। पूर्व
तंत्रं कृत्वा लतः सपदेन समासेउभयोरपि तत्संबंधबोधापत्तेः। किंचैवमपि गौणे तु द्वारस्थितु मनराभ्रयः। न
चामासगृहीतस्याम स्याकर्मित्यर्थः। गौणे तु द्वितत्त्वहितस्याप्याकर्ममिति भाष्यं। प्रथममरम्ये वे सोदस्स
गत्यापत्तेस्तत्वेएवमर्थस्य निरूपयितुमशक्यता च्चेति नरूक्तताल्लि साधुक्तिरसंगते त्यपास्तं। अस्यापि ग्रं
थस्य परमतानुवादत्वेन दुष्टत्वेप्यदोषात्। तदनुवादफलं च तेषां परस्परविरोधप्रदर्शनं तदेतत्सकलं ध
नयन् परमतदूषणमुपसंहरति। सर्वथेति। अत्रानुष्टोनिवृत्तिरुक्ता दूर्बलपपादितेतिदिक्। ननु पदस्येत्य
धिकारेऽपि युष्मदादिपदस्य विभक्त्यादिविशिष्टस्यापि व्यामादोसंभवाद्विशिष्टयोरित्यर्थलाभः षष्ठीद्
तीययोरसंभवेन पदावयवयोरित्यर्थलाभेऽपि लड्डुकार्थेन मानं। नन्वपदावयवत्वस्याव्यभिचारित्वेन तद

235

१० तुरक्तिसामर्थ्यात्तदर्थलाभः। तदनुवृत्तेरुत्तरत्रावश्यकत्वेनसामर्थ्यायोगादतआह। सर्वस्येति। तत्सा
मर्थ्यात् युष्मदाद्यवयवैकस्यसर्वस्यपदस्यैसर्वैइतिभावः। अतएवयुवाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागस्यन॥
असहायएवत्वमित्यादिरिपद्भावप्रवृत्तौ युष्मदाद्यवयवत्वाभावाच्च। एकार्थविवचनन्यायेनसमुदाये
एवतामवृत्तेश्च। अतितवेत्यादीमांतुमत्तेरत्याद्यादेशाः। षष्ठ्यादिःप्रकृत्याकांक्षायोग्यासत्याश्रूय
माणयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैवग्रहणेनादोषात्। तेनैवकारणेनेति। श्रोतृकत्वेतेनेनाभिक्तत्वेहेतुकथ
नमितिभावः। विधेरिति। सचाज्ञातज्ञापनरूपोननुप्रवर्तनारूपः। दिगिति। तदर्थलाभत्वेहेत्वाकां
क्षायाअभावः। आणेआकांक्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारेसापेक्षत्वतवापिदुर्वारत्व। इत्यर्थमर्यादयातेनेस नि
स्यैत्राणएवान्वयप्रतीतेः इत्यर्थमर्यादासागस्थेति। नवेति। त्रायतइत्यस्य हरिस्त्वामित्यनेनशब्दान्वयः।
समाप्तिस्त्वत्राध्याहारः। वैपरीत्यंतु नाध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैवयुक्तत्वात्। किंचाध्याहत
स्यांगत्वामंते निराकांक्षइति न्यायेन। अतएवनिर्देशेनसमाप्ति [illegible] स्यतदर्थंकृतमित्यस्यैवाध्याहारपदार्थंत्वेन
चेसदृशस्यविद्यमानपूर्वकत्वाभावः श्रूयमाणत्वेनसमानवाक्यत्वमितिभावः। अनुषंगेति। अनुषंगोहि ११८

236

तत्सजातीयवाक्यांतरकल्पना उपात्तस्यैवतदर्थंकृत्वंवा। तत्रोपात्तस्यान्वयाभावेनसमानवाक्यस्थत्वं दुरुपपा
दमितिभावः। एकतिङितिः। एकवाक्योहि तत्रसमानवाक्यत्वमितिभावः। केचित्तुपूर्वस्यैवेति। अदसोद्रेःपृथङ्मु
त्वमिति। पृथग्ग्रहणं तेनकदाचित्सर्वस्यैतितद्दाशयः। उपेक्षितमिति। केचिदित्यसदेशस्यैत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चे
त्यपिबोध्यं। विभज्यतइति। तत्रचासंतस्यैत्येकदेशस्येतिलप्रतिज्ञानात्तावतएवतत्रसंबंधइतिभावः। अतुइति
धातुस्तस्यकिंपदं। केयटइति। उगिदचामितिसूत्रेइतितेनेदमुक्तं। इत्यनुवर्त्यैवेति। अनुवर्त्तनचत्वेभ्यासइ
त्यादावित्यातुवारामितिभावः। समुदायेति। गर्गाःइतिअंतांमित्यत्रैवेतिभावः। अन्यथाब्राह्मणभोजनन्या
येनप्रत्येकसंज्ञास्यादितिभावः। अन्यथाप्रत्येकसंज्ञायां। अभ्यस्तानामिति। आनिष्ठिअजादौलसार्वधातुके
भ्यस्तानामादिरुदात्तइतितदर्थः। इतिआदिरिति। आदिशब्दःपूर्ववर्तिवाची। आप्येतुकर्मकर्तरि अलाभिर्द
र्शितेतिमितिभेमपश्यंतिभक्तामनाः सोयंसद्भवइश्यमानत्वमितिआत्मानंपश्यतीतिभाष्येउक्तं। तत्राध्या
रोपितप्रेषणकर्मकर्तर्यपिसोकर्मायत्नस्यतिदर्शयति। तमिवेममितियादि। अत्रपक्षेकर्मणीअधिकारबाधः
सामर्थ्यादितिबोध्यं। सर्वस्याविसर्गस्थानिकसस्य। अस्मिन्नंश्यंगतलापे। पूर्वसूत्रमंतरेणाप्याधिक्येतिभा
पक्षेकर्मकर्तृत्वंपश्यतीत्यस्यचदर्शयतीत्यर्थइतिस्पष्टमेव। तत्राधिकार्यत्वादर्शनार्थत्वबोध्यं। निरस्तप्रेषणे

237

कः। पदसंज्ञासापेक्षत्वेनेति। बहिर्भूतस्य निमित्तस्येत्यादिः। तदपेक्षया बहिरपेक्षत्वरूपं बाहिरंगत्वं न बलमिति
भावः। प्राबल्यमिति। पूर्वं पूर्वमंतरंगमित्याश्रित्याल्लोपासिद्धत्वेनेत्यादिः। अनिर्दिष्टेनेति। विभक्त्याश्रयस्ये
दृशाविकृतन्यायेन नभस्येत्यर्थः। लक्ष्यपूर्वभागे इति। काव्यादिशब्दरूपलक्ष्यस्य पूर्वभागे या घृते इत्य
र्थः। बहिर्भूतेति। बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वरूपबाहिरंगत्वस्येत्यर्थः। नस्कृतस्तेषामनभिधानमेव पूर्वपूर्व
मित्यस्य च पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थ इत्यन्यत्र प्रपंचितं। दुर्लभ इति। पञ्चादस्यत्वाश्रयेति भावः। स्थानि
वद्भावेनापि सिद्धेरिति। ङित्त्वादिति भावः। ननु तदनुबंधकमेव इत्यर्थं ×परिभाषा× मेव तत् निरनुबंधकत्वे
नापि तत्सिद्धेः। कथंचिदिति। तेन पदस्येति सूत्रे छंदसीति निर्देशः कल्पनया तस्य चारितार्थ्येन एतद
र्थं ज्ञापकत्वासंभव इति सूचितं। प्रागेवेति। अंतरंगत्वादिति भावः। निवर्तयिष्यत इति। अकृतव्यूहपरिभा
षया पूर्वमेव न प्रवर्तयिष्यत इति भावः। अंतरंग इति। अकृतव्यूहपरिभाषाया नास्येवेति भावः। तदेवाह
वैयर्थ्येत्यादि। भाष्ये पुंवद्भावविधानवचनं कर्तव्यमित्युक्तं। अकृतव्यूहपरिभाषाया इति। सत्वे इति शेषः। न

236

न्वेतदिति। अंतोदात्तत्वधारणाय निष्करणसामर्थ्यात् श्रयणमित्यर्थः। पित्स्वरस्येवात्राप्राप्तेरिति भावः
इदं दुःस्पृशो नित्यं। यद्यप्यसिद्धमिति। नित्याभावेपि किंचोत इति कर्तव्ये अस्कृते बहिरंगस्यासिद्धत्वात
[illegible]स्वरेणोकारस्योदात्तत्वे एव स्थितेस्ततो मुडनुदात्त एवेति भावः। निष्करणमिति। सुबंतत्पक्षे
इत्यादिः। उडुपिताविति। लोपे तरे ज्ञसंज्ञा [illegible] प्रयुक्तकार्यार्थमिति भावः। तेषु नयन्त [illegible]
ताह। [illegible] कार्यार्थ इति। इत्वप्रसंगादिति। न चैवमपि धायके आ आपीति प्रकृते [illegible] निर्देशान्नेत्वं। कारिके इत्या
दापीत्वानापत्तेः। तस्मात् प्रश्लिष्टनिर्देशो नात्रेत्यन्येव भाष्ये स्पष्टं। एतेन विभक्त्यविषयस्य पदादी
नामप्यविषयसप्तमीत्वमपास्तं। एवं हि विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं स्वदादायत्वेदापि सावदसरत्वे इत्यस्यो
त्वेपि रुत्वानिवत्वे नाप्त्वादित्वापत्तेः। निर्दिष्टपरिभाषायां संसां विषयसप्तम्याः [illegible] तिदि
क्। न्याय्यत्वादिति। क्वचित्सांतत्वेन युक्तामात्तेः क्वचित्सत्वेन बाधादिति भावः। नस्यादिति। इनादिष्टागुणे
वस्यातामित्यपि बोध्यं। हदिनिसस्येति। तदर्थमित्यादानतो रोरित्यस्य चारित्यर्थमित्यपि बोध्यं। एवं
च योगविभागेनासिद्धत्वाभावेन। अग्रहणेनेति। अनयकृत्यं तदुक्तं प्राक्। इति हलंताः पुंल्लिंगाः।

तत्रैव चरितार्थत्वादिति। [illegible] सर्वादेशाः। २

239

२ ननु संनिपातपरिभाषया न तेन स्यादत आह। अथवेति। धलेकृते संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वान्नद्रूमि
त्यादौ नङ्लं बोध्यं॥ इति स्त्रीलिङ्गाः। अप्येवेति। औङ्गसादिष्वनेनैव सिद्धिरिति भावः। स्यदाद्यत्वेनेति।
न च येन नाप्राप्तिन्यायेनैनद्रूपस्य दाद्यत्वापवादत्वेन तत्र कृते कथं स्यदाद्यत्वं। न चोपसर्जने एनच्चारितार्थः
स्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासंगत्यापत्तेः। एनदेशोप्युपसर्जने एतदस्त्रतसोरिति साहचर्येणाप्रवृत्तेः
स्वीकारात्। न च नपुंसकेपि तच्चारितार्थ्यं द्वितीयादिग्रहणस्यैवमप्यचारितार्थ्यादिति वाच्यं। आर्धधा
तुके इत्येतत्साहचर्येणास्याप्यद्वितीयादिविषये पूर्वमेवाप्रवृत्तेरित्याशयात्। एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टे
नाक्रियत इत्याद्येकदेशयुक्त्या ध्वनितं॥ स्वमोर्नपुंसकादिति। तद्विषयेन लुमतेति निषेधबाधेन चारितार्थ्येन
बहिरंगलुग्विषये तद्बाधेन मानमिति भावः। वस्तुत एतत्सर्वमत्रत्यैकदेशानुरोधेन तत्कारोच्चारणसा
मर्थ्येन नपुंसकलुकि भात्रापि सामर्थ्यादेवेन प्रवृत्तेः। न च बहिरंगत्वं लुग्विषये बहिरंगपरिभाषाप्रवृत्तेः
अत एवैनदादेशो एनच्छ्रितक इति नास्ति ध्वाति एतच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति भाष्यं संगच्छते एनद्विधाने ने
तत्कृत्रविषयेन लुमतेत्यस्याप्रवृत्तिरिति तदाशयः। एषामनभिधानमेव। अस्यां कारिकायां यथालक्षण

मप्रयुक्त इति भाष्योक्तेः। विषयसप्तम्यां मानाभावेत्वेनैन तौ एश्वयकस्याधिकपाठः। अच परइति। नपुंसकस्येति
सूत्रे ऽन्यग्रहण सामर्थ्येनास्त्रया च तू त्यस्य सत्न्तूविशेषणत्वमन्यथेतौ तामान्ति के वीलेपसि प्राए अंतेषु नपुंस
कस्त्वेन चाकारग्रहणमेव कुर्यात्। आद्यनौ मानं च दोषडना पन्नेति सूत्रे हिरण्मयानीति निर्देशा एव कार्षातं क्षी
त्यादौ सत्त्वभानेरचः परत्वाद्भवत्वेव नुम् कर्तृदा काद्दो नुनेति भाष्यस्तदग्रहे नमिति। एतेन पुनर्दाश्च नपुंसकेरोऽन
पुंसकस्येति पुनेरेति चतुर्म्नयमित्यपास्तं। सुनेरित्यस्य नित्यत्वाच्च रे भवतो अचः परसत्तोभावे न नपुंसकस्य
त्यस्यात्प्रसेः। वस्तुतस्तु ऊरादिः क्विपि नपुंसके नुम्विषये ऽनभिधानमेव वार्तिकस्तु दोधाद्यन्यथाभाष्यवार्तिकयोः
भेदापत्तेरित्याकूतं। आमहति। दीधीवेवीटामिति सूत्रे न पदांत सूत्रे च भाष्य कैयटयोरिति स्पष्टः। सम्पर्कननिति
तत्स्त्रसंमंदप्रयोजनं। चतुरनडुहोरिति। पूजार्था नांत्रयाणां नद्वित्वात्तस्मानो मनुनासिकस्य विकल्पत्वात्। चतुर्णि
[illegible] इति। अनाभ्वर्ति वर्णविसर्गद्वित्वादि सर्गतु नानुनासिकः। अमनुष्यस्येति पर्युदासे नास्यि हस्समात्रा
विक्षेपत प्रवृत्तेः। इदमो मिति। प्रकारद्वित्वं त्रयः स्वयद् त्वमनेन। भाष्यन्याति रिक्तमतदृति। भाष्यमते ऽचः
परोऽप्यो सम्यगेव प्रत्युत न प्रकृते नः परसत्वदा तो रभावान्नुमो प्राप्ते रेवं चतान्यसाधुत्यैवेति भावः [illegible] अप
प्रभाभावादिति। नियमेमानाभावादिति भावः। अप्रामादिकमिति। [illegible] इति हलंता

पृ०४० नपुंसकलिंगाः।इत्यादिभिरिति।आदिनातत्रतस्यैवतदर्हे।इत्येकदृति।अत्राहमिबीजं।इमेमितिइत्यत्र
३ तिविहितस्यतद्धितश्चेत्सनेनासिद्धिः।काम्यस्यपाइति।विहितात्परस्याभद्व्यनेनखुनित्सप्रातन्य
तस्यतत्वेकत्वाभावइति।अनुपसर्गत्वादिति।अवदत्तंचेत्यादिभाष्येतकाराकरणेनसुपभृतोपसर्गत्व
बाधोबोध्यतइतिभावः।यदभीति।स्वरादीनुपकभ्यादात्ताः पश्चात्इतिकाशिकायां।ग्रामादिकमिति।न्ये
इत्यस्मिन्स्वरितावित्ति किदत्त्रेणस्वरितत्वात्सनाम्बहोतानव्यः तिरःपुरुचिदश्विनेत्यादौसनातिर
सोरंतोदात्तपाठाच्च।निर्मूलत्वाच्चेति।आद्युदात्तप्रापकइत्यस्याभावादितिभावः।सिद्धांतादितिअ
न्यथायेनयगभावइतिभावः।अनयग्रहणमिति।मेभ्यांकृतोविशेषणात्तदंतलाभेसिद्धेइत्यादि॥
लक्षणेति।क्वचिद्वर्णग्रहणेपितत्परिभाषाप्रवृत्तिस्तत्राप्रवृत्तिज्ञापकंसदनित्यत्वमात्रज्ञापक
मितिभावः।भूतानियमानिति।भूतइत्यर्द्धःपोतन्यदृत्तिर्नित्यनपुंसकस्तत्रपर्मन्पवल्लक्षणप्रद
र्शनतंत्रत्वात् [illegible] स्त्रीद्वांतरसंनिधानोत्तरं ह्यपिलक्ष्येस्येलक्षणस्येतिन्यायेन
पुनर्नह्रस्वइतिभावः॥ ॥इत्यव्ययानि। ॥इतिमनोरमाव्याख्यानेशब्दरत्नेषड्लिंगप्रकरणं

282

अनुपसर्जनाधिकारेणचेति तस्यहिबहुकर्तृचराव्यावर्त्य एवंचबनोरन्वेर
सत्रेषात्रापितदंतविधिरितिभावः आतिसातपीयादिति कुनादिविधौसंज्ञापरे
नरूढिरेवगृह्यतेनतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपसंज्ञात्वंगृह्यते अतएवचद्रः
संज्ञायामित्यादि [illegible] नाच्याघ्रादिसिद्धिरितिदिक् गौणीवृत्तिरि
ति लाक्षणिकत्वापरपर्याये गौणत्वमिति स्वाभिमानेनेदं सदृशलाक्षणिक
स्ति त्वमेमर्थ्यत्वमिव वागौणत्वंगौणमुख्यन्यायश्चपदकार्यविषय [illegible] मिति
सिद्धांते जातिरित्यानस्यकामितिबोध्यं जायतरे इति ब्राह्मणादुजातिकन्या
यामुत्पन्ने आभीरजातौ इत्यर्थः नृपात्शूद्रायामुत्पन्नोयं जातिकन्यानतुशू
द्रत्वंतत्रास्ति अतएवशूद्रसधर्माणस्तेइत्येवस्मृतिषूक्तं नतुशूद्राइति इ

283

घृतस्येवेति अत एव च आवृत्यर्थं नेतदिति भावः भाष्यवार्तिककारौ तु शूद्र जाति
वृत्तिमत्वेन तां जातिं तत्रारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इति शूद्रशब्दार्थे समवेतस्त्री
त्वस्य सत्वादस्त्रीत्वं वद्वापः प्राप्तिरित्यमहत्पूर्वेति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वेपि शू
द्रशब्दादेवटाप्स्यात्तु तदन्तादिति तदन्तविधिज्ञापकेनापि भाष्योक्तानां सं
गता अत एव शंखेन मादृत्यारोपेणैव ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः क्षत्रिया वै
श्याश्शूद्राः सृस्रा क्षत्रियवैश्यशूद्रा एवेत्युक्तं तत्र जातिरित्यस्याभावेपूर्व
जातिमात्रविवक्षमा कुक्कुटी उवत् शूद्रशब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षा
याम महत्पूर्वेति निषेधेन टाप् न स्यादिति मन्यते इत्यन्यत्र विस्तरः। धुसादि। तस्येति॥
त्यासकृतेति शेषः इदं धुसादन्नमप्रमाणिकं अत्रत्यभाष्यासमतेः दधातेः १२२

कृ नित्विति घुमास्थेती त्वयावानिदत्यस्य वनिपा सिद्धिमाश्रित्य ईत्वमवकारादावि
त्यस्य तत्रैव भाष्ये प्रत्याख्यानात् स्थः क्वेति सूत्रभाष्यस्थेयं स्थाइत्यत्रावेति सूत्रभाष्यस्थे
सव्येष्ठा इत्यत्र च [illegible] स्यसि जिस तो वा ग्रहणं मंडूकप्लुत्यानुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणं
दृभावः तत्र विद्यते स्पन्येः अत एव धीध्यायतेर्दधातेर्वेति ध्यायते संप्रसारणमिति वार्तिकस्थभा
ष्यसंगच्छते घुमास्थेत्यत्र हलीत्यस्यानजादावित्यर्थो लस्यपलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेपि त्र
त्यल्लक्षणकार्यस्याभिन्निरिकुनिषेधानेन विवनो न हत्राइ नि वार्त्तिके विहितविशेषणस्य
द्मेव फलमिति भावः नखेतदिति अतोप्रमाणमेतभाव व्याख्यानमिति उपदेश इति
वत्कव्यमिति वदतो वार्तिककारस्येति भावः आनुमानिकोपीति एरु रिष्वनेन लोपरनुमा
नादिति भावः एतव्याकरइति अत्रारु चिवीजं नुषद्दित्वं नास्थमेर नित दाश्रयविधीनां ना

त्विधित्वमितिसिद्धइतिएवंचान्यतरस्यांग्रहणंकिमर्थमितिभावः।ङीपेतिऋन्नेभ्यइति
विहितेनङीनायोसौविकल्पइतिअन्यतरस्यामितिविभक्तसूत्रेणप्राप्तइत्यर्थः।अनइतिसू
त्रेप्यन्यतरस्यामित्यस्यसत्वाद्विकल्पनियमलाभोन्यथासन्नित्यार्थोविधिरेवस्यादितिभावः
स्यादुपधेनिस्तउपधालोपिनोनुपसर्जनस्यबहुव्रीहेरेवेत्यर्थः।मितियोगविभागेनपक्षेप्रा
प्तस्यऋन्नेभ्यइतिङीपइत्यर्थः।सबहुव्रीहितिनियमशास्त्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरित्यभि
मानेनेदं।तेनेति।अनउपधेत्यस्यनियमत्वेनेत्यर्थः।ऋन्नेभ्यइति।अस्यान्यथेत्यादिः।अनउपधेत्यस्यवि
धायकत्वेइतितदर्थः।प्रकरणांतरस्थेनेति।तेनानंतरत्वंबोधितं।गौरवादिति।ममतुऋन्नेभ्यइति
प्राप्तङीपमनूद्यतत्संनियोगेनरभावमात्रंविधायकंस्यादितिभावः।ननुवनोरचेत्यस्योभयविधा
यकत्वे।नोबहुव्रीहेरितिअनंतरत्वादस्यनिषेधकत्वमपिनेति।न्यायेनऋन्नेभ्यइत्यस्य।नाधइत्याह।
विनेति।अनउपधेत्यनेनङीप्यपिरोदुर्लभएवेतिभावः।विनैवबहुव्रीहेस्त्वत्रऋन्नेभ्यइतिङीबापत्तिः।

वेत्यबहुव्रीहोवेतिवार्तिकस्याप्यपूर्वविधायकतापत्त्यासूपर्वन्शब्दात्ङीब्रयोरापत्तिः।सिद्धांतेत्वनउपधे
त्येनलोपिनङीबनुवादेनरभावस्यतेनविधानान्नदोषः।एतेनोक्तपक्षोबाध्यसामान्यचिंतयोभयथा
प्यक्तमितिपक्षस्यापरास्तः।बहुव्रीहोवेत्यनेनसूपर्वन्शब्दङीब्रयोरापत्तेरितिदिक्।इत्यस्यानंतरमिति।
अनोबहुव्रीहेरित्युभाभ्यामनुपसर्जनादुपधालोपिनोवेतिपाठ्यमितिभावः।यथाश्रुतेऽनुपसर्जनादि
त्यस्यसंबंधोदुर्घटः।अतएवबहुराजानिपुराण्यतिक्रांतानगरीत्यत्रङीप्न।ग्रहणंचेति।येनबहुव्री
होवेत्यस्यापिसंग्रहः।पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तुगुरुभूतइतिभाष्याद्याशयः।इत्युक्तमिति।डाबुभाभ्यामन्य
तरस्यामितियोगविभागकरणपक्षेइदमुक्तमित्यर्थः।पूर्वेणेति।उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः।अकृति
नस्यादिति।तदकारोहिपत्नीत्यादिसिद्धयेनप्रयोगसमवायीतिभावः।पल्लसाध्वसीति।एतत्सू
त्रयोगरूपज्ञापकसाध्यइत्यर्थः।एतच्चाकारस्येतिसंनिहितत्वात्साक्षाद्विधेयत्वेनप्राधान्या
च्चेतिभावः।तत्रसामर्थ्यादितिकारस्येतिशास्त्रसामर्थ्यात्कारेणव्यवधानंसह्यतेआवकारस्यो
त्तकादेशीकृतेचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्वेनाकारव्यवधानेपिक्लीनमव्यवधानंग्रहीतव्यमिति।

१०· अकारग्रहणेनात्वज्ञानिग्रहणं तेनैतिके त्यादावकारद्वयसत्वेपि न क्षतिरिति भावः अत एव नया सयोरिति च रितार्थं न्निनुरो इति श्रौत त्रिचतुरादीत्यर्थः आद्याकारस्येति दद्यकात्पूर्वस्येत्यंशेप्य सी
नूयमान विशेषणत्वान्नाव्यवधानं श्रात्रवत्त्रिरिति वाद्दिनो मतेबोध्यं वचनसामर्थ्यादिति श्रोताव्य
वधानमाश्रित्येत्यर्थः अनूयमानस्येति स्याक्षादनूयमाने विशेषणतया वानूयमानस्येत्यर्थः
विशेषणेषु आपील्या दिषु सिद्धिरिति अस्यैते रुक्तमिति विशेषः अनेन तत्र सूत्रे एतस्यैव ज्ञापकत्वं व
र्णयतो न्यैवं वदतस्तव पूर्वापरविरोध इति भावः यदित्वं तरंगत्वेन स्थानसंबंधत्वाभ इत्यर्थः षष्ठी
स्थाने इत्यत्र भाष्येस्य स्फुट इति स्थानेग्रहणं व्यर्थमेव तस्य परिभाषात्वाभावे न ज्ञापकासंभवा
त् इत्थं संज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थितिस्तु भा हादीनां चेति ज्ञापकान्त द्विप्रस्येत्युद्धमिति प
र्युदासे प्राप्ते आरभ्यते अनुवादे इति च निर्मूलं यद्वा परिभाषा चूप रिभाषयोर्विधीयतरस्य ध्या १२५
हाराात्र तस्या अप्रवृत्तिरनुवादे इति च तद्विषयमेवा त एवौल्लोपो न इत्यत्र यजादिस्वादि परि

अनाशंक्य मेवेति । श्रुतेनैवान्यपसंभवे ऽश्रुतेनान्वयायोगादिति भावः

ण

इत्यस्या निर्देशेपि अव्यवधानलाभ इति ध्यक इति सूत्रभाष्यध्वनितं संगच्छत इति विभाव्यतेतदा सं नि हि
तत्वादिनैवापीत्यस्याकारविशेषणतेति बोध्यं । तद्रूपयीय इति । विधेयस्या सिद्धत्वेन तद्विशेषणा
संभवादिति भावः । लक्ष्यविसंवादमप्याह रथ्येत्यादि । तादृरूप्यलाभादिति । क्तांतात्प्रत्यया दिति
तु नार्थः क्षिपकादीनां निषेधस्यव्यर्थत्वापत्तेः । अपवादेति । येननाप्राप्ति न्यायेन बाधकविषयेतै
नैवन्यायेन बाधसिद्धेरिति भावः । प्रत्ययस्थेकेति । प्रत्ययेकीत्येवयुक्तं नयासयोरिति ज्ञापकात्कादौ
प्रत्यये इति नार्थं इति बोध्यं । एवं चाप्परस्य प्रत्ययस्थ ककारपरस्य चात इदित्यर्थः । तत्र सामर्थ्या दा
प्परत्वांशे ककार अव्यवधानं सोढव्यमिति वि भावः । विग्रह इति । दक्षिणापथ्यादिति । त्यक अन्यथा
। दिग्वाचकस्यापि ग्रहणे चेन साहचर्य त्यागे मानाभावः संगृहीतः । रूढाभावादिति । अकृतः सत्वादि
ति भावः । पावारविशेष इति । वर्णयत्याछादयतीति व्युत्पत्तेः । आगमकेइति । स्थानेपदाभावेप्यंतर
गत्वात्वागमसंबंधस्यैव लाभ इत्यपि बोध्यं । प्रतिपदोक्तस्येति स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितस्येत्यर्थः ।
विशिष्यतदनुपादानात्कृत्यंतलाभ इति चिंत्यं । इश्वंतीति । तद्भाष्यादावदर्शनादयुक्तं । शुभ्रया विचुंतेत

कइति। नदीसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादादंतेभ्यः क्विपोनभिधानाद्विनुक्तः। तत्र हि स्त्र्याख्यावितिपदे
आदंतलक्ष्मीविनुक्तोनतु क्विबित्याद्युः। केयदस्कुभंयातिक्विप् शुभमितिनिपातः अज्ञातादौकः के
णइति ह्रस्वइत्याह। मूलेपिध्वनितमिति। स्वशब्दस्यात्तोविशेषणमित्याहिनाभवमुदाहरणमिसं
तेनग्रंथेनेतिभावः। स्विकायामितीति। स्वाशब्दादस्वंतस्वार्थिकेकेत्वेसाधु। नहल्कस्वअत्यंतस्वार्थि
कस्याप्यपवादःआचक्षाणाइति। अकचमुक्तस्यावैकल्पिकमित्वमाचक्षाणाद्ससर्थः। स्त्रीत्वमेवना
स्तीति। स्वो ज्ञाताज्ञात्मनिस्वं त्रिष्वात्मीयेस्वोऽस्त्रियांधनइति कोशादितिभावः। संज्ञाविषयकइति
संज्ञायाअपिसंज्ञापूरण्योश्चेति पुंवत्वनिषेधेनभाषितपुंस्कत्वबोधनाद्भाषितपुंस्काच्चेतिअनेनन
सिद्धिरितिभावः। अत्यंतस्वार्थिककांतविषयंचेत्यपिबोध्यं। उपलक्षणमिति। भस्त्राशब्दसाहचर्येण
भाख्यानेनचश्रुतावुक्तौ कस्येवैषात्वशब्दस्यग्रहणमतएवैषाद्वेनस्वक्षेउदाहरणमितिभाष्येप्येषैवो
क्तं। अन्यथाएतद्व्यौचपदेदितिभावः। शुभ्राजिकेति। बहुव्रीहेरपि ततः स्वार्थिकः कइतिभावः।
।एतेनातःस्थानिकत्वाभावादत्रात्वमासिद्धिस्यपास्तं। परविशेषणत्वेत्विति। समुदायस्यभाषितपुंस्कत्वे १२

नास्तीति। स्त्रीत्वाभावादितिभावः

पितदवयवशब्दस्यानत्वेनततः परत्वात्परविशेषणेदोषःस्यादेवेतिभावः। ह्रस्वपक्षेइति। बहुज्ञ
स्त्रवड्वाआसिद्धवस्थायां कपिकस्तु कप्रत्ययलक्षणेनभाग्धव्यस्य कबंतत्वात्समाससंज्ञायांस
मासांताइतिग्रहणवत्खाल्कबंतस्यैवसमासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययांतसमासरूपप्रातिपदिकाभा
वात्कोक्षियोरितिह्रस्वत्वाभावेकेणइतिह्रस्वत्वेनकपीतिनिषिद्धेआपोन्यतरस्यामितिह्रस्वेक
पःप्राग्वर्तिनःखट्वाशब्दाकारस्यापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेनतत्स्थानिकाकारस्यायंनिकल्पः।
ह्रस्वाभावेतुबहुखट्वाकेतीतिभावः। प्रांचभाकुइति। नचस्त्रियामित्यस्यगृह्यमाणविशेषणत्वा
न्नोत्रदोषः। अनुपसर्जनाधिकारेणतदंतविधौस्त्रियामित्यस्यस्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणताया
श्चलोपनेनादोषात्। अतएवधीवानमतिक्रांताऽतिधीवरीसिध्यति। प्राधान्येनतद्विशेषण
तायाव्याप्यत्वाच्च अनुपसर्जनादितिगृह्यमाणस्यैवविशेषणं। अतएवबकौभकारेप्रसिद्धिः तदंतविधि
।अन्यथाकुंभकारेयोप्यापद्येत कुंभेनसमासेपिकेवलस्यकारस्यप्रातिपदिकत्वेनतदर्थस्यापि
स्त्रीत्वेनयोगात्ततोङीप्। कुंभेनैकार्थीभूतस्यापिविशिष्टस्यापसेनयोगेतस्यायोगस्यकुमह

अप्यापद्य

त्री॰र॰ सत्वात्तेनापि योगिकदाचित्ततो ढकि विशिष्टस्य तान्निरूपितां गत्वाभावेन कुंरंगद्वोकारस्य धनापत्तेः
२६ निष्कृष्यैकार्थीभावस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेन माने । समुदायेनैकार्थीभावे चयवेनापितस्यैव
सत्वात् । ननु समुदायान्ङीप्यपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावेन कदाचित्कारीत्रगन्
दापत्तिस्तथापीति वाच्यं । अनतदधिकारसामर्थ्यादेव तदादिनियमाभावेनाधिकस्यैव कार्यं बोध्यते
५३ ननु न्यूनस्यैतिलदात्रयोविस्तरस्त्वन्यत्र बोध्यः । पुंयोगेपि स्यादिति । इष्यते तु ङीषित्यर्थः । प्रसुक
इति । अनेनैवासिद्धे लवान्यग्रहणं तु उत्सस्यापत्यं स्त्री सत्र जातिलक्षण ङीषूबाधनार्थमिति बोध्यं
अत्नहीति । नन्वेवमनुपसर्जनाधिकारस्य चारितार्थ्यंम्लोकत्तदंतविधिज्ञापकतायुपपत्तिरिति वाच्यं
लक्ष्यानुसारिण्यास्यानेन स्त्रियामित्यस्य वक्ष्यमाणविशेषणतयापि तद्वारणसंभवात् तस्माद्गु कुरूचरे
त्येवतद्बारस्यं तेन तदंतविधिं विना नोपपद्यत इति तज्ज्ञापकत्वं स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्व
लोपकत्वं चेति बोध्यं तत्करणे एतद्वारत्तिरपि अनेनैवोपसर्जनपदेनोभयोरपि ग्रहणमिति न्यायात् । १२६
अयुक्तायेमिति । ङीबित्यर्थः । ताच्छीलिकस्य खुक्ते स्तदसांग्रहणमिति णेदाडेस्यैव । अकारः प्रश्लिष्ट इ

ति । तद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय्येति शेषः । अभिजिद्विदभृदित्यादिसूत्रे ऽस्त्रियामित्यनुवृत्तेस्तस्य गोत्रार्थक
त्वेपि न तत्र ङीपूसिद्धं तेपीष्टः । संघांकेतिसूत्रे एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवानुबंधकपरिभाषया अत्रनस्या
गर्गादियञ एव ग्रहणमिति भावः । एवमिति । अकारः प्रश्लिष्ट इत्यर्थः । प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति । तत्क
लं च ङीबिति भावः । न च लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्सिद्धिः । एतदर्थं कृतेतत्समानार्थं भाष्यप्रामाण्ये
नास्याः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे ऽनुपस्थितेः । सामर्थ्यादेवेति । अत्रातिपदिकत्वेपीति भावः । उच्चारणार्थं
इति । तेन प्रकृत आदेश सिद्धिः । नित्करणेति । असंनातविरोधिन्यायसहकृतेत्यर्थः । नास्तीति । अंत्यस्य
यस्य टायामपि प्रयोगादिति भावः । गोणइति । पुंसा ऽसंयोगरूपसाहचर्यादिति भावः । ठांतत्वाद
ति । द्वाभ्यां इंताभ्यां क्रीतादिष्विति स्यादोनिषिध्यविनार्थेत्रेहि कनो लुक् । कंबल्यमिति । अपरिमा
णत्वेल्वेतयोर्ग्रहणं नियमार्थं उन्मानस्य च द्विस्तकंबल्ययोरेवेति । तेनान्यत्रोन्मानेद्विपलीहिनिष्की
त्यादिसिद्धिः । श्रुतत्वादिति । अवांतरवाक्यार्थबोधोत्तरं येन विधिरित्यस्य प्रवृत्तेस्तत्काले श्रुतत्वा
त्तेनैव संबंधे जाते पश्चात्तदंतविधावपि पुनर्व्यापारे मानाभावइति भावः । इहापीति । इहैवेत्यर्थः । सि

१०२ द्वांतादिति। योऽद्वाद्दहस्तप्रमाणदंडार्थे कांडुन्नक्तस्कतिर्यङ्मानमिति न तस्योर्ध्वमानमिलतिभावः॥
प्रमाणे वर्तत एवेति। परिच्छेदके ए वर्तत इत्यर्थः। तत्स्वभावादिति। इतिस्वभावादित्यर्थः। द्वयसचो
लुगिति। तस्यायंभावः। आयामो दैर्घ्यं तच्च द्विविधं। तिर्यगूर्ध्वं च। नानं च तुलादावारोप्य येन मी
यते तदिदं च विनिगमनाविरहादिति। प्रमाणशब्दाभावेनेति। तिर्यङ्मानस्यैव प्रमाणत्वात्
तिर्यङ्मानस्यैवायामपदेन प्रमाणलक्षणे ग्रहणं न तूर्ध्वमानस्य ऊर्ध्वमानं किलोन्मानमित्युक्तेरिति
भावः। द्विगोर्लुगित्ययंदोपि प्रमाणे इत्यनुवर्तत एवेति तात्पर्यं। प्रमाणत्वेन प्रसिद्ध इति। तिर्यङ्मान
त्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः। ग्रामादीनामूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तु परिच्छेदकत्वेपि तिर्यगवस्थितवस्तु
नोऽपि परिच्छेदकत्वात्तेन प्रसिद्धिरक्षता। अन्यथेति। न न प्रमाणे ज इत्यत्र समर्थानां प्रथमाद्वे
त्यतो वेत्यनुवृत्तेरुक्तप्रयोगासिद्धिः आद्यपदयोरननुवर्तने न वेत्यस्याप्यसंबंधात्। जुरूस्यादि
ति। ग्रामइत्यादावेवेति भावः। सामर्थ्यादिति। तिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेपि सामर्थ्यात्प्र
माणपदस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वमितिभावः। जुगप्याक्षिप्यत इति। इदमपि इत्याद्यवर्णनमात्र १२८

२५४

वस्तुतस्तु द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः इत्यर्थे तदस्य परिमाणमिति ठक् अत्रोर्ध्वमानं किंतु द्विगोर्लुक् स्यादा
रितार्थात्सदाक्षेपेन मानं तत्र हि परिमाणशब्देनोन्मानस्याननुरोधेन परिच्छेदकमात्रग्रहणमिति तत्त्वं॥
ति नादेशेनेति। अत एव योधसोन कारो लिंगाधिकारे वार्तिककृतोक्तः। एतेन लाक्षणिकत्वादस्यानोऽप्लो
पो न इति न स्यात्। कुडोध्माद्धेभ्य आचारक्विप्यात्मनेपदार्थं च। ङकार इत्यपास्तं। अत्रत्यवार्तिकभाष्यप्र
नस्य माण्येनान्यग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया आचारक्विबभावस्य तदंते आत्मनेपदाभावस्य चानुक्ती
नात्। तदयुक्तमिति। अंतर्वर्तीत्यत्र मतुपो प्राप्तेरिति भावः। तन्मुधेति। विभाषासर्वस्येत्यत्र यत्नसं
योग इत्यस्यासंबंधात्। अत एव वाङ्गयाः पतिरागपत्नीति तत्रोदाहृतं भाष्ये। आगपूरकत्वेन कस्या
श्चित्पतित्वमितिभावः। इन्नकेरिति। प्रत्ययत्वे हि आद्युदात्तश्चेत्येवं स्सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतिभावः॥
नलोकारेणेति। ततश्च सआंतरतम्यादनुदात्त एवेतिभावः। स्वारद्वये। मनावीमनुरित्येतत्। सम
लस्येति। एतच्च गर्दलचरत्यनुसारेणोक्तं। दिङ्नाणाजिव्यादावित्याचापि ग्रहमाणविशेषणत्वमेवेत्युपमा
नामीतिसूत्रभाष्यसंमतपक्षे त्रिपुरुनीत्येणीति बोध्यं। छांदसत्वाद्वाङ्गेनद्। तद्धनयन्संज्ञा तानंगी

२५५

२० कारे आह। छांदस वाहीति। ङीपूर्णत्वं चेति शेषः। प्रां वदति। कैयटादयस्त्वस्यार्थः। छांदसेषु सत्रेषु वाग्ग्र
हण वदिदमेकदेशमपीति तेषां भावः। नमत्ययेऽति। दशापाद्यनुसारेणेदं। तत्र हि नमत्ययप्रकर
णे तत्पि शुपि रम्पि रूपेभ्याक्कि दिति इत्यप्रकरणे रूपेभ्ये तिपठितं। रूपिः सौत्र इति बोध्यं। पंचपाद्यां
तु रूपेर्वर्ण इति नकृप्रत्ययः। रूमेः प्रभ्ये तिदु ठजिल्लुक्तं। पमलइति। इदं चासिद्ध वदत्रेति भाष्ये स्पष्टं
उक्तं रूपमिति। नांतरूपमित्यर्थः। णिचिनस्तद्धितइति टिलोपे तदभावः स्पष्ट एव। नचनस्तद्धिते
ति टिलोपे नैवष्टद्यावनटे रितितुप रूपे रूपेकाजितिनि षिद्धमिति भाष्यं। अस्य मतस्य नामधा
तोदूषयिष्यमाणत्वात्तस्यनयतोक्तं मुख्यमते इति। नस्तद्धित इत्यस्यापि प्रकृतिभाव इति ष
पूर्वे तिप्रकृत्येकाजितिसूत्रभाष्ये ध्वनितत्वेन पूर्वं टिलोपाभावे पि संप्रसारणे वार्णादांगमिति प
रत्वात्पूर्वं टिलोप इति नतस्यदोषो लभ्यं तदुक्तं संप्रसारण टिलोपयोरिति। अन्यत्र हि केनांकेऽ
तुनास्ति रूपे तिदीर्घे पिए कदेशापि कृतन्यायेन गृत्वमिति संप्रसारणं भवतीति भावः। कथंचिदि १२८

ति। अनेनारूपिः सूचिता तद्धीजमेषामनभिधानमन्यथानुपसर्जनादितिसूत्रस्य तदंत विधि
ज्ञापकपेता भाष्योक्ता भज्येत किंचाचक्षाण एकस्त्री दिरूपार्थस्यापि स्वशाद्वार्थत्वेन तस्यानु
पसर्जनत्वादस्येपवङीषः प्राप्तिरभिव्यक्ते तिन्यायस्तु पदकार्यविषय एवेति भावः। इत्या
हरि ति। अत्रारूचिबीजं तु आकडास्सूत्रस्य भाष विरोधस्तत्र हि समस्तारूदंतन द्धितसर्वना
मजातिसंख्यासंज्ञा शब्दाः तिरिक्ताप्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञा कृता बहुव्रीहेश्च सं
ख्या अत्रार्थे बहुग्रहणमपि मानं सत्वे नि विज्ञातइत्यादि गुणलक्षणमपि तदेक वाक्यता प
न्नमिति। अन्यत्र प्रपंचितं व्यर्थमेवेति उत्तरार्थमिति वदतां मतेइ तिशेषः। गौणीवृत्तिरितिल
क्षणेत्यर्थः। नत्वेषा गौणी सादृश्यसंबंधमूलल क्षणायो एव गौणीत्वात्। इदंश्चेतिसूत्रइतिअ
पादानेस्त्रियामुपसंख्यानंतदंताच्चवा ङीषितितत्रोक्तंउपेत्याधीयतेऽस्याइति विग्रहः
दीर्घोच्चारणेति। निर्देशादिशाद्धे भ्य आचक्षाणणि। चिटिलोपे इंद्राणीतिसिध्यर्थं ततअदंतत्वाभावे
नतत्राप्राप्तेः पदविभज्यतेइतितत्रनकारोच्चारणसामर्थ्यात् श्रुतक्रमानुरोधेनचपूर्वं माकारस्त

नोऽनुगितिबोध्यं स्पष्टार्थं दीर्घोकार आदेशउक्तः प्रसंगादितिइन्द्रादिशब्दे इति भावः अकारोच्चारणे तिअनुक्तौतिशेषः अल्लोपोन इत्यस्य बाधेनेति अल्लोपोन इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया अग्रहणे वृद्धिर्हिरूपसइतिसूत्रभाष्यसंमततया ऽकाराभावेः बन्नृपप्रासस्याल्लोपोन इत्यस्य बाधेनाकारोच्चारणस्य चारितार्थ्यादित्यर्थः नभविष्यतीति एवं च न तद्बाधार्थमकारोच्चारणमिति परस्पस्य तेन बाध इति भावः पररूपबाधनार्थमिति अल्लोपबाधनेन चरितार्थस्य पररूपबाधकत्वे मानाभावेनेंद्राद्देपररूपबाधनाय आकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेन तदुक्तकल्पना नेवकारोति भावः इंद्राणीतासिध्यर्थमाकारोच्चारणमितिपरास्तं अदंतलाभ्यं ङीषिति इन्द्रवरुणेति सूत्रे लिंङ्ग्रीत्यादिव्याख्यार्थमुदात्तनिवृत्तिस्वरेण च स्वरेन विशेषइतिभावः सुबन्यत्रेरितिदानुत्पत्तेश्चेत्सपिबोध्यं वहुलग्रहणादिनित्यं एवगतिकारकेत्यादेरनित्यत्वेनाप्रवृत्तेरिति भावः स्करवादिभ्य इतिस्करवादयश्च स्करवादिभ्यः कन्तवेदनायामित्यत्र पठितास्करवदुःखककृादयः॥ रीतिरात्रेनिसकडारव्यातनिर्व्याणेत्यंतेद्वितीयं लक्षणं तत्राख्यातसुपदे शब्दस्त्रत्रेणेनाहएव

कस्यामित्यादि। ब्राह्मणत्वमप्येवं तत्पितृपितामहदेः कस्य हमिति बोध्यं। इयं च नान्तिप्रस्त्रणा ब्राह्मणक्षत्रियाद्याकारस्य समत्वादितिबोध्यं। बाधत इति। गोत्राणीति शेषः। प्रतीकमादायेति। औपगवत्वस्य गोत्रानंतरापत्यसाधारण्येन विशिष्यतदुक्तिरूपेक्ष्येत्यर्थः एतेन जातिलक्षणे एकोगोत्रे इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन पारिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणं भवंतीत्यादेर्गोत्रत्वारोपेण जातित्वमिति प्राचीनोक्तं मुदुष्टमित्यपास्तं। लिंगविशिष्टेतियनुलिंगबोधकप्रत्ययांतत्वरूपलिंगवैशिष्ट्यस्य प्रातिपदिकत्वस्य च लाभाय पूर्वांतत्वपरादित्वयोरीवरूपत्वेनोभयत्र आश्रयणेनादिवत्वाभावान्नात्रेयमितितन्न। इंद्राणीत्यसिध्यापत्तेः तस्मात्प्रातिपदिकत्वोपयोगेन कश्चित्प्रातिपदिकविशिष्टप्रातिपदिकस्येति परिभाषायाप्यनेतयाप्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिंगप्रत्यय विशिष्टेतिदेशाद्वेनि दिक्नन्नुसप्तम्यधिकरणे चेति निर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यांतवत्त्वाभावज्ञापनादुत्सर्गस्यास्तावत्रिकत्वाच्चेरत्वस्य सत्वप्रधानएवप्ररन्ते श्रीकाडइत्यादौ न दोषोन आहस्वस्तूरित्यत्रेति वचनमिति। इत्यादि पठितेमित्यर्थः उपमानाभावादिति उपमा उपमानं सादृश्यं तदभावात् तस्य समासाचाच्यत्वादित्यर्थः

मा॰

षड्लोपमात्रत्वेन प्रतीत्यभावादित्यर्थः रग्फे फेरूरित्यत्रापि तादृशप्रमूलकः रग्फत्वारोपोऽस्तु प्रती त

तिरिति भावः एवं च करभोरूशब्देऽपि आरोपविवक्षायामूङ् भवत्येव एतेन करभोरूभिरिति व्याख्यातं ए भो

केऽइति तस्य भाष्यानुक्तत्वात्साधुत्वेन नियामकत्वेऽपरूचिरत्र ङीषिति अत एव न प्राच्यः एवं तिसृ

योधेयाद्युपग्रहणं च रता र्थं तद्धितप्रत्ययाद्यौधेयादिभ्यामण्त्राविति स्वार्थिकात्रोत श्चेति प्राप्तस्तु को

निषेधार्थं न तत्कृतं वाऽञन्तत्वान्ङीन्यथास्यात् ढगं नत्वार्न्ङीप्प्रमासूदिति नित रशब्दादिति प्रघपि नृशब्दे

वनारी सिद्धा नरी च पुंयोगे ङु र्वाशान्तथापि नरत्वजाति मात्रप्रतिपादनेन्त्वायां नरीत्यस्य वारणार्थं नर

ग्रहणं बोध्यं ननु वृद्धि विधानसामर्थ्याल्लोपबाधो तत्राह गुणे त्विति अलोऽन्त्यपरिभाषाबाध एवं सा

ध्यइति भावः अंतरंगत्वेनेति सामर्थ्याद्बाधोऽस्त्वनुचितः न्यायप्राप्तबाधस्त्वनुचित एवेति भावः कथं

चिदिति संनियोगशिष्टत्वानंगीकारेणेत्यर्थः नन्वथमिति स्थानेऽन्तरतम इति सप्तम्यंतपाठस्य भा

ष्ये कुमार्यर्थ इत्यादौ यणनापत्त्या दूषितत्वादिति भावः परिभाषयो रिति तद्व्याख्यानात्ग्रंथानुसा १३

२६०

रेणेदं नेरिं अलोऽन्त्यस्यैव बाधो न त्वंतरतमपरिभाषाया इति व्याख्यातं। मानुष्यमिति। नस्योदितस्यापत्तेति। एकत्र

पंचम्यर्थे षष्ठी ताभ्यां ङीन् नुर्नरो कारस्य च वृद्धिरित्यर्थः इति भावः। अत एव मानरशब्दे नातिप्रसंगः। पतोऽनरशा

ब्दान्ङीन् तदीयसंबध्य रेफांत कारस्यैव वृद्धिविधानाद्दानरे नरस्यानर्थक्यात्ततो न ङीनिति बोध्यं तदाह

धिकमिति। अमरोक्तेरिति। तत्र स्त्रीत्वबोधे ईकारसमभिव्याहारस्तंत्रं। केवलाकारांत पुनस्तत्पुंस्त्वविशि

ष्टस्यैव बोधकः। अत एव सपुत्रदृश्यतो न संदेहः। पुमांसं पुत्रमाधेहीत्यादिषु स्त्रीन विशेषणं तत्रापि ति

तत्पुंस्त्वबोधनायेति भावः। नित्यमिति। पिंतांबामिन्तुस्वसृत्वादिशब्देभ्यः परे ङीनेन तत्पुरुषे पुत्रः तुंभरऽनेन

पुंशब्दात्परपुत्रशब्दांतत्पुरुषे पुत्रस्यादिरुदात्तः स्त्रीमर्थके न लिंगविशिष्टपरिभाषया पुत्राद्यो कारोदात्तत्वे

पुत्रशब्दे ङोतुनतत्र प्रवृत्तिः सानुबंधकत्वादित्तत्वत्रोदात्त निरत्तिस्वरेणांतोदात्तत्वमिति। भागेन्यायावोत्पु

त्रस्येत्यस्य पुत्रादि अत्रप्रवृत्तिरूनफलं। एतत्कांबं धनः परस्य पुरआदिनी शब्दपरत्वासंभवात् पुत्रः स्त्रणि

ब रूपेण दुहितृशब्दत्वे पिनषड्इति निषेधोन। तस्य ङन्तेभ्योङीबितिङीप्मात्र बाधकत्वात् टित्वसामर्थ्या

च्च। इदं च वार्तिकं तत्पुरुषे एव प्रवर्तते कर्तो सत्येति सत्रेडपसंख्यानात्। तथा च पासंभवात्पूर्वेणिरसाहचर्ये

२६१

२२ णचलत्पुरुष एव। एतेन बहुव्रीहिर्ङीवर्थमिदमित्यपास्तं। ङिन्नउपसर्जनत्वेन तत्र ङीपो ऽप्राप्तेश्चे हि दिक्। ङित्करणसा
मर्थ्यादिति। यद्वा ष्यङ्स्त्र सामान्यग्रहणाविघातार्थं ङित्करणसामर्थ्यादित्यर्थः। द्योतकत्वाच्च सोपि बोध्यः। अ
नुक्तानामिति। तेनात्मार्थे ग्रामटिकादयः साधवः। इदं भाष्येन दृश्यते। टापः प्रागिति। ङीबादिषु ङस्येत्संज्ञायां
च ङुदृश्यतेस्तत्र करणेन सेत्स्यति। टीबादय एव वा तेस्तु। तद्धितात्तला। प्रातिपदिकत्वेपि कृदन्तत्वेन। प्र
कृतिप्रत्ययविभागशून्येप एव तल्प्रवृत्तेः। पकारषकारभिन्नानुबन्धवैयर्थ्यापत्तेश्च। अतएव वासिष्ठादिलिङ्गवि
शिष्टपरिभाषया नात्र किस्त्वरः। डाप्प्रत्यये विजातीयडकारानुबन्धश्च न कार्य इत्यादि लाघवं हि डो
पसर्जनत्वाद्धित इत्येनेनैवासिद्धेः। यस्येति लोप इति। औङः श्यामिति धातौ कस्याप्युपलक्षणमिदं। ओर्गु
णेति। नचैतद्ग्रहणं ङीबादिषु तद्धितकार्याभावज्ञापनार्थं। तेन पङ्ग्वादौ नोर्गुण इति भाष्यं। कुरुरित्यादि
सिध्यर्थं स्त्रीप्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आस्कुरायणी आदौ डोपि यस्येति लोपानापत्तेरतएवं द्राङ्नीआदौ
टिलोपेनेति दिक्। मिश्रीकरोतीति। आत्मानमिति शेषः। डिमिति। इत्यर्थकपाठस्य विकाराभावमात्रतात्पर्य
कत्वे रुध्यादीनामप्यभावापत्तेः। अतएव बहुयुवतीकरिनिर्मथितदध्यादिप्रयोगसिद्धिः। युपति ङ्ग्वादौ लिङ्गविशि
ष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्यसिद्धेस्तद्ग्राह्यस्याधिकारो लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थं इति दिक्। इति स्त्रीप्रत्ययाः। १३[illegible]

भर्त्रे

नीलरूपवदिति। प्रत्ययस्थादिति सूत्रस्थेनासुब्बत इति भाष्यप्रयोगेण क्वचित्लाघवानादरस्यापि सूचनात्
कर्मधारयान्मत्वर्थीयोपि क्वचिदिति ज्ञानोपन्नेतत्प्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यं। नामार्थयोरिति नामार्थश्च
नामार्थश्चेत्येकशेषः। अभेदसंसर्ग इति यद्यप्यभेदो न संसर्गः राहोः शिर इत्यादावौपाधिकभेदेन षष्ठ्युपपा
दनस्य भाष्ये कृतत्वात्तथापि संबंधानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्य तेन शब्देनाभिधानान्न दोष
इति बोध्यं। व्युत्पत्तेरिति। नीलमुत्पलमित्यादौ तथा कृप्तत्वादिति भावः। अथ ष्यर्थ बहुव्रीहाविति अत्र षष्ठी
पदं सप्तम्या अप्युपलक्षणं वीराः पुरुषा यस्मिन्नित्यत्राप्यव्यभिचारात्। एवं च मासोदकादाविल्यर्थः। नन्व
व्यपेक्षावादेपि प्राप्तपदा दे [illegible] पचन्तीत्यादौ कृत्वा गस्य प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य कृत्वोत्यागे न विशेषण
विशेष्यभाववैपरीत्यस्यासिद्धतया प्रकारीभूतकर्त्रादिकस्याभेदेनैवान्वयात् व्यभि चार इति वाच्यं।
नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरेवान्वयः सचाभेदेनैवेति पदार्थः पदार्थेनेत्येन तत्सिद्धो नियम इति नाम
जन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथान्वयनियमस्यव्यभिचार इत्याशयात्। पचतीत्यादौ तिङां द्योतकतया

परिमाणग्रहणाभावे समानाधिकरणमसमर्थपदं । पनेनासामर्थ्यं तन्नास्तं । परिमाणग्रहणेन एतदतिदे
शप्रवृत्तोपलक्ष्ये प्रानेआर ८

प्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागेप्यत्रतत्यागेमानाभावइत्यन्ये। प्राप्तावुदकस्यकर्तृत्वंतयान्वयः क्तस्यकर्मणिल
क्षणेतिनयुक्तं अन्यपदार्थस्यदुरुपपादत्वात्। एकार्थीभावेति। एवंचैकैकैवोपस्थितिर्युत्पत्तयश्चभिन्नोप
स्थितिविषयाइतिनदोषइतिभावः। एतेनराजपुरुषइत्यादौव्यभिचारः राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामि
भावेनैवान्वयः संबंधिलक्षणायांतुनमानमित्यपास्तं। नापीतिघटश्चेत्यादौसमुच्चयस्यघटेभेदसंबं
धेनान्वयादितिभावः। द्योतकत्वेनेति घटपदेनैवविशिष्टस्योपस्थितिरितितत्रान्वयस्यैवाभावइतिभावः अ
तएवानुभूयतेइत्यादौसकर्मकत्वं। निपातातिरिक्तत्वेनविशेषणाददोषइत्यन्ये। देवतार्थकेति आमि
क्षांदेवतायुक्तांवदत्येवैषतद्धितइतिमीमांसकमतेइतिशेषः। एकार्थीभाववोनामसमासकृत्तुविशिष्टोप र
स्थित्वात्तत्रापीदृशान्वयोदुर्लभएवद्रोणोव्रीहिमानयेत्यादित्वनभिधानान्न। सर्पिः कुंडवमात्रमित्या
दौषत्वविकल्पोपिव्यवस्थितविभाषयानेतिदिक्। वस्तुतस्तिङ् समानाधिकरणेप्रथमेतिलक्षणेक त्रि
वाक्यतयापरिमाणेत्यस्यपरिमाणेवर्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः नन्वप्रातिपदिकार्थत्वात् १३

स्त्री पुंनपुंसकानि

सिद्धिः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययद्व्ययोरेवात्रप्रातिपदिकार्थपदेनग्रहणात् द्रोणादिपदानांचद्रोणत्वा
द्येव प्रवृत्तिनिमित्तंपरिमाणत्वेनपरिमाणंतुलिंगवद्विशेष्यान्वय्येव द्रोणः परिमाणमितितु द्रोणौब्राह्म
णावित्यादिवदुपपन्नं। द्रोणत्वादिश्चेयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमा
नाधिकरणोधर्मः द्रोणः खारी आढकमित्येवतदुदाहरणंभाष्योक्तं साधु द्रोणोव्रीहिरितितु सिंहोमा
णवकइतिवल्लक्षणयासाधुः लक्षणाचशक्यतावच्छेदकारोपएव। एवंचप्रातिपदिकार्थइत्यस्यालिं
गालिंगंप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहरणं। अन्येसर्वेलिंगाद्याधिक्यस्य परिमाणग्रहणंपरिच्छेदकमा
त्रोपलक्षणंतच्चनयनाह। एतावदेवस्वकंचमितिनियतोपस्थितिकत्वमिति। तदुक्तंप्रवृत्तिनिमित्त
तदाश्रयरूपंपरिमाणंचप्रातिपदिकांशेलिंगप्रत्ययविशिष्टांशेतुलिंगमहत्वादिकंच ततोनियतो
पस्थितिकमितितत्सर्वंतदर्थत्वेनगृह्यतेलिंगोदाहरणं तटस्तटमितिबोध्यं अकारांतप्रातिपदिका
त्कस्यापिनियमेनानुपस्थितेस्तस्यतदर्थत्वाभावात्। सानस्यादितिनचलिंगविशिष्टपरिभाषयासि

ा.र.
९३

द्धिः यथान्यासे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रययोरेवग्रहणे न लिंगग्रहणे न तन्मात्राधि
क्यस्यैव ग्रहणेन हिमानीत्यादौ महत्त्वस्यादिकृप्तसत्वेन तदसिद्धिरित्याशयात्। द्रोणादिशब्देभ्यः परि
माणस्यापि नियतोपस्थित्या तदपि तदर्थ एवेति तेभ्यः प्रथमासिद्धिः परिमाणग्रहणस्य मूलोक्तार्थ
कत्वे तु तथाबोधार्थं तस्यावश्यकत्वे नैतावदेव सुवचमित्युक्तेरसंगतिः स्पष्टैव। लक्षणान्वेति। इदं स्व
रूपकथनं न तु प्रकृतोपयोगि पदस्य स्वार्थ एवान्वाख्यातस्य पदांतरसमभिव्याहारे लक्षणेति सिद्धांता
त्। लक्षणांतर्भूतेति। सादृश्यसंबंधमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वमिति भावः। प्रथमेति मीमांसकरी
त्येदं। किंच स्वार्थद्रव्यलिंगानि द्रव्याश्रीयते इत्यनेन सूत्रारंभे स्यानाश्रयणं ध्वनितं। एवं च लिंगस्या
पि स्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात् तत्रापि सिद्धिरिति भावः। विचित्रत्वेपीति।
क्वचिल्लिंगस्यानियमेन भानं क्वचिदनियमेनेत्येवं विचित्रत्वेपि इत्यर्थः तदाह नियमांशेति। नियतोप
स्थितिक इत्यत्र नियमांशेत्यर्थः। इत्येव साम्यमिति प्रातिपदिकग्रहणस्य सूत्रोपक्रमे संख्याविध्येकवा

२६६

क्यतया व्ययेभ्यो प्राप्यातेभ्यो विधानार्थत्वं वदता तद्धितश्चासर्वविभक्तिरव्ययमित्यादिसूत्रे षु अव्यये
भ्यः प्रकारांतरेण विभक्तिं साधयता प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्यकृता स्वादीनां प्रातिपदिका
देव विधानेन कस्यार्थ इत्याकांक्षायां यस्मात्स्वादिविधिस्तदर्थ इत्यस्य लाभ इति भावः। उपचारात् ज्ञे
यत्वारोपात्। इतिवदिति। अत्र यथा वाहीके गोत्वारोपस्तद्वत् वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह एक इ ख्या
त्यादि। एतदनभिहित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। न्याय्यत्वादिति। इदं च यथान्यासेप्यावश्यकं अन्यथा ए
कादिषु वचनविपर्ययो दुर्वारः स्यादिति भावः। ज्ञापकेनेति ननु प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमात्तदाधि
क्यः प्राप्तौ किं ज्ञापकेनेति चेन्न। यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणा
र्थांतरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधिकरणार्थांतरस्याथ एव गां दोग्धि पय इत्यादावपादानत्वादि
शक्ते बोधेपि द्वितीया भवति तथा प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थांतरस्यैव व्यावृत्तिः स्या
न्न तु तत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति भावः। नन्व प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थांतरस्याप्रसि

र्थत्वा

२६७

ध्यानियमव्यावर्त्याप्रसिद्धिरितिनियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थ्यंतरस्यापितेनव्यावृत्तिरि
तिवाच्यं। प्रातिपदिकार्थएवप्र[थ]मान्तुनिरर्थकेइतितद्व्यावृत्तेरेवफलत्वात् तत्सत्वे[तु]कर्मादियोग्या
र्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तइहितस्वार्थेइत्यर्थान्नदोषः संख्याधिक्येतुभवत्येवद्व्येकयोरित्यादिभिरस्ये
कवाक्यत्वात्वार्तिककृतातुअर्थानियममाश्रित्यमात्रग्रहणंसंबोधनेच्चेतिसूत्रंलिंगादिग्रहणंच
प्रत्याख्यातमितिदिक्। जात्यादिरूपइतिजात्यादिनारूप्यतइतिव्युत्पत्त्याजात्यादिधर्मविशिष्टइ
त्यर्थः नन्वुच्चैरादीनामप्याधारतात्वविशिष्टाधारताशक्तिर्वाच्येतिनदप्रसिद्धिरित्यतस्त [—]न्वष्टे
नलिंगेतिईदृशात्तादृशाइति। अमुकलिंगादिरित्यर्थः। ननुसनित्याकारकप्रतीत्यभावेपिअस्ति
समानाधिकरण्यंस्यादतआह। स्त्वादीतिविरोधाच्चेति। सनित्यनेनसमानाधिकरण्येकारकत्वस्य
दुर्वारत्वादितिभावः। वाक्यशेषविरोधाच्चेतित त्सत्वेलिंगादेरपिसंभवेननहिविरोधइतिभावः। अव्या
सेश्चेति। ततःसनित्याकारकप्रतीतेरभावादितिभावः। अधिकव्यवच्छेदादिति हस्तमतादेः सत्वाल्लिंगा

भ्यामधिकस्यभानादितिभावः। अलिंगेति। अलिंगसंख्याचेतोकेवलंअनाश्रितंनिरपेक्षंलिंगा
दिनिरपेक्षंस्वार्थंजात्याद्याहतुरित्यन्वयः। असंभवीतिप्रकारतायाविशेष्यनिरूपितत्वात्। कारका
दीत्यादिनालिंगं सिद्धांतादितिओतःसूत्रेकैयटेस्फुटमेतत्। इदमेवयुक्तं। विशिष्टरूपोपादानाभा
वादस्याअत्राप्रवृत्तेद्रोणादिशब्दानांलाक्षणिकत्वेपिगौणत्वाभावाच्चेत्यपिबोध्यं। संबोधनप
दमिति। अत्रपुंजराजः आख्यातंसविशेषणंवाक्यमितिवाक्यलक्षणंतत्रास्यक्रियाविशेषणत्वा
भावेवाक्यत्वंनस्यादितिसमानवाक्येइतिप्रकृत्यविहितोनिघातोनस्यादितिभावइतिवस्तुतस्तु
एवंसतिनद्याम्पत् कूलंतत्रतिष्ठंतीत्याद्यर्थकेनद्यास्तिष्ठतिकूलेइत्यादौपष्ठ्यंतस्यक्रियायांविशे
षणत्वाभावात्तद्घटितस्यवाक्यत्वानापत्तौसमर्थसूत्रभाष्येसंमतनिघातस्यतत्रानापत्तिःत
स्मात्सविशेषणमित्यस्यसाक्षादन्यद्वारावायद्विशेषणंतत्सहितमित्यर्थोवश्यंवाच्यः एतेनप
तःपदात्परस्यपदस्यनिघातादयःक्रियंतेतयोःपरस्परान्वयनियमइत्यपास्तं। वस्तुतोव्रजानि

अपादानम् इति। प्रधानधात्वर्थाश्रय इत्यर्थः ३

इतिप्रभा २

र॰ देवदत्तेत्यादौजानीहीतिशेषस्तत्रव्रजनस्यकर्मत्वेनदेवदत्तस्योद्देश्यत्वेनान्वयान्नदोषग्रामकालेत्रलोट्
२ ते तिदिक्। आस्तोरित्यादि अनेनव्याख्यानात्क्रियाशब्द एवात्रेप्सितशब्देनत्वभिप्रेतपरोरूढ इतिसूचयति। आ
सुमिति। संबध्नुमित्यर्थः। केनेतिकरणाकांक्षाप्रदर्शनं। विशेषणीभूतेनेति। कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्य
र्थः। उपस्थितंपरित्यज्यानुपस्थितकल्पनेमानाभावादितिभावः। लभ्यतइति एवंचेप्सितपदेनकर्तृव्यापा
रप्रयोज्यफलाश्रयउच्यते। यथातंडुलंपचतीति फलस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनफलाश्रयत्वात्कर्मत्वंअ
तएवतत्समानाधिकरणेशोभनंपचतीत्यादौकर्मत्वसिद्धिः। वाक्यंभित्वेति। योगविभागेनेत्यर्थः। संज्ञा
विधीयतइति तदुक्तंभाष्ये किमिदंकारकइतिसंज्ञानिर्देशइति वाक्यभेदंदर्शयति। अपायेइत्यादिना नन्वे
वमप्येकसंज्ञाधिकारात्पर्यायापत्तिः नन्वक्रियाजनकानांसंज्ञिनामाक्षेपेणतेषांयोगविभागानुवृत्तिभ्यां
विनापिकारकसंज्ञाविधानेनपर्यायेसिद्धेयोगविभागेनानुवृत्त्याप्रतिवाक्यंसंज्ञाविधानंसमावेशार्थं
मितिवाच्यं आक्षेपेक्रियाजनकमात्रस्यसंज्ञापत्तौनटस्त्रुतमित्यादौस्वरवारणायकारकाहृत्तेत्यादौस्व

260

रितपाठायाश्रयणेधिकगौरवादित्यतआह। पुनःकारकेति। विभक्तेश्चापादानमित्यादिषुतदनुवृत्यातदनु
वादेनविशेषसंज्ञाविधानादित्यर्थः समावेशफलंतु यामेवासइत्यादावधिकरणत्वात्तत्रमीकारकत्वात्
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेतिबोध्यं करोतीतिक्रियांजनयतीत्यर्थः तज्जनकंचप्रत्यासत्यातवेवान्वेति। कि
मानन्वयिनइतितदन्वयप्रयोजकतज्जनकत्वाभाववतइत्यर्थः ब्राह्मणस्यपुत्रमिति। अत्राकथितंचेत्यने
नपृच्छिकर्मपुत्रनिमित्तस्यकर्मत्वापत्तिः क्रियाजनकत्वंतुनतस्यपुत्रेणान्यथासिद्धेः। अकथितंचेत्येत
त्प्राप्तापाौनत्वाद्य विवक्षायांसर्वथातदप्राप्तौन्वप्रवर्ततेअतएवास्यनक्रियान्वयइत्याह नत्विति क
रोतीति। स्वजनकत्वेनैतानव्यपदेशान्करोतीत्यर्थः। तदुक्तंभाष्ये यावद्ब्रूयात्क्रियायामिति तावत्कार
केइतिक्रियायांविषयइत्यर्थः विषयत्वंचजनकत्वेनेति बोध्यं। क्रियान्वयिनामिति क्रियान्वययोग्यता
वच्छेदकक्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः गृह्यतेइति अतएवनटस्त्रुतमित्यादौनदोषः क्रियान्वयीत्यर्थः
इतितदन्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्वादित्यर्थः। यथाश्रुतंतुनयुक्तंकारकाणांभावनान्वयइ

269

ल.र. तिवाक्यस्यघटत्ववतांघटत्ववत्त्वेत्येतत्तुल्यतापत्तेः अतएवभाष्येक्रियाजनकत्वमेवकारकत्वमुक्तं तज्जन
कत्वंचैषांतक्रियोपयोगिक्रियाश्रयत्वेनेतिचोक्तं। अतएवैषांक्रियान्वयः क्रियाजनकमितिज्ञातेकासा
क्रियेत्याकांक्षोदयेनक्रियायाजनकाकांक्षयाचतत्रान्वयस्यौचित्यात् अविद्यमानस्यसंप्रदानस्यापि
स्वज्ञानद्वाराक्रियाजनकत्वमित्यलं। तिङ्न्तादिभिरितिनैरेवतस्याः शक्तेरुक्तौकटादिप्रातिपदिकस्यउद्
ततछक्ताववृत्तेः कर्मणिवर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थेपितद्नापत्तिरितिभावः अनभिहितसूत्रम
पिअभिधानविषयेप्रातिपदिकस्यउद्ततछक्तौद्वस्यभावइत्यत्रैवतात्पर्यग्राहकमितिबोध्यं। साव
काशेति मात्रग्रहणेनकर्माधिक्येप्रथमायाअप्रवृत्तेरितिभावः प्रतीयमानामिति। अतएवतिङ्स
मानाधिकरणेप्रथमेतिवार्तिकन्यासः संगच्छते अनावश्यकत्वादिति तदभिमानादित्यर्थः। संख्ये त्रि
तिद्व्येकयोः कर्मणिस्वौजसित्यादेरेकवाक्यतयान्वयेकर्मणीतिसप्तम्याद्व्येकयोरितिसप्तम्यन्तत्वे १२६
त्वाद्यपेक्षत्वात्कर्मणिपदेकत्वंतत्रामित्यर्थोहिसाविभक्त्यर्थइतिपक्षः नचगुणानांचपरार्थत्वादिति

262

न्यायेनकर्मणिएकत्वेन्वामित्येवार्थउचितः संख्यायाआश्रयापेक्षायांप्रत्यासत्याकर्मादेरेवतत्वमि
तिउक्तोर्थो संगतइतिवाच्यं संख्यासंख्येययोर्नियमतः साकांक्षत्वेनेदृशेविषयेगुणयोरपिपरस्परा
न्वयांगीकारात् स्पष्टंचेदमत्रैवसूत्रेकैयटे। तदेकत्वस्येति प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः एवंचाप्रधानक
र्मादिविशेषणार्थमावश्यकंसूत्रंउक्तार्थानामितिन्यायश्चप्रधानार्थविषयएवेतिभावः कर्तव्यः कृदद्
ति। नन्वत्रद्वितीयातः परत्वात्सामान्यामपिप्रथमांबाधित्वापरत्वात्प्राप्तायाः षष्ठ्याः कृत्यानामितिवि
भक्तसूत्रेणनिषेधापत्तिस्तदधिकाराभावेउभयप्राप्तेः सत्वादितिवाच्यं अधिकाराभावेसर्वत्रैवोभ
यप्राप्तिविषयसत्वात्कर्मण्येवषष्ठ्यापत्तौकर्तृकर्मणोरितिसूत्रस्थकर्तृग्रहणस्योभयप्राप्ताविति
तिसूत्रस्यचवैयर्थ्यापत्त्यातन्मानेरवश्चेतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येनचोभयोः प्रयोगएवोभयप्रा
प्तिर्वाच्यतयाप्रकृतेनोभयप्राप्तिरित्याशयात् आक्रष्टव्याग्रामंशाखेत्यत्रकृत्यानामितिविभ
क्तसूत्रस्यभाष्योदाहरणेआश्रयपदकर्तृपदेध्याहृत्योभयप्राप्तिर्निरूप्याइत्यादाविति। आ
अ

263

कर्मणि घञ् अभावश्च

२· दिनाभवतोलौभैस्व: कद्दुत्येन्(त) कारकमिति। संख्याया: सर्वत्रविशेषणतयाभानादेकत्वेयत्कर्मे
त्यर्थ: वृक्षेशाखेतिवदेकत्वेइतिसप्तमीआधेयस्याधारत्वविवक्षया एवंचैकत्वविशिष्टे कर्मणीत्य
र्थइतिभाव: प्रत्याख्यातमितिन्यायेनैवसिद्धेरितिभाव:अनेनपंचकप्रातिपदिकार्थपक्षेप्या
वश्यकता सूचिता तत्र यथाप्रातिपदिकेनोक्ते कर्मत्वादौ भवति तथा तिङादिभिरुक्तेपिस्याद
तस्तद्वारणार्थमिदं। एवंसंख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थ: संख्यामात्रं विभक्त्यर्थइतिप
क्षेप्यावश्यकं तत् एवंचकारकस्यविभक्त्यर्थत्वं यत्र यत्र पक्षे तत्र तत्रानावश्यकमिति सूचितं श्री तं
तेरिति तत्प्रीतिरेव च सुभफलजनिकेतिभाव: क्रियाव्याप्यत्वेनेति क्रियासंबंधित्वेनेत्यर्थ:।
तज्जन्यफलाश्रयत्वाहितत्वं एवमेवेति धात्वर्थ एवविशेष्यइत्यर्थ: इयांस्तु विशेष:। तत्र फलां
शोविशेष्य:। कर्तरि तु व्यापारांशइति अतएवसुपआत्मनइतिसूत्रेभाष्ये इष्यते पुत्र इत्यर्थे पु
त्रीयतीतिनप्रयोगोभिन्नार्थत्वादितियदाक्षिप्य फलस्य प्राधान्ये प्रतिपिपादयिषितं तदावा

क्यमेव व्यापारप्राधान्ये तु क्यजिति कैयटश्च ~~क्रियमेवजनकाकांक्षविभक्त्य~~ यद्यप्ययमर्थ: प्रती
कांतरे कैयटेनोक्तस्तथाप्यत्रापि स एवार्थ उचित: अत्रैव वेत्यन्यत्र विस्तर: ननु नव्यन्यायादिग्रंथे
प्रथमांतविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्तथैवयुक्तमित्यत आह क्रियाप्रधानमिति इदं च रूप
प्रसूत्रे भाष्ये। क्रियेति धात्वर्थांश इत्यस्यापि क्रियात्वेन व्यवहारो द्रष्टव्य: तस्यार्थ इति। आख्यात
शब्देनात्र नियमेन जनकाकांक्षविभक्त्युक्तमाख्यातमाख्यातेनेत्यादौ तथा प्रतीते: रूपसूत्रे कैयटे
पि आख्यातात्कालसंख्यासाधनाद्यवगमेपि तस्य क्रियाप्रधानत्वमिति। नामान्याख्यातजानीतिशा
कटायनोक्तौ आख्यातावयवधातुजानीत्यर्थ: अतएव सर्वनाम धातुजमाहेतितद्वत् नानार्थकसु
णाद्यइतिसूत्रे भाष्ये पठितं। नैकं वाक्यमिति साधुइति शेष: प्रथमांतविशेष्यकबोधे तु तस्य तत्वं
दुर्वारमितिभाव: एवंच। अस्य साधुत्वापत्ते श्च भावप्रधानमिति। भावकालकारकसंख्याश्चत्वारो
र्था आख्यातस्य तत्र भाव: प्रधानमिति न दर्थं तद्भाष्यकार आह। नामानीतिनामपदेनसुबंतमिति

श·र· चत इत्याष्येस्पष्टं तत्राव्ययातिरिक्त मित्यन्वयैनिरूपितं। नमंत्याख्यातार्थंप्रतिविशेषणीभवंतीतिनामानीतितद्व्यु
१९ त्पत्तिर्निरुक्तभाष्येदर्शिता। किंच तन्निरुक्तोत्तरंयत्रोभेभावप्रधानेभवत इतिनिरुक्ते उक्तंयत्रोभेनामाख्यातेभ
वतोवाक्येतत्रतेभावप्रधाने क्रियाप्रधान इत्यर्थकतयाचत इत्याष्येतद्व्याख्यातं अतः पूर्वनिरुक्तस्यव्याख्यानां
तरंनादरणीयं। किंच कर्तृविशेष्यकबोधेऽपचदोदनंदेवदत्तंपश्येतिप्रयोगः शद्विधायक भाष्यकैयटयोरा
पादितः यद्यप्यंतरंगाप्रथमातथापिप्रधानानुरोधिनी द्वितीयाबलवतीतितदाशयः तदनुसारेणाह। पश्ये
ति। मृगस्यकर्मत्वेप्रधानानुरोधिनी द्वितीयैवस्यादितिभावः उक्तंचेति हरिणेतिशेषः तिङंतसुबंतशब्देनत
दर्थक्रियादिः। पचिक्रियाभवतीत्यर्थइतिस्पष्टं भूवादिसूत्रेभाष्येयोऽश्वमेधेनयजतेसब्रह्महत्यांतरतीत्यादौ
यत्कर्तृकायागक्रियातत्कर्तृकातरणक्रियेत्येवबोधइत्यन्यत्रविस्तरः। अपदार्थत्वादितितदन्वयेपदजन्योप
स्थितिविषयस्यैवप्रकारकत्वविशेष्यत्वस्वीकारात् पदाध्याहारस्यात्रासंभवात् इतिभावः। प्रकारत्वेपीति।
अपिनासर्वपक्षेविभक्त्यर्थस्यसंसर्गत्वमितिसमर्थसूत्रषष्ठीसूत्रभाष्योक्तःसिद्धांतःसूचितःशब्दोपस्थित

२८६

स्यापिसंसर्गत्वंषष्ठ्यांसर्वैरंगीकृतमेव इत्यर्थः फलस्यापीति। अपिनापक्वइत्यादौव्यापारस्यसंग्रहः तत्रत
स्यफलंप्रतिविशेषणत्वात्। इत्थमेव। कर्मत्वभानविषयेउक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः। व्यवस्थेति। सर्वसंमतेतिशे
षः। तद्व्यक्तेपीतिभावः वस्तुतस्तत्रापिसंसर्गतैव। घटपदेघटघटत्वयोःसमवायस्यैव। उपस्थितिपूर्व
कंपृथगाकांक्षायाअदर्शनेनाध्याहारस्योक्तिसंभवाभावादितिध्येयं। अतएव। फलस्यकर्मत्वादेव। तृतीये
ति। तत्रतस्यकरणत्वेनान्वयादितिभावः। दृष्टांतेइति। शोभनंपचतीत्यादौ तत्रनव्यनैयायिकवैयाकरण
योरुभयोरपिमतेफलव्यापारयोः परस्परान्वयस्यसत्वेनतस्यदृष्टांतत्वौचित्यात् पश्यमृगइत्यादौ
धावनदर्शनयोरन्वयस्यनैयायिकासंमततयासाध्यत्वेननदृष्टांतत्वमितिबोध्यं। दार्ष्टांतिके पश्यमृ
गोधावतिपचतिभवतीत्यादौ विशेषणसमर्पकादितिअन्वयबोधकालेइत्यादिः दुरुपपादत्वादिति
एवंचतथाप्रयोगविलय एवस्यादितिभावः। गौरवादिति। एकवाक्यतयान्वयेसंभवतिअध्याहारेण
वाक्यभेदेगौरवमितिभावः ननुप्रामाणिकंगौरवंनदोषायेत्यतआह। तस्यचेति शत्रसूत्रस्थेनभूवादि

२८८

प्रा०र० सूत्ररूढेनन्वमुनिवचनेनविरोधइतिबोध्यं अकिंचित्करत्वादिति। ऋषीणामेकवाक्यतयाबोधेसाधुत्वेस्ये
२८ छासत्वेइतिआदिः नास्तीति। एवंचतत्रद्वितीयाद्युपरीतिभावः ननुचेदृशेरूढत्वेविशिष्टस्यदेवदत्तमृगादेःक
र्मत्वंविशिष्टवाचकंचनप्रातिपदिकमितिनदोषः श्रुतामसैतन्माहात्म्यंतथाचोत्पत्तयःश्रुभाइतिवदितिवा
च्यं नीलत्वविशिष्टघटस्यकर्मत्वेप्रतिपादनीयेनीलंघटमित्यादौद्वितीयानापत्तेः श्रुतेत्यादिलापिभित्यक्तं
मुनिविरुद्धविचारेण॥ क्रियाप्रधानमित्यत्रक्रियायाःप्राधान्यमाख्यानघटकप्रत्ययार्थापेक्षयैवबोध्यते
तोदृश्यादिकंप्रतिधावनादेर्विशेषणत्वेपिनक्षतिरितिदिक्। भाष्येति। भूवादिसूत्रस्थंभाष्यंपचादयःक्रि
याभवंतिक्रियायाःकर्त्र्योभवंतीतितत्रोक्तं। वार्तिकं। शब्दविधायकरूढं। तस्यक्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्य
कर्मत्वस्वीकारेइतिक्रियांतरनिरूपितत्वस्वीकारेइत्यर्थः कारकस्य। करणादिकारकशक्तेः हरिंनमे
च्चेत्करवंपायादित्यादौहेतुहेतुमद्भावेन्वयेनोयोनक्रियाकारकभावेऐतिनदोषः। स्ववाच्यकधात्वर्थंप्रतिवु
कर्मत्वान्वयःकरणत्वान्वयश्चनासत्वरूपताप्रतिबंधकः शोभनंपचतीति। ज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यादौदर्शना

२८५

त्। अन्यत्रेति। कर्मत्वस्यसर्वत्रसंसर्गतैवेतिभाष्यसंमतपक्षेद्येत्वोमेवसारं। अभिहितेत्विति। तिङादिभिःक
र्मादिशक्तेरभिधानेप्रातिपदिकस्योद्भूततच्छक्तिकेर्थेवृतमानत्वाभावाद्द्वितीयादेःकर्मादिशब्देभ्यइवाप्राप्तिरि
तिभावः। नस्यादितीति। पचत्रु धातूत्तरानिष्ठयाभिधानादितिभावः। गुणाश्रयौगुणनिरूपिताप्रधानं। प्रधानक्रि
यानिरूपितांशक्तिं। अनुरोधमेवविशदमतिप्रधानविषयेतिगुणेनुक्तापितद्वदुक्तवत् प्रतीयतेतुल्यन्यायाद्गु
णनिरूपिताउक्तापिप्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशतेइति अतएवप्रासादेआस्तेइत्यादौसदिनिरू
पिताधिकरणत्वस्योक्तत्वेप्यासिनिरूपितस्यानभिधानेनानभिहितत्वात्सप्तमीसिद्धिः। इदंचरत्वाद्गुमिण
मुलितिसूत्रेभाष्येस्पष्टं तत्रत्यभाष्यार्थानुवादिन्यौचेमेहरिकारिकेइतिअन्यत्रप्रपंचितं। एवमुभयनिरू
पितशक्तेरनभिधानेगुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनीविभक्तिर्भवतियथाग्रामायगंतुमिच्छतिग्रा
मंगंतुमिच्छतीतिच। इष्यतेग्रामोगंतुमित्यादौप्रधानेपिक्रियानिरूपितशक्तेरभिधानेगुणनिरूपिताया
अप्यभिधानान्नकदापिचतुर्थीद्वितीये। गमेर्ग्रामःकर्मइष्येस्तुभेकर्मणीतिसन्सूत्रेभाष्येस्पष्टं। एवंचोभय

२८९

त्राप्याहत्यात्र शाब्दोऽन्वय इत्येव प्रतीयते। अत्र प्रयोगे गमिक्रियापेक्षे द्वितीया चतुर्थ्यौ न कदापि भवत इति
कैयटात्। एवं चैतद्विरोधादोदनं पक्तुं त्वपीष्टमेवेति पक्तेन चित्राचीनेन वक्तृतक्रपक्त्वेत्यादिना साधि
त्वं तेनोक्तं तददतितु छमिति बोधयन् स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेन तथैवानुवदति वस्तुतस्त्वित्या
दिना अत एव स्वादुमीति सूत्रे भाष्ये तुमुन् ण्मुलादयः स्वान्वयिना समभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेन
समानाधिकरणे तद्वाच्यकारके वक्तव्याः तेन पक्तौदनो भुज्यत इत्यादावोदने द्वितीया न। अन्यथा कृत्वा
द्यस्य कर्तर्यापत्तौ पचिक्रियाकर्मत्वस्यानभिधानात्तस्यादेवेत्युक्त्वा न वक्तव्यं अव्ययकृतां भावे विधाना
दित्युक्तं अनेन हि भाष्येणोभयत्र शाब्दान्वय एव लभ्यते। तत्र वचनारंभे एषां प्रयोगाणामुपपत्त्यभावा
त्तख्यौ त्योनेपि हर्युक्तरीत्यासनादिसूत्रस्थभाष्यसंमतया। भाव एवोचितः एवं च कैयटोक्तं क्षुधं प्र
तिहंतुं शक्यमित्यप्यसाध्वेव। वचनारंभे। सिद्धे तुमुनाद्यन्वयिक्रियानिरूपितशक्तेरर्थस्याभावो
यत्त्वसमानाधिकरणगुणम्ननतुमादिभिकृत्यर्थनिरूपितशक्तेः स्ववदभिहितत्वेनानभिहितत्वेन वा

प्रकाश इति सुधियो विभावयंतु। क्रियोरन्यतरेण सहेति इदं प्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तत
दृढेवेति बोध्यं। मैवमिति। ग्रामं गच्छतीत्यादावीप्सिततमत्वोपलक्षितमुद्देश्यत्वं भासते एतत्सूत्रबोध्य
कर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकरणत्वात् अत एव कर्मणा यमभिप्रैति स इति सूत्रे कर्मणेत्यस्या
भावे गां ददातीत्यत्र गोरुद्देश्यतया तत्रैव पर्यायेण संप्रदानसंज्ञा स्यादिति भाष्यकैयटयोक्तं सं
गच्छते चतुर्थ्या उद्देश्यत्वं वाच्यं तत्समानाधिकरणशक्तिर्वेति सर्वसंमतमिति भावः फलांतरम
प्याह। अग्नेरिति। ईप्सिततमपदाभावे वारणार्थानामित्यस्यैतदपवादत्वापत्तेः न चाग्नौ तत्त्वरि
तार्थे तस्यापि तदुपरूढाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् वारयतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभा
वानुकूलव्यापारोऽर्थः तत्रापीप्सितशब्दः क्रियाशब्द एव ईप्सिततममित्युक्तौ ईप्सितमात्रे सा
वकाशस्य परत्वादीप्सिततमेनेनेन बाधः ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापार
प्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं अत एवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीतिस्तत्रेति भावः। नैवंस्थकमिति। ता

ला·र· द्वेष्यसंग्रहोपि व्याख्यानादेवमविष्यतीति भावः तस्यापीप्सिततमभिन्नत्वात्। एकरूप एवेति इच्छाविषय
८१ त्वानिच्छाविषयत्वभानकृतवैरूप्यरहित इत्यर्थः। तदाह द्वेष्यानीप्सितादेरिति इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्व
योरादिना ईप्सागतप्रकर्षस्येत्यर्थः। उपयोगेपीति स्वरूपतः सत्त्वेति भावः तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वा
दिकं तु भासत एव तदाह नान्यलभ्यस्यैवेति भासमानो द्वेष्यत्वतदभावाभ्यामर्थतदिच्छाविषयत्वा
दिलाभादिति भावः आधारवाचिके इति इदमुपलक्षणं दिवो योगे करणवाचकत्वात्। कर्तुरीप्सि
म ततममिति लक्षणे विशिष्टस्य प्रवेशात्प्रामाणिकं गुर्वेव वाक्यमस्त्वित्यत आह। क्रियाया इति फल
स्य व्यापारस्य चेत्यर्थः। देवदत्तादिशब्दैरिति आदिना तिङ्। नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोपि प्रकृत्या
लाभः आधारत्वेनालाभ इत्यस्याधारत्वं न लभ्यमित्यत्रैव पर्यवसानात्त[illegible]वस्यैव वाच्यत्वं युक्तं त
स्य धर्मिसाकांक्षत्वाद्विशेषणत्वं च युक्तमिति चिंत्यं। अभेद इति विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः।
वाक्यार्थ इति हरिं भजतीत्यत्रेति शेषः। फलमिति कर्तुरित्यादिविहितकर्मसंज्ञकविषये फलमि

त्यर्थः। व्यापार इति कर्तृविषये स्वाश्रयेति स्थाल्यां पचति तंडुलमित्यत्र कर्मद्वाराधिकरणं। भूतले देव
दत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वाराधिकरणं फलीभूते इति। पदजोपस्थितावविशेषेपि तत्फलभूते शाब्दबो
धे इत्यर्थः इदमुपलक्षणं संज्ञयार्थस्य निमित्तत्वे तत्तत्संज्ञाप्रकारिकैवोपस्थितिरिति कर्मत्वादिनै
वोपस्थितेस्तत्रापि वैलक्षण्यमस्तीत्यन्यत्र विस्तरः। तन्निष्ठधर्मस्येति। आधारेतरावृत्तित्वे सति
सकलाधारवृत्तित्वरूपस्येत्यर्थः आधारता तु शक्तिविशेषरूपाखंडैवेत्याशयः नन्वाधारत्वेन निरूपका
श्रयसंबंधभेदेन भिन्ना आश्रयतात्वमखंडमिति नगौरवमत आह कर्मणीति लोके कर्मादिपदानां ध
र्मिपरतया दृष्टत्वेन सूत्रेपि तत्परतैवोचितेति भावः आधारस्य शक्यत्वेन तदाधारतानां आधारतात्वेनानु
गमान्नत्रानंत्यमिति बोध्यं। कर्मादयोपीति। अपिना संख्या सूत्रवदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरता
शक्तिरस्त्येतै धर्म्यभेदमापन्नैवोच्यत इति बोध्यं। संख्यानेति। येन कर्तृकर्मणी वैरूप्यापन्ने इति तद्वि
षये धर्मिपरता तिङ्विषये धर्मपरतेति वैरूप्यापन्ने इत्यर्थः। कृतां धर्मिवाचकत्वे बीजमाह। पाचक इत्या

दिस्वीकारादिति हृतामितिशेषः प्रपंचितमितिलादेश्वाग्रात्वादेस्तिङांच्चवैषम्यंसर्वथादुरुपपादमित्यादीति
भावः तेननदस्येति।अपादानादिविशेषैरविवक्षाच्चप्रसक्तस्यबुद्धिपूर्वमविवक्षासर्वथाःप्रसक्तविवक्षा
चेत्कभयविधापिगृह्यतेमहतेचात्या।गौतद्वाराचतस्याख्यातोपयोगइतिशास्त्रकृतंक्रियाजनकत्वं।न
चतस्यकर्मयुक्त्वाभावः तदंशस्यापिपरिगणनलभ्यत्वात् नचनटाग्निःसरंतंत्राब्दगृह्णातीत्यर्थात्मामा
दौ पोनत्वाविवक्षात्रैवेतिवाच्यं।आख्यातोपयोगइतिसूत्रेउपयोगग्रहणेनानुपयोगेआख्यातुरीदृशलक्षण
यापादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादितिभावः गोसंबंधीति।गोकर्मकंपयःकर्मकंचेत्यर्थः तत्रपयसएवेप्सितत
मत्वेआह।तथाप्युक्तमिति त्यजनोपसर्जनमिति गोःपयस्त्यजति गवापयस्त्याजयतीतिप्रतीतेरितिभावः।
न्यायसिद्धतयेति।व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः प्राचां।हेतुम तिचेतिसूत्रेभाष्यकृतां।प
रत्वादिति ग्रामादायातीत्यादौसंज्ञांतराप्राप्त्याभावपादानत्वंसावकाशंकर्मसंज्ञातुग्रामंगच्छतीत्यादौ।भाष्यमि
तिएतच्चभाष्यंनाकथितंचेत्येतद्विषयंअस्यापादानत्वाविवक्षायांप्राप्त्यापरत्वादित्युक्तसंगतेस्तथैनय

धर्तुरीप्सिततममित्यनेनापि...कर्मसंज्ञायाप्रयोगंकृ...नांतरेव्यापारद्वयार्थतेन

न्याह।पंचकमित्यादि।अवधित्वेत्यादि।अपादानत्वकर्मत्वशक्त्योरित्यर्थः ईदृशेचविषयेआकडारसूत्रत
द्भाष्यबलादुभयोरपिद्वितीयैवबोधकेतिभावः इतिस्थितमितिप्राचांग्रंथेइतिशेषः अत्रारुचिबीजंतुपदा
पयोनिष्ठविभागानुकूलोव्यापारएवधात्वर्थस्तदापादानत्वाविवक्षायामन्येनासिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमा
वश्यकं।एवमन्येष्वपिकिंचकर्तुरित्यपिषष्ठ्यपवादएव।तदभावेनहिविषयेपिषष्ठ्याएवप्राप्तेरतः षष्ठ्यपवा
दत्वमात्रेणनसंबंधत्वेन बोधकतोचितातस्मादत्रापिक्रियाजनकतासमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्वे
नैवबोधइत्येवोचितं।व्यापारद्वयार्थत्वेनहिकर्मकास्तेषांप्रधानकर्मणिलादयःप्रधानकर्मण्याख्येये
लादीनाद्विकर्मणामित्युक्तेःप्रधानकर्मत्वंचकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेकर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्या
पारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वं ण्यंतविषयेईदृशाप्राधान्यस्यैवग्राह्यत्वात्।गर्गाःशतंदंड्यंतामित्या
दौगर्गाणामेवतत्वमितितत्रैवकर्मणिलादयःउद्देश्यत्वरूपमात्रप्राधान्यंतुशतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्र
धानगर्गानुरोधात्शताद्द्वितीयानिरितिनदृष्टिसूत्रस्थभाष्यविरोधः।एकव्यापारार्थकदुहादियोगेत्वप्र

धानकर्मणिअप्रधानत्वंचोक्तप्रधानकर्मभिन्नत्वंतच्चतत्रार्थेगवादीनामेवकर्तृत्वाश्रयत्वाभावात् एवं
च भाष्यानुक्तानांपरिगणनेपाठोऽयुक्तः।अर्थनिबंधनेयंसंज्ञेतिचायुक्तं एवं व्यर्थत्वेनहिकर्मत्वातिप्र
संगस्त्वनभिधानेनवारणीयइतिदिक्।अपादानत्वमात्रेति विभागानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षा
यामितिभावः गोःक्षीरेति नचक्रियान्वयेपिशेषत्वविवक्षायांसेतिवाच्यं।षष्ठ्यंतार्थस्यस्वान्वययो
ग्यार्थकनामसमभिव्याहारेतत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः अतएवतंडुलानामोदनंपचतीत्यादौव्यर्थश्चैवंप
चिर्विकारयोगेषष्ठीतंडुलविकारमोदनंपाकेननिर्वर्तयतीत्युक्तंभाष्येनतुपाकान्वयेषष्ठीत्युक्तमि
तिदिक्।निर्मूलइति।अपादानत्वाद्यविवक्षायांतेंत्संबंधिनःकर्मत्वेमूलंनास्तीतिभावःद्विकर्मकत्वं तु
यदीष्टंतर्हिव्यापारद्वयार्थतयाबोध्यं।उदाहरणमप्ययुक्तमिति।शक्रात्घृतरुंजग्राहेत्येवप्रती
तेःपराक्रमातिशयद्योतनायजहारघृतरुमित्यस्यैवोचितत्वाच्चेतिभावःद्विकर्मकत्वमितिअक
थितसूत्रविषयत्वयेत्यर्थःकैयटमाधवादिसंमतत्वादितिभावःअतस्तद्रीत्येवदूषणमाह।एवंचे

२६६

दक्ष.प्र.आनिर्प्रयतेत्यनमेव ५

त्यादिना।प्रधानमितिउद्देश्यत्वादितिभावःतस्योद्देश्यत्वेमानमाहार्थिनश्चेतिनतुनिग्रहार्थइतिशा
रीरदंडाद्यर्थइत्यर्थःतस्मादेववाक्यशेषादितिभावःएतत्सर्वंमाधवादिरीत्या।लाघुत्पत्तिनियाम
कंयदिप्रागुक्तंप्रधानकर्मत्वंतदेदंसर्वमसंगतमित्युक्तदिशोह्यंद्विकर्मकेष्वितिअकथितसूत्रवि
षये ष्वित्यर्थःपचेरप्रमाणिकत्वदूषणंकैयटाद्यनुरोधेतिनेध्वनयन्नाहकैयटेतिअत्रारुचिबी
जंतुपचेर्व्यापारद्वयार्थत्वेकर्तुरीप्सितोमितिकर्मणोरसंस्येकव्यापारपरित्यागेनकर्तृत्वविवक्षया
पिभाष्यस्यसूपपादत्वेनैतंतत्सूत्रविषयत्वेनमानमितितन्मतांतरेति पूर्वोपपादितभाष्यसंमतम
तांतरेत्यर्थःभाष्यानुक्तानांसर्वेषांग्रहणमप्रमाणमित्यनेनसूचयति।उदाहृतत्वपरग्रंथाश्च्य
थाश्रुतकैयटानुसारेणेतिचध्वनितमित्यन्यत्रविस्तरःकैयटइतिअत्रारुचिबीजमुक्तं इतिभा
वइतिअर्थनिबंधनेयंसंज्ञेतिवदतांकैयटादीनामित्यादिःद्विकर्मकत्वंतुव्यापारद्वयार्थत्वेनसि
द्धमितितत्वं।कुरुपांचालादिरितिव्याख्यानात्तथैवभाष्योदाहरणाच्चेतिभावःनवैयर्थ्यमितिशी।

२६७

ङ्गादेरपि शयनपूर्वकं व्यापने इत्याकर्तुरित्येन कर्मत्वस्यास्यादियोगइवसिद्धत्वादितिभावः एवंचैवंक
ल्पनयोक्तदेशादीनामेवकर्मत्वंनान्येषामनभिधानादितिसूचयति । प्रसिद्धस्येति क्रियायाः कालोपा
धित्वमेवप्रसिद्धमितिभावः तेनेति । देशादीनांग्रहणेनेत्यर्थः यत्तुमासादेरेवग्रहणेनेतिअर्थइतित
न्नजन्यमात्रस्यकालोपाधित्वेपिकालत्वाभावात् यदितुजन्यमात्रस्यकालत्वमितिमतमस्तितदाघ
टत्वादिनानतस्यकालतानाकिंतुमासत्वादिनैवेतिभावः । एतच्चनापूर्ववचनमित्याकरेस्पष्टं । अध्वानंस्व
पितीति । स्वापमात्रार्थकोत्रस्वपितिः कार्यसंप्रत्ययादिति कार्यसंप्रत्ययस्यौचित्यादित्यर्थः ननुकर्त
रिकर्मेतिसूत्रेक्रियाया अपिकृत्रिमकर्मत्वोक्तेरिदमसंगतमतआह । कर्मेति प्रांच इति । हेतुमतिचेत्यत्र
भाष्यकृतइत्यर्थः गुणक्रियायां । णिच्प्रकृत्यर्थक्रियायां । स्वातंत्र्यादित्यस्यस्वधर्मेणाभिधानेहेतुत्वं त्रि
कर्मसंज्ञानियमस्यच । प्रेषणे । ण्यर्थे । तृतीययेतिस्वधर्मेणेत्यस्यस्वकार्येणेत्यर्थः विशिष्टायाः संबं १४४
धेहेतुमाह हेतुमतीति । अंतरंगत्वादिति एवंचपरत्वादित्यभ्युच्चयः अस्याविधित्वमित्ययंपक्षआ

उक्तस्यापि दीर्घत्वादिति । अनेनार्थेनिबंधनेपर्मं [...]

कडारसूत्रेभाष्येध्वनितइत्यभिमानः तत्रहिपरंकार्यमितिपाठेगत्यादीनांण्यंतानांकर्मकर्तृसंज्ञम
पिप्राप्नोति आरंभसामर्थ्यात्कर्मसंज्ञापरत्वात्कोर्येत्र कर्तृसंज्ञाप्राप्नोतीत्युक्तं । तत्रारंभसामर्थ्या
दित्यस्यगत्यादिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्यर्थमन्यते । पुरस्कारेत्विति तुनारुचिः सूचिता । प्रयोजकव्या
पारेप्यानर्थनित्वलक्षणार्थप्राधान्यस्यशाब्दप्राधान्यस्यचसत्वेनोद्देश्यत्वलक्षणार्थप्रा
धान्यस्यप्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्यपुरस्कारोनयुक्त इति किंचकर्तृग्रहणंधात्वर्थप्रधानीभूत
व्यापाराश्रयरूपस्वतंत्रोपलक्षणंनतुतत्संज्ञकपरं अतउपजीव्यत्वंदुरुपपादं । आकडारसूत्रस्य
स्यारंभसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारंभसामर्थ्यादित्यर्थः किंचपरंकार्यमितिपाठेविरोधाभावा
त्सर्वत्रसंज्ञाद्वयप्राप्तावस्यानियमार्थत्वेवोचिताएषांकर्मसंज्ञैवेतिनियमस्तु नप्राक्कडारादि
तिशास्त्रबाधापत्तेः स्पष्टंचेदंतत्रैवकैयटेन विहेतितथ्यमुक्त मित्यनेनापिनतस्यानीप्सितत्वा
भावात्तत्रापिकर्तुरित्यनुवृत्तेश्चलक्षणांविनेतिकर्तृपदस्यस्वतंत्रेलक्षणांविनेत्यर्थः अतएव

ा०र० सार्थो दीयते इत्यत्र कर्तुरपादानत्वेपि कर्मत्वप्रयुक्तलकार सिद्धिरितिसंप्रदानसंज्ञासूत्रे कैयटे स्पष्टं। त
१९ त्प्रयोजको हेतुरितिसूत्रेप्येवमेवात एव णिचः सिद्धिः अवधेहीति किंच प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयो
गरूपफलाश्रयंत्वेनाप्सततं कर्मत्वं। किंच णिजुत्पत्तेः प्रागेवद्युगर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिः तस्यामवस्थायां कर्तृ
त्वसत्वात् अकृतव्यूहाइतित्वनित्यंनास्त्येव वा प्रापणमितिउत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्या
पारोहितन्। तथापीति। अत एव प्रतिषेधाद्यथाकथंचिदित्यर्थः नामप्यत्र ग्रहणमिति भावः प्राप्तिं
मत्वेति। नवेतिसूत्रे भाष्ये हृक्रोरिस्योभयत्र विभाषात्वमुक्ता प्राप्तेभ्यवहरतिं उदाहृत्या प्राप्तिहरतिभारं
देवदत्तो हारयति भारमित्युदाहरणात् विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थोभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तत्र त्वकैय्य
टाच्च नगती। तिसूत्रे हृवत्योरप्रतिषेधः संप्रहरंते राजान इति हिंसार्थ एव भाष्ये उदाहरणाच्च तत्रैव नव हि
गत्यर्थः। देशांतरप्रापणं हि वहेरर्थ इति भाष्येण प्रापणस्य गतित्वाभाववोधनाच्च नगत्यर्थत्वेन तेषां त्रि
ग्रहणं प्राप्तिश्च संबंधमात्रं न संयोग एव अतुरंप्राप्तो धनं प्राप्तोभ्रः प्राप्तेत्यादिव्यवहारात् कर्मणि न कर्तृ १४
आदि १

२१०

ती

रिक्तः देशांतरप्राप्तेः परंगतिं विनानुपपत्त्या क्वचिन्नांतरीयकतया गतिप्रा॑प्तिरस्त्येव तादृशामपि गत्यर्थक
त्वमभिमत्य वार्तिकारंभः वस्तुतोप्राप्तिरेवेति अनेन सूचितं। हिंसेति हिंसांगे भक्षणे च भक्षयतेर्वृत्तिर्वो
ध्या। भाष्यप्रयोगादेवेति आध्यानार्थक घटादिभिन्नस्मरतेरेव योगे तद्भाष्यप्रामाण्यात्कर्मत्वाभावो घ
टादेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः परात्वादिति। इदंच कैयटानुरोधेनोक्तं वस्तुतः शब्दक्रियाणामितिप
क्षे भाष्ये ह्वाययति शब्दाययति क्रंदयती नां निषेध उक्तो न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवं च तत्र पक्षे श
ब्दायतौ प्रतिषेधानु॰॰कर्मक शब्दाययति स त्वेनमानं शब्दस्य धात्वर्थसंग्रहीतत्वेपि बहिर्भूतपुत्रादि
कर्माभावेन मानमिति बोध्यं। व्याचख्युरिति तेन बोधनातिरिक्तार्थस्य न हि कर्मकत्वं अन्यथा प्रसिद्धा
र्थपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यादिति भावः ग्राहेः बोधना॰तिरिक्तार्थग्राहेः ततश्चेति। एवं च व्याधिकरणत्वाद
न्यपदार्थाभावाच्च बहुव्रीहिर्नस्यादिति भावः प्रतिग्राहिते इति अस्य जायये त्यादिः तत्र जायाप्रतिग्राहि
तशब्दयोः तृतीयातत्पुरुषं हृत्वा बहुव्रीहिः कार्य इति भावः बहुव्रीहिणा तृतीयातत्पुरुषस्तु दुर्लभो वि

२११

धायकाभावात् अवयवेन सामर्थ्येपि समुदायेन त्वतीयांतस्यासामर्थ्याच्च तदाह जायानिवेति ननु हि
कर्मकत्वे पि धेनुरूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायां गंधमाल्यं कर्मण्येव क्ते इष्टसिद्धिरिति चेन्नणि रूप
जुलत्यर्थप्रयोजकजायायाहेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोश्च कर्तृप्रयोजकत्वरूपत्वेन प्रयोज्यायाधेनोः कर्तृ
त्वार्थजायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेने दृशार्थस्यैवैतत्कर्मसंज्ञानि
मित्तकोटौ प्रवेशेने दृशाविषयेकर्मत्वाविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात् कर्मत्वत्राक्केरपितत्समनिय
तत्वेनाविवक्षाया असंभव इत्यभिमानात् नचनिरुक्तप्रेषणप्रतिग्रहधातोर्णिचिगंधमाल्यकर्मण्ये
वक्ते इष्टसिद्धिर्जायापदेन षष्ठीसमास इति वाच्यं। प्रकृत्यैव तदर्थलाभेणिजुपादानस्य पुष्टतापत्तेः
ननु गयादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपराणां समासेन्यपदार्थपरत्वमिव प्रतिग्राहितशब्दस्य धेनुप
रत्वेपि वृत्तौ गंधमाल्यपरत्वं भविष्यतीत्यत आहान्यपदार्थेति। तदंतर्भावेणैकार्थीभावस्य सूत्रव्यु त्रिग
त्पत्यादिबलेनांगीकारेप्यन्यांतर्भावेण तत्स्वीकारे मानाभाव इति भावः। व्याख्यानात्संघातग्रहणे। १४८

स्थितेव्याख्याने बीजाभासं दर्शयति पूर्वनिपातेति निविशत इति अत एव सत्वे निविशत इति भाष्यप्रयो
गः संगच्छते। भाष्यप्रयोग इति समर्थसूत्रस्थ इति शेषः। उभसर्वयोस्तसाविति उभांश उभशब्दघटित
समुदायोद्देश्यकत्वं षष्ठ्यर्थ इति बोध्यं उभशब्दस्य शब्दपरत्वाद्वृत्तिविषयत्वेपि नापूर्व वार्तिके। उदा
हरणे तु अंतरंगत्वात्पूर्वमेवायच्चित उभयशब्दात्तस्यापि तद्घटितसमुदायोद्देश्यकत्वमस्त्येवेति
न दोषः वृत्तिविषय इति वृत्तौ हतायामित्यर्थः। प्राचीनैर्हि उभौ साभ्यासस्येति निर्देशेन वृत्तिघटके
परत एवायजिति व्याख्यातं तदाहोभयशब्दादित्यादि एवं च तेषां लक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति भावः।
अविभक्तिक इति अनुत्पन्नविभक्तिक इति तदर्थ इति तद्व्याख्यातारो दृष्टांतबलेन तथैव लाभात्त
दभिप्रेत्याह जश्त्वस्येति अतिदेशादिति अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः। आद्यादित्वादिति। कूल
संबंधिपार्श्वद्वयाभ्यामागता इत्यर्थे पंचम्यास्तसिलित्यन्ये। समानाधिकरण्येन विनापि संबंधं
विशेष्यविशेषणभावेन। षष्ठ्येति भेदसंबंधपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः। नाम्नोरित्यनेन

क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावरूपकारकविभक्त्यर्थसंबंधेनान्वयइतिसूचितं। वैयधिकरण्येनेति। ष
ष्ठ्यावेत्येतद्वैयधिकरण्योपलक्षणमितिभावः। क्रियान्वयइतिबोधनीयक्रियान्वयइत्यर्थः। धिक्शब्दयो
गाभावादिति। संबोधनस्यक्रियान्वयात्तत्क्रिययैवधिकोयोगोनतेनापीतिभावः व्याख्यातमिति। ताते
त्यादेर्हाशब्देननयोगइतिभावः हापदस्यचाध्याहृतत्वामित्यनेनमामित्यनेनवान्वयइतितात्पर्यं। का
रकविभक्तित्वमिति कर्तृकारकविभक्तित्वमित्यर्थः संबोधनपदार्थस्यदेवस्यत्वमित्यनेनसहाभेदे
पिशब्दतः क्रियाश्रयत्वादिप्रतीतेरुपपादनस्याशक्यतयाकर्तृत्वंदुर्लभं। वास्तवक्रियाश्रयत्वमादा
यकर्तृत्वेतुबहूपप्लवइतिभावः। नास्यप्रवृत्तिरिति अतएवसर्वेषाममम्लानमुपर्युपरिवर्ततइत्या
दौनद्वितीया अत्रह्युपर्युपरीत्यस्यातिशयोर्थोनसामीप्यंवीप्साद्विर्वचनंवात्रेतिबोध्यं उपसर्गइ
ति। बुभुक्षितान्वितप्रत्ययार्थसंबंधस्यक्रियागतत्वात् बुभुक्षितस्यनभातीत्यन्वयइतिभावः मध्येइ शिव
त्यंतराइतिहिमध्येइत्यर्थकंतस्यलक्षणेतिवृक्षप्रकाशेविनिधुद्विद्योतज्ञानात्वृक्षोलक्षणं १८०

२९४

विद्युद्विद्योतनंलक्ष्यं। कर्मणीति। वृक्षपदार्थस्यसेचनंप्रतिकर्मत्वात्। अतएववृक्षस्यवृक्षस्यप्रति
सेचनमित्यादौषष्ठीतिभावः विषयतयेति। अन्यद्योत्याया अपिवीप्सायाः संज्ञाप्रतिनिमित्तत्वादि
तिभावः। इतरेलक्षणादयस्तु द्योत्याएवेतिबोध्यं। इत्तितुनभवतीति विशिष्टक्रियासंबंधेविशेषये
नापिसंबंधात् आनिरितिभावः एतत्सर्वंहरदत्तानुरोधेनकर्मत्वाविवक्षायामपिद्वितीयार्थंसंज्ञाया
आवश्यकत्वात् किंच परेक्रियाविशेषकत्वेनन्वर्थत्वेनकर्मप्रवचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यन्यत्रविस्त
रः। नन्वत्रार्थेभागाप्रतीत्याकथंनिषेधोतआहात्रचेति अर्थतोभागेपर्यवसानमादायनिषेधप्र
वृत्तिरितिभावः कालाध्वेति येनकालेनाध्वनावात्यंतसंयोगस्ताद्वृत्तिभ्यामित्यर्थः तस्मादितिअंत
रंगत्वाच्चेत्यपिबोध्यं। एतेनशेषग्रहणाननुवृत्तौतेनैवेतिपरास्तं। इतिद्वितीया प्रधानीभूतेति। प्रा
धान्यंचकर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारेधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारितानाश्रयधात्वर्थे। धा त्वं
तुनोक्तक्रियेकारकेनित्यंकर्तृतेष्यतेइतिअन्वयः। यद्व्यापारादिति अनंतरशब्दयोगेदूरांतिका
त

२९५

र॰ ८ भैरितिसूत्रेणपंचमी। यत्रयेषांकारकाणांमध्येइत्यर्थः। वक्ष्यतइतिवस्तुनीत्यर्थः। सार्वविभक्तिकत्वासिः
तत्कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यंइदंवस्तुकर्त्रेवेत्यादिक्रमेणननिर्देश्यमित्यर्थः हियतोवक्ष्यनततत्तद्रूपेणाव्यवस्थि
तं। तामेवाव्यवस्थांदर्शयति स्थाल्येत्यादिकारकत्वमिति। विशेषणत्वादिर्योयेरवंजक्रुद्धादावव्यवस्थितं
एवंकारकत्वंतत्स्याप्यमधिकरणत्वादिकंचेत्यर्थः। तंडुलानोदनंपचतीत्यत्रकारकस्यापितंडुलस्यतंडुला
नामोदनंपचतीत्यादावोदनपदार्थान्वयेनषष्ठ्यंततादर्शनात्कारकत्वस्यव्यभिचारोद्रष्टव्यः। प्रकृतव्य
त्युपेतिप्रकृतधातुव्यक्तीत्यर्थः। अनेकधात्वमेवदर्शयति एवंत्वपर्वेरिति तंडुलधारणादिपरत्वेइति।
आदिनाआपाकसमाप्तिधारणं। अवयवविभागोदीति आदिनारोटिकादावत्रयवमेलनंतंडुलाःकर्तार
इतिकर्मकर्तरीत्यर्थः संप्रदानापादानयोस्तुनकर्तृत्वविवक्षात्राब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तत्व्यापारेधातोर
वृत्तेरितिबोध्यं। उपात्तेइति उक्तेइत्यर्थः स्वप्रकाशत्वे। ज्ञानविषयत्वेकर्तृकर्मविरोधइति अभेदेआधा
राधेयभावस्यविषयविषयिभावस्यचाभावादितिभावः। शब्दविशेषोपाधिकस्य शब्दविशेषनिमित्त

कस्य। कर्तृकर्मशब्दयोराश्रयविषयत्वसकत्वेस्वप्रकाशत्वेइत्यस्यप्रकाशपदव्यवहार्यत्वइत्यर्थे
याल्लक्षणेवदोषइतिबोध्यं। परेतिकर्मत्वाभिमतापेक्षयापरेत्यर्थः गम्यादिकर्तर्यतिव्याप्तिवारणायेदं
अपादानेइति। प्रयागात्काशींगच्छतीत्यादौ तस्यापिक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादितिभावः धात्वर्थ
तावच्छेदकेतिसंयोगस्यैवतथात्वंनतुविभागस्येतिभावः। तत्वेवेति ण्यंतधात्वर्थतावच्छेदकत्वेवेत्यर्थः
वचनबलात् गत्यादिनियमबलात्। ननुविभागस्यतत्वेनकर्तुरितिनयायुक्तमितिनप्राप्नोतिअपा
दानप्रकरणेवध्यन्ययिनोविभागस्यधात्वर्थतायावक्ष्यमाणत्वात् इत्यतआह। एकसंज्ञेतिसावका
शायाइतिविप्रश्नुक्तेइत्यादौसावकाशायाइत्यर्थः कर्तुरिति कर्मसंज्ञात्वपादानत्वस्यपरत्वाद्बाधिका
अतएवग्रामंत्यजतीत्यादौद्वितीयासिद्धिरितितात्पर्यं। अपादाननिष्ठविभागीयसंबंधस्यफलता
नवच्छेदकत्वान्नदोषइत्यपिबोध्यं। अतएवसंज्ञाधिकारेसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावादेवअहंका
रादीति। आदिनाशरीरंविभक्त्युपस्थितानामिति विभक्त्यर्थस्यसंसर्गत्वमनेतदंतोपस्थितानामि

८.२. त्यर्थः। व्यत्यास इति तत्र व्यत्यासेनैव धातुतस्तदुपस्थितिरित्यर्थः। तत्र व्यापारजन्यफलमेव धात्वर्थ इ
तिभावः। तदिष्टापत्तीतिकृत्यकृत्यर्थक्रियायामपि कारकाणामन्वयादितिभावः। तत्रैवमानमाह। कर्त्रि
त्यादि यत्तु भवतिक्रियायां प्राथमिकान्वयेन न तद्विभक्तेरोकृदंतेन पार्ष्ठिकान्वयात्तेषां चारितार्थ्यमिति
तन्न भवतिक्रियायां कर्तृत्वेनान्वये कर्तुरुक्तत्वात्तृतीयानापत्त्याहरिणा वातइत्यसिध्यापत्तेः करणत्वे
नान्वये पार्ष्ठिकस्यापि हरिकर्तृकत्राणकर्मणो बोधनापत्तेः कर्तृत्वतृतीयांतेन समासविधायकासंग
तेश्च यत्कर्तृ कृतिकर्मविश्वमिति विग्रहवाक्यजबोधाद्भिन्नबोधस्वीकारेनमानमत आह। षष्ठ्यर्थे
ति आहतीति इदं च यथायोगं सर्व विभक्त्यपवादः। नाम्नेति। नामसंबंधितीष्णत्ववानित्यर्थः। कर
णशब्दानुवृत्त्येति। एकसंज्ञाधिकारेणचेतिबोध्यं। ननु मनसादेवइत्यसंगतं हृद्योगलक्षणषष्ठीप्रा
प्तेः नच कर्तृसाहचर्यात्तत्र मुख्यव्यवहारेण धात्वर्थाश्रयस्यैव कर्मणो ग्रहणं अत एवस्तोकं पाक इत्या त्रि
दौ षष्ठीनेति वाच्यं। धात्वर्थभेदेनान्वयिकर्मग्रहणे नैतदुपपत्तावत्राग्रहे तो मानाभावात् ध्वनितं १४

२९८

चेदमाकडारसूत्रे कैयटेनादृशसंज्ञासत्वे दृढतरमानाभावश्चेत्यरुचेराह किंचेति। कर्मत्वं नेति। न
चवैकल्पिकत्वेप्यत्यंताविद्यमानकर्मकत्वाभावात्कर्मत्वाभावः सिद्ध इति वाच्यं। तत्रात्यंताविद्यमानक
र्मकाणामेव ग्रहणे मानाभावस्यान्यत्र निरूपितत्वात् इतिभावः। फलांतरमाहाणावितिदीव्यते स्सैदेवद
त्तेनेतिभावेलकाराभावः फलमित्यपि बोध्यं करणत्वाच्च तृतीयेति समावेशफलं द्वितीयेतीति। अस्ता
सीव्यतीत्यत्राक्षपदस्यक्षयेजे धनेलक्षणानचतदाकरणत्वं अक्षैरित्यर्थेस्तानितिनभवतिइत्यस्ये। ए
कैवह्यत्र शक्तिरितिदिव्धात्वर्थनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः सहयुक्ते। अत्राप्राधान्यं नाम
शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभाव इत्याह पितुरत्रेति। आर्य इति पुत्रसाहित्यवान् पिता आगत इति बोधे सा
हित्यस्य पुत्रेणागमनसंबंध एव संभवति इ पश्चात्तस्यापि मानसस्तत्संबंधबोध इतिभावः। शाब्दत्वं
चविवक्षानिबंधनं एवं चैषु शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः सहैव पुत्रैर्दशभिर्भारं व
हतीत्यादौ विद्यमानतावाचिसहशब्दयोगे क्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेष्याभावकृतो विशिष्टाभावो दशा

२९९

ते

गांपुत्राणांविद्यमानेपीत्यर्थइत्यन्यत्रविस्तरः।अंतरंगत्वादितिप्राचीनैरंतरंगत्वमूलकतयोक्तात्उप
पदविभक्तेरितिन्यायादित्यर्थः।वस्तुतस्तद्वाचनिकमेवेत्यंतरंगत्वं तन्न्यायोपलक्षणंबोध्यं।प्रथमाया
श्चकारकविभक्तित्वमनभिहितपादेभाष्येबहुशःस्पष्टं।अन्यत्रप्रपंचितंच।अंतरंगत्वंतुनयुक्तं।षष्ठ्यप
वादत्वमिवप्रथमापवादत्वस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः।अनंतरस्येतिन्यायेनप्रथमापवादत्वस्यैव
वापत्तेः।उपपदविभक्तेरितिन्यायेनचवाचनिकेसर्वतोबलवत्वेकारकविभक्तेर्बोधितेर्थाछेषषष्ठ्यप
वादत्वमुपपदविभक्तीनामवतिष्ठते।किंचउपपदविभक्तेःपदांतरनिमित्तकत्ववत्कारकविभक्तेःक्रि
यानिमित्तकत्वात्तत्वंदुरुपपादंनच।संबंधस्यक्रियाकारकभावमूलकत्वेननतत्प्रयुक्तं।कार्यंबहिरंगं
पुत्रेपितृतीयानापत्तेरेकक्रियाकर्तृत्वमूलकत्वात्साहित्यस्य।क्रियायाःप्राधान्यात्तन्निमित्तकाविभ
क्तिःप्रबलेत्यपिनयुक्तं।अप्रधानक्रियायामपिकारकान्वयदर्शनात्तदेवध्वनयन्नाह।इत्यादौकार त्रि
कविभक्तेरिति।अत्रादिनापुत्रेणसहागतःपितेत्यस्यसंग्रहइत्यलं।अर्शआद्यजंतइतिव्याख्यानादि १५

तिभावः।अन्यथायेनयुणेनकाणत्वादिनावयवस्यविकारोलक्ष्यतइत्यर्थापत्त्याक्षिकाणमस्येत्यादौप्र
थमांबाधित्वायुणवचनात्काणशब्दादेरेवस्यात्।अक्ष्णाकाणइत्यादौतुषष्ठ्येवस्यादितिबोध्यं।प्रकृत्य
र्थेतिअर्शआद्यच्प्रकृतेरित्यर्थः।शरीरस्येत्यवयव्युपलक्षणं।संभवतीतित्वस्यःसंभवतीत्यर्थः।इत्था
दीतिआदिनायुणक्रिये।एवंचत्रितयसाधारणंहेतुत्वंनियतक्रियमितिक्रिययानियतमित्यर्थः।क्रिया
मात्रविषयमितियावत्।हेतुकरणयोर्वैषम्यांतरमप्याह।नाश्रिनेत्विति।एवंचकरणत्वहेतुत्वविषयक
शाब्दबोधायस्त्रद्वयमित्यर्थःविकल्पतइति।तदर्थत्वेनविवक्षायांचतुर्थीहेतुत्वेनविवक्षायांतृती
यायाश्चप्राप्तेर्विवक्षाभेदेनविभक्तिद्वयमित्येतावतानयोर्विकल्पव्यवहारइतिबोध्यं।फलेनसहेति त
च्चफलंफलत्वेनतृतीयार्थइत्येकेहेतुत्वेनैवेत्यन्ये।अध्ययनहेतुकोवासइतिबोधस्तृतीयायां।चतुर्थ्या
मध्ययनोपकारकोवासइतिबोधइतिमतेइदं।अध्ययनोपकार्यकोवासइतिबोधश्चतुर्थ्यामितिमते
तत्राप्यभेदभानमेवेतिबोध्यं।गम्यमानेतिप्रमेयेणेत्यादिपदजबोधविषयेत्यर्थः।स्पष्टंचेदंसहयु

ा०र० क्तइत्यत्रभाष्येतदाहनतुश्रूयमाणेतिश्रूयमाणस्वमात्रवाचकपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः।ज्ञाप्यतेइति।
चतुर्थ्यर्थविहिततृतीयायुक्तोदाहरणआत्मनेपदमितितदर्थः।साचेदित्यनेनतस्याःक्वाचित्कत्वंज्ञाप्यतेते
नाशिष्टव्यवहारेइत्यंशोपिसिद्धइतिभावः इतितृतीयाअपुनर्ग्रहणाभेति इदंचस्वत्वनिवृत्तेर्वोच्यता
स्वीकारफलप्रदर्शनंनतुधात्वर्थनिविष्टमितिबोध्यं।भाक्तइति।अधीनीकरणरूपेर्थेइत्यर्थः नम्भूद्रा
यमतिदद्यादित्यत्रमतितज्ज्ञानकंशास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः।आग्रहइतिअतएवक्रियाग्रहणंकर्त
व्यमितिवार्तिकंभाष्येप्रत्याख्यातंभाष्यांतरमप्याह।खंडिकेत्यादिनपेदाददातीत्यत्रसंयोगोर्थः।शे
षित्वमुद्देश्यत्वं शेषत्वमप्रधानत्वरूपं।शेषित्वंनास्तीतियद्यपिग्रामसंस्कारार्थमजानयनेनदपि
ग्रामस्यास्तितथाप्यजायाइवपरत्वात् कर्तुरितिकर्मसंज्ञयाबाधान्नदोषइतितत्वं अस्मात्कर्मणो
निरयादेरसुरादेर्वेत्यर्थः प्रीङ् प्रीतावितिदैवादिकादित्यपिकश्चित् हरिंप्रीणयतीतिप्रीयमाण
इतिनिर्देशेनप्रीधात्वर्थकर्मणःसंप्रदानत्वाभावज्ञापनादत्रनसंप्रदानत्वमितिभावः अत्रपथ्यइति।

नचतदभावेप्यस्यशेषत्वविवक्षायांचारितार्थ्येनपरत्वात्तयाबाधासिद्धिरितिवाच्यं।देवदत्तंरोचत
इत्यस्याप्यापत्तेः श्लाघमानस्तौतीतिश्लाघयापरस्मैश्लाघमानंकथयतीत्यर्थः ज्ञीप्स्यमानपदेनप्रथमोपस्थित
त्वात्प्रियत्वप्रहत्यर्थकर्मैवग्राह्यं।तस्यापिज्ञापनविषयेच्छाविषयत्वाच्छान्नुपपत्तिरितिभावः क्रुधा
देरपिक्रुत्यादिनाबोधनमर्थइतिबोध्यं।अन्येत्विति।प्राधान्यात् ज्ञीप्स्यमानपदेनधात्वर्थकर्मण
एवग्रहणमितितदाशयः तदेवाहश्लाघायेति कारकशेषत्वादिति कर्मणायमभिप्रैतीतिसंप्रदा
नत्वविवक्षयाशेषत्वादित्यर्थः सपत्नीभ्यइति तत्रक्रुधानेत्यंतमार्थिकार्थकथनं।स्वाभिप्रायं
श्लाघंबोधयतीत्यर्थः एवंशपतइत्यपिव्याख्येयं सिद्धमिति।स्पृहणीयेकर्मण्यनीयरितिभा
वः यद्वात्विति कर्मणः शेषत्वविवक्षेत्यर्थः इतिस्थितमिति शेषत्वविवक्षायांचारितार्थ्येनकर्म
संज्ञाबाधकत्वायोगोत्रारुचिः संप्रदानेइतिबहुलकादितिभावः व्याख्येयमिति षष्ठ्यपवाद
त्वाच्छेषत्वविवक्षाकर्तुमशक्येत्यभिमानः अमर्षइति।वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढकोप

र:
\

पइत्यर्थः अपकारइति अपकारविषयेच्छेत्यर्थः। असहनं। उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलोव्यापारः गुणेषुगु
णविषयेदोषारोपः दोषत्वारोपानुकूलोव्यापारः अकर्मकत्वादिति क्रोधजन्यस्यफलस्यदेवदत्तादौसत्वेपितस्य
धात्ववाच्यत्वादितिभावः द्वितीयेति। तत्प्रयोजिकाकर्मसंज्ञेत्यर्थः प्राप्यमिवेति राधीक्ष्योः प्रश्नविषयपर्यालो
चनमर्थस्तत्रप्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात् कर्मत्वप्राप्तिरितिभावः इत्यर्थाभ्युपगमेनेति तस्यप्राधानीभूत
धात्वर्थाप्रयोज्यत्वेनत्वेवदप्राप्तिरितिभावः कर्मत्वेप्राप्तइति शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणंप्रो
त्साहनंतयोरर्थः शंसितुः प्रोत्साहनेकर्मतयान्वयः होतुश्चशंसितर्यभेदान्वयः एवंच कर्मसामानाधि
करण्यात् कर्मत्वप्राप्तिरितिभावः धनादीति आदिनादुर्भिक्षे ; ऽनं अनेकविधेति साक्षात्परंपरयान्वेत्यर्थः
ब्राह्मणायदधीत्यादौतद्भोजनोपकारकत्वेनतदुपकारकत्वंबोध्यं। ज्ञानात्मनेति। आत्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्म
परोज्ञानत्वेनपरिणमतइत्यर्थः एवंचतस्यविकृतिवाचकत्वाभावान्नचतुर्थी किंतुप्रकृत्यादित्वात्तृतीया शि०
ज्ञानत्वविशिष्टरूपांतरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेतिप्रावद्रूपांतरप्राप्तिर्हिपरिणामइतिभावः प्रथमैवेति भक्त्युपादा १५२

नकोज्ञानरूपः परिणामइतितदाबोधः समासविधानादितिचतुर्थीतदर्थेतिहितसुखयोगेसमासविधा
नाज्ज्ञापकादित्यर्थः तदाह एवमिति हत्तावाशीरर्थाप्रतीतेर्नचतुर्थीचाशिषीतिचतुर्थ्याहितयोगेनिर्वा
हः आशीरर्थयोगेआशीर्विषयस्यविधेयत्वंतदाश्रयस्योद्देश्यत्वंचप्रतीयतेनचरजोतथात्वयोव्युत्पन्नइ
तिहरदत्तइतिदिक्। नहिफलार्थेति। यद्यपिब्राह्मणायदधीत्यादौब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपिदधितद्द्वा
राब्राह्मणोपकारकंतथापिफलेनाहरणद्वारानकोपियानक्रियोपकारइत्याशयः तुमुनेवेतिभावव्चन
यजादीनांतुमुनपवादतयातत्समानार्थत्वात्। एवंचप्रथमापवादइदमितिभावः द्विषांविघाताय विधा
तुमिच्छतइत्यत्रविघातायेतितादर्थ्येचतुर्थीविघातार्थयद्विधानंतदर्थेछावतइत्यर्थः एतेनात्रतुमु
नातादर्थ्यस्योक्तत्वात्कथंचतुर्थीइत्यपास्तं। उत्तरक्रिययोस्तयोननेपिपूर्वक्रियबोस्तदर्थातनात्कर्तुः
प्राधान्यादिति। एवंचतादर्थ्यचतुर्थ्यस्तित्राप्राप्तेर्नियमासंभवइतिभावः विभक्त्यर्थेति तादर्थ्यचतुर्थ्य
र्थेत्यर्थः इतिचतुर्थी॥ मह्यतेतिकर्तर्यतिव्याप्तिवारणायसत्यंतं। अन्यथाकर्तृसंज्ञायाइयमपवादः

र. स्यात्कर्तृसंज्ञातुपञ्चत्वादियोगे चरितार्था। कर्मणिग्रामेतिव्याप्तिवारणायविशेष्यंअवधित्वंनविरु
ध्यतइतितदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादितिभावः नविरुध्यतेइति। तदनाश्रयत्वादितिभावः। अतदावेशा
दितितद्धातूपात्तगत्यनावेशादित्यर्थः तदावेशादितिपाठेतन्मात्रावेशात्विभागमात्रावेशादित्यर्थः
विशेषणमिति। वस्तुतोवध्यवधिमद्भावरूपविभक्त्यर्थसंबंधेनावधिक्रिययोरन्वयइत्यन्यत्रनिरूपि
तंसान्वक्रियाविभागरूपा। कालिकसंबंधेनफलाश्रयेतिप्रसंगवारणायफलतावच्छेदकसंबंधस्यव
मलक्षणेनिवेशान्नतदाश्रयस्यकर्मत्वंविभागजन्यसंयोगस्यधात्वर्थत्वादित्यन्यत्रविस्तरः निरुत्तीति
विश्लेषेत्यर्थः इष्टापत्तेरितिशेषत्वविवक्षयाकस्येतिषष्ठीत्यन्ये। संबंधिनीतितज्जन्येत्यर्थः अर्था
संगतिमिति। नहिधातुंप्रतिकर्तृत्वंकिंतुतद्वाच्यक्रियांप्रत्येवेत्यर्थः समासानुपपत्तिर्नत्वजकाभ्या
मितिनिषेधात्। उपधालोपप्रसंगस्तुगमेरिडित्यादाविवजनिघसिभ्यामित्यादाविवचानुकार्यस्व श्री
रूपभंगभियानकृतइत्यन्येसोचत्वादितिपरेभाष्यकैयटेतिइदमेवयुक्तंप्रकृतिशब्दस्यतत्रैवप्रसिद्धेः १५३

306

प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतत्वाच्च किंचयन्निमित्तेकारकइत्यधिकृतस्यकारणसामान्यवाचिनोनिर्धारण
सप्तम्यंतस्यान्वयोःसंभवी। नहिकारणानांमध्येउपादानकारणमितिवत्कारणानांमध्येकारणमितिसंभव
ति। भावेकिंचितिव्याख्यानात्जनिसाहचर्याच्चेतिभावः प्रभवतीतिप्रभवनमत्रप्रथमप्रकाशः सूत्रेभवनम
पेतदेवअप्रयोगइतितदंतशब्दाज्ञानेपितदर्थज्ञानेइत्यर्थः यथाप्रविशपिंडीमित्यादाविव्यगइतिसूत्र
भाष्योक्तरीत्यावाक्यैकदेशप्रयोगस्तस्यैवचपदस्यइत्यासंपूर्णवाक्यार्थबोधकतातथाप्रकृतेपीतिबोध्यं।
एवंफलेभ्योयातीत्यादावपिअर्थद्वाराधुक्तादितितदर्थपरिच्छेद्यादित्यर्थः सिद्धत्वादिति। अन्यार्थयोगे
तुनतेनसिद्धिः निर्धारणप्रयोजकीभूतधर्मानभिधानात्परस्परप्रतियोगिकभेदस्यपरस्परवृत्तित्वेनानि
र्धारकत्वात् तुल्यत्वादितितद्वदन्यःकामरइत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वादितिभावः कैयटइतिमेरुप्रभृत्यादा
रभ्येतिपातंजलभाष्यप्रयोगोपिबोध्यः आरभ्येतिअवधिमादायेत्यर्थकंतत्। आदिप्रकारार्थप्रभृतिश
ब्दयोगेतुनपंचमी। मानाभावादित्यन्यत्रविस्तरः विशेषणांशस्तुनेतितेनविनेतिमर्यादातेनसहेत्यभिवि

307

ध्येरितिद्वंद्वोक्तावितिभावः।अस्मादेवनिर्देशादितियत्वेनेनसूत्रेणैवेतितन्नएतत्घटकीभूतप्रत्ययोःप्रतिनि
ध्याद्यर्थकत्वाभावेनकर्मप्रवचनीयत्वाभावात्।उपादीयतेइत्यस्यपरइत्यादिः इत्यस्यतत्तुल्यमूल्यादेःप्र
तिनिर्यातनंपराद्दत्वदानं।तृतीयेतिहेतुतृतीयेत्यर्थः हरदत्तग्रंथेइति।भाष्येतुनदृश्यते।इहअगुणेस्त्रियां
चेत्यत्र।स्त्रंन्निहितैवेतिउभयोःसमुच्चयस्तद्व्याख्यानादितिबोध्यं।सप्तम्यपीतिप्रातिपदिकार्थमात्रेइति
शेषः।तद्विशेषकत्वमितिसत्ववचनप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः।दूरांतिकार्थेभ्यइत्यस्योदाहर
णेक्रियाविशेषणत्वेनासत्ववाचिताबोध्या।सप्तम्यधिकरणेचेत्यत्रानुवृत्तेऽतुनास्यसंबंधोव्याख्याना
दितिबोध्यं क्रियानद्रव्यमिति।एवंचतत्समानाधिकरणविशेषणत्वादत्रस्तोकशब्दस्याद्रव्यवाचित्व
मितिभावः तमनर्थेति प्राचांग्रंथमनर्थेत्यर्थः तदनुपपत्तिःअसत्वानुपपत्तिः हृदभिहितभाववदि
तिवैधर्म्यदृष्टांतः यद्वा पक्वापक्कुमित्यादिहृदभिहितभावेत्यर्थः।इत्यादाविति इत्थंभूतलक्षणंपचती श्री
त्यादावपिकारकगतसंख्याक्रियायामारोप्यतेत्रैवतदन्वयस्यव्युत्पत्त्यासूत्रेभाष्येउक्तत्वात् भवतीत्यादावि १५

तिपचस्यमगोधावतीत्यादिशब्दार्थः लिंगस्येतितन्निरूपितविशेष्यतायामेवद्रव्यत्वमितिभावः क्रिया
नाधारेतिधात्वर्थानाधारेत्यर्थः करणत्वादिभिरितियावत्त्वातिरिक्तपदांतरवाच्यक्रियानिरूपितक
रणत्वादिभिर्नयुज्यतेइत्यर्थः इत्थमेव लिंगकरणत्वादिभिरसंबंधरूपैव असत्वरूपतेत्येतदपेक्ष्यस्त्री
लिंगनिर्देशः।इतिपंचमी॥प्रत्ययार्थस्यसंबंधस्यप्रकृत्यर्थेराजार्थे।प्राधान्यादितिसंसर्गविशेष्यो
भयनिरूपितत्वस्यप्रकारतायांस्वीकारादितिभावः।तदर्थश्चप्रकृत्यर्थश्च विशेषणंषष्ठ्यर्थसंबंधे
नेतिभावः यत्तुतदर्थशब्देनप्रत्ययार्थःसंबंधइति तन्न तस्यसंसर्गविधयैवभानस्यभाष्यादिसंम
तत्वात् उक्तन्यायेतिप्रकृत्यर्थस्यैवप्रत्ययार्थंप्रतिप्राधान्यापत्तेरित्यर्थः राजसंबंधीपुरुषइत्येव
बोधादितिभावः शेषत्वाभावमुपपादयति।पुरुषशब्दइति इत्थमपि कर्मादीनांसंबंधसामान्येना
न्वयविवक्षणमपि।नापूर्वमितिशेषेषष्ठीतिसूत्रेणसिद्धत्वादितिभावः अष्टसूत्रीति कृतोर्थेति
सूत्रंवृत्तिरीत्याध्वंतंवृत्तुतत्तत्रशेषग्रहणंनानुवर्ततेमध्येविच्छेदादित्यन्येतेषांसप्तसूत्रीतिबोध्यं।

अनुवर्तत इतिअतएवाधीगर्थेतिसूत्रेशेषइतिवर्ततेइतिभाष्येउक्तं।ननुतद्दलाल्लुगभावोस्तुसमासा
भावःकुतइत्यतआह।तथाचेतिप्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यतइतिवार्तिकबलात्‌तथाकल्पने
तिभावः स्मरणमिति करणेल्युट्‌ कृद्योगषष्ठीति अतएवसमासनिषेधप्रकरणे एतानिनोक्तानितथा
सतिकर्माद्यर्थकषष्ठ्यामपिसमासनिषेधापत्तेः दिवस्तदर्थस्येत्यत्रकर्मणीत्यस्यकर्तव्यतापत्तेश्चन
नुशेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्यावैकल्पिकसमासांगीकारे धीगर्थेत्यादीनांवैयर्थ्यमेवेत्यतआह
तत्रचेति करणल्युडंतस्मरणादिशब्दैः कृद्योगषष्ठ्यासमासेनोभावकर्मवचनइत्यस्याप्राप्तिरिति
भावः मातुःस्मृतमिति आदिकर्मणिकर्त्तर्यत्र क्तः प्रशब्दं विनापिअनुदनादौआदिकर्मबोधवद
त्रापिप्रकरणादिनातद्बोधसंभवः एतेनात्र कर्मणिक्ते कर्मणउक्तत्वादधीगर्थेस्येत्यस्यविषयएवना
भावेतुक्तोदुर्लभः सकर्मकत्वात्‌ गत्याद्यर्थत्वाभावात्कर्तरिसदुर्लभइत्यपास्तं।कर्मणःशेषत्वेन
विवक्षायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वेनभावेक्तस्यसुलभत्वाच्च।षष्ठीचेतिच स्त्वर्थे।एवंचतत्र

त्वेस

390

दुर्लभमिति।अर्थद्वारकस्यद्वितीयांतत्वेनुकर्मत्वमित्युचितं।प्रथमांतत्वेतदर्थद्वारकस्यपुंस्त्वाभ्यपुंसकत्वेदुर्ल
भमिति भावः१

समासाभावोपिफलमितिभावः कथंचिदिति आद्यंक्लिष्टं अंत्येलक्षणाभावोर्थासंगतिश्च।कोर्थःकि
मर्थमितिसमासेसामान्येनपुंसकत्वाश्रयणंचेतिभावः तेनेति यत्तुसर्वनामसूत्रशेषेभाष्यंभवतः
सर्वनामत्वेतृतीयाप्रयोजनंसर्वनाम्नस्तृतीयाचेतितत्तुयथाश्रुतसूत्रमतेअतएवसूत्रोपन्यासः।
ननुतद्दलादिदंसर्वनामविषयंकैयटादिविरोधात्‌ हेतावित्यत्रोपन्यासस्यनिर्बीजत्वापत्तेश्चेतिबो
ध्यं पंचम्यपीति अत्रसार्वविभक्तिकः षष्ठ्यंतात्तसिरित्यन्ये चिंत्यप्रयोजनमिति इदमत्रैवसूत्रेभा
ष्येस्पष्टं।समानाधिकरणंबोध्यमितिसूत्र्यधिकारात्परेणवासरूपविधिर्नेत्यत्रपरेणेतितृतीया
ततःपरेणशास्त्रेणवासरूपसंबंधोनेत्यर्थःततःपरेणनायमनुवर्ततइत्यत्रसार्वविभक्तिकःष
ष्ठ्यंतात्तसिरितिबोध्यं।समुच्चीयतइतिअतःषष्ठीपंचम्योरेवात्रविधानमित्यर्थः ननुषष्ठीतिवि
धीयंतइति शेषः षष्ठीद्वितीयातृतीयाअत्रनविधीयंतइत्यर्थः।तत्राद्योपात्ताअंत्येसमुच्चेयेद्र
तिबोध्यं।समुदायविधानाभावेतात्पर्यं उत्तरसूत्रद्वयेति अयंभावः अत्रशेषइत्यस्यसंबंधेविभा

399

ब॰र॰ षोपसर्गे इत्यत्र शेष इति संबध्यते। ननु नाथः दिवस्तदर्थस्येत्यनेनैव समासाभावस्य सिद्धत्वेन सूत्रवै
यर्थ्यापत्तेः ननु पष्ठी शेष इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे समासप्रवृत्तिः फलं। नोपसर्ग इति न्यासेन दिवइ
त्यस्य निषेधे शेषषष्ठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वात् विभाषाग्रहणस्य तथापि वैयर्थ्यात्
नांत्यः वेदेपि विभाषोपसर्ग इति सूत्रेण कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वाद् रूपाद्यरूपस्य तत्राभावाच्च द्वि
तीया ब्राह्मण इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ननु तन्निरुपसर्गे द्वितीयार्थमिति वाच्यं कर्मत्वविवक्षायां दिवइ
त्यस्या प्रवृत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्येव सिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। ननु द्वितीया ब्राह्मणे इति
सूत्रे शेषे इत्यनुवर्तते तेन कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीयार्थमिति वाच्यं विच्छिन्नत्वेनानुवृत्तेरयुक्तत्वा
त् वक्ष्यमाणोदाहरणे कर्मत्वस्यैव प्रतीतेश्च हतिलिदं नप्रवर्तते इति पुनर्विधानं समासाभावाये
त्यपि न वाच्यं। अत एव द्वितीया ब्राह्मण इति सूत्रे भाष्ये किमुदाहरणं गां प्रतिदीव्यंति पूर्वेणाप्ये
तत्सिद्धं इदं तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुरिति दिवस्तदर्थस्येति नित्यं षष्ठी प्राप्नोतीति १५

कैयटश्चेति त्रिसूत्र्यामिति तृतीयस्य वैदिक्यामुपन्यासो ऽदृष्टव्यः अप्रसक्तत्वादिति कल्याद्यंस्यैते
तु नत्रैवेषप्रयोग इति भावः। उभयथा षष्ठी तदभावो। इदं चाकथितसूत्रे भाष्ये स्पष्टं अविवक्षितेति।
तद्धितवृत्तेः पूर्वमविवक्षितेत्यर्थः पश्चात्तु कर्मयोगी भवत्येवेति बोध्यं अयं च प्रकार एतद्सूत्रविवि
षय एव तेन घटं क्रियत इत्यादि न। नपुंसके भावे क्तोप्यकर्मकेभ्य एव। श्रांतं देशामित्यादि तु गत्य
र्थाकर्मकेति क्तेन निर्बाधं तत्क्त्रो पात्तधातुभ्यश्चैव न तस्य भावेपि विधानात्। इत्यन्यत्र विस्तरः।
धाय्यैरामोदमुत्तममिति दधातेर्ददातेर्वा दधात्योर्विभाषेति णः आतो युगिति युगिति जयमंगला
ध्येयैरिति ह्रस्वपाठो लेखकप्रमादात् उत्तमं पुष्पादिसंबंधजामोदं धारयद्भिरित्यर्थाभिमानेन
प्रश्नः यदि त्वामोदं गृहीत्वामादृशां दुःखस्य पोषकैरित्यर्थो जयमंगलाव्याख्यातरीत्या स्वी
क्रियते तदानकाद्यनुपपत्तिः निर्देशादिति अयं भावः तत्रैव। तस्य अर्हमिति सूत्रे जयं कार्यं।
अर्हमित्यभयो ग्यताबलात्कर्मणि षष्ठी तस्य भाव इत्यत्र च तस्येति न वाच्यं। एवं तिद्धेतदिति

र. निर्देशोऽसमस्तद्वितीयांतत्वबोधनार्थः एतेनसूत्रेकर्मोपपदाणप्रत्ययेउपपदसमासोजंतस्यकर्मषष्ठ्या
वासमासइतिनिरस्तं।अतएवद्वितीयासमर्थादितिव्याख्यायतेराजानमर्हतीतिचविग्रह्यतेतत्फलंत
नित्यत्वबोधनमेवेतिभाष्येतुनैतद्दृश्यतेइतिबोध्यं।उंकौचेति।अव्ययंचेत्यादेरुपलक्षणमिदं।तद
तविधिरितिव्यपदेशिवद्भावेनतस्यापीतिबोध्यं।ननुनपुंसकेभावेक्तस्येतिभाष्येवार्तिकात्कारकषष्ठीनि
षेधविषयेशेषत्वविवक्षान।तद्व्याख्यानेत्वनभिधानात्क्तातिरिक्तविषयेसानपूरणगुणेतिसूत्रेभा
ष्येध्वनितमिदमित्यरुचेराह।यद्वेतिसहयुक्तेइति।स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दोभावसाधनःइतिष
ष्ठी॥प्रातिपदिकार्थमात्रेइतिसप्तम्यधिकरणेचेतिसूत्रेणाधिकरणेसप्तम्याःसिद्धत्वाच्चकारेणांतरंग
प्रातिपदिकार्थमात्रेसप्तमीविधीयते।आयुक्ताश्चतिस्रः इयंचसप्तमीनिरवकाशत्वात्परायाअपिप्र
थमायाबाधिकेतिभावः।इतिभूमिर्यस्येति।मतुक्तांतनिरूपितपरार्थाभिधायकत्वाश्रयइत्यंतः श्रि
शब्दइत्यर्थः।अत्रेनोविषयस्येनः प्रकृतेःक्तांतस्येतिषष्ठीतत्पुरुषोपिवक्तुंशक्यः।तादर्थ्येइतिफल १५

स्यहेतुत्वेनविवक्षणात्फलार्थत्वाच्चकारणस्येतिभावः।ननुज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षण
भावोभूयोदर्शनाश्रयोदृष्टस्तनश्चोदितेआदित्येतमोनष्टमित्यादावेवस्यास्तुप्रकृतेकदाचिद्दि
गोषुदुह्यमानासुचसौगतइत्यत्स्याह।निर्ज्ञातकालेति।कालोदेशस्याप्युपलक्षणंतदुदाहरणंसतिगु
णेद्रव्यत्वमस्तीति।तदाश्रययोरिति।क्रियाश्रययोरित्यर्थः।विशेषणीभूतयोरिति।शिखीध्वस्तइ
त्यादौशिखायांध्वंसप्रतियोगित्वविश्रांतिवत्।विशिष्टवेषेणैवतस्यलक्षकत्वात्।नालीति।गवां
स्वस्मेत्यादौगोत्वा[illegible]घाक्रांततायथेतिभावः।तदाह।नचात्रेतिवार्तिकादिति।साधुभृत्योराज्ञइति
तुराज्ञोभृत्येनान्वयेसाधु।प्र[illegible]त्यासत्याचराजविषयमेवसाधुत्वंगम्यतेनतुशब्देनतत्प्रत्ययते
अर्चायांप्रतियोगेनिषेधार्थत्वात्साधुग्रहणमितितत्वं।तस्मैरइतिरूढत्वादेतदर्थस्यैवग्रहणं
तेनप्रकर्षेणासितइत्यर्थेन॥इतिसप्तमी॥ ॥इतिश्रीमद्दीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षितहरि
विरचितेप्रौढमनोरमाव्याख्यानेलघुशब्दरत्नेकारकांतं॥ ॥श्रीविश्वेश्वरार्पणमस्तु॥

एतदुत्तरं छंदस्येवेति प्रतीकपाठोलेखकप्रमादात्। एवञ्चेति। उक्तं छांदसत्वमित्यर्थः २

पं

श्रीः। नित्याधिकारइति। उपपदमतिङिःसन्निस्यर्थे। नियतइति। अप्राप्ति बहुत्वमर नित्य ... र्थः। एवंचाधि कारप्राप्तमपि नित्यपदं तदंशेनसंबध्यतइतिभावः। योगविभागेनेति। तस्यैवैकल्पिकत्वंवक्ष्यते। ए दर्थेति। छंदस्येवेत्यतदित्यर्थः। नियोहइति। ग्राधितमुमित्यादेः क्रियाधाचकस्यापिनपुंसकत्वंतद स्यापिप्राप्तिस्तदिकत्वेतत्वेनलुकतदश्रवणादित्यर्थः। अन्यथेति। सुबंतमित्यनेनान्यतरस्यग्रहणे विनिगमकाभावादितिभावः। पूर्वशब्दस्यैवेति। तस्यकालवाचकत्वेन क्रियायांवृत्ति मत्त्वादितिभा वः। क्वाचित्कएवेति। कदाचित्कइत्यपिबोध्यं॥ योगविभागसिद्धत्वात्तदनुवादेन विभक्तिलोपस्येवा नेनविधानमितिभावः। अस्तप्रयोगइति। समासे हीभस्य परनिपातः स्यादितिभावः। अलोपश्चात्र त्यासत्वासमासावयवविभक्तेरेव। तेनसमुदायादुत्पन्नस्याप्युयादिति लुभवत्येव। ननुगोपदार्थ स्यैवस्वित्रगोइति समुदायार्थस्य चित्राभिन्नगोरूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वमेवेत्यस्त्वेवाह। गोरीप तिरिति। राजकुमारीपुत्रेत्स्त्रीप्रत्ययांतस्य प्रातिपदिकत्वलाभायसमासस्य पूर्वपदत्वकरणे। उत्तर पदभूतयोरिति स्वरूपकथनं। उत्तरपदस्यैवतथात्वसंभवात्। टजिति। यतस्थ अत एतदेवरूपमि

त्यन्वयः। संनिधानादिति। उपस्थितत्वादित्यर्थः। परिक्रिष्टेविति। अत्राकचिः स्येरेव। योत कसमभिव्याहारे पुष्पाअत्रासेश्च। वाचकत्वेपिसंनिधान त्यागेनमाभमिति। विग्रहायोग दिति। एवंचविग्रहेइत्येतदुक्तिरसंगतेतिभावः। प्रवेद्रास्यैवेति। एवंचनाद्द्राविग्रहस्वरूप कथनमसंगतमितिभावः। असंस्पृर्शादिति। एवंचतत्रार्थकथनस्यैवाभावेनतन्मात्रलोगि रसंगतेतिभावः। दुर्लभत्वापत्तेरिति। कृतालेन कृतादेद्रोणकारस्यैवलुकापहारेणेतिभावः वैकल्पिकेउदाहरणविषये सेट्स्यादादावलौकिकत्वधारणाय निखेन्ति। आकरे अनभिहितस त्रेभाष्येपरिगणनकृत्यस्यभिष्यंकटमित्यस्यान्यथासिद्धिस्तत्रोक्ता। रक्षितग्रंथेति। अत्रा रुच्चिबीजंतुमध्यार्थकसमयायोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराद्युक्तयोगेपंचमीविधा नस्यचारितार्थ्यमिति। प्रायुक्तरीत्या। अधिहरीत्यत्रोक ... या। अधिकरणत्वकीति। काल वाचकाद्दित्यपिबोध्यं॥ क्रियापदेनेवेति। कर्तृकर्मद्वारेतिभावः। निषेधोपमिति। असंताभा

लौ

र० पार्थकत्वः क्रियान्वयित्वमुपपत्तेरितिभावः। नभायुक्तेति। उक्तत्र्यंतिविरोधादितिभावः। ततोभतुला
५१ धारक घटाभावप्रतीतिस्वार्थभूतिबोध्यं॥ भाष्यकारेति। संज्ञातु प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वाभा
वार्थेतितदाशयः॥ अत्र। अर्थमर्थं प्रतीतिवाक्ये। प्रतिशब्दस्येत्यादि मूलंतुरक्षितानुसारीतिबो
ध्यं॥ साकल्येति। पूर्वोण्हमपरिलुम्येत्यर्थेवृत्तिभावः। अंतत्वगिकत्वादिति। उन्मत्तगंगमित्यादौ
व्यभिचारादितिभावः। नन्वग्निग्रंथादन्येष्वध्ययनमस्तीत्यत आह। इदानीमिति। तदर्थेतल
तिपादके। अंतत्वविवक्षायां॥ तस्या विवक्षायामित्यर्थः। ग्रंथपर्यंतमिति। तदंतमित्यर्थः
अंतत्वस्यसुतरामिति। प्राधान्येनेनेत्यर्थः। तस्येति। अंतत्वस्येत्यर्थः। ननुसहशब्दस्यांतवा
चकत्वाभावेतेन समासेनस्यात्। अग्निग्रंथपर्यंतमिति विग्रहप्रदर्शनेनभवतापितस्यस्वी
कारात्। अग्निरंतोयस्येत्यस्यत्वयुक्तविग्रहसमानार्थत्वादित्यत आह। सहयुक्तेइति एवंचप्र
थमांतेनसमासस्त्वसंगतं। साहित्यंचसहशब्दार्थः। तत्रच सूत्रेविनिगमनाविरहादंधिकार्थसह सर्वा
शब्दस्यग्रहणमिति भावः। साकल्यस्यैवेति। पस्त्वग्नानिनक्षेपेत्तत्कथमन्यत्परित्यजेदितिप्र

तीतेरितिभावः। एवंचयत्रनतत्रत्वणभक्षणेतात्पर्यमितिग्रंथस्सूचितं। साहित्यप्रतीतौनतात्पर्यमेत
नर चापिचेत्तृतीयालहियत्रतदपिभासतेतत्र कथंतृतीयेतितात्पर्यं॥ साहित्यद्योत्यतयेति। सा
हित्यपतद्योत्यतयाबोध्यतयेत्यर्थः। मयूरव्यंसकादित्वात्कर्मकेपतिवासमासः। यथाश्रुतेतुग्रं
स्य थद्वयेसहाध्ययनेपिसाहित्यप्रतीतिर्नोयतेनलक्षणत्वप्रतीतिरिति तस्यतत्त्वयोत्यतोनि
रसंगतेरवस्यादितिदिक्। न्यायसिद्धत्वमेवाह। वचनंविनेति। विकल्पबोधकशब्दंविनेत्यर्थः। नि
त्यत्वादिति। वाक्येनसंस्थानपगमान्नित्यसमाससदृशत्वेननित्यत्वादित्यर्थः। पुनर्विधानमि
ति। समाससंज्ञायाइतिभावः। अन्यथातद्धितसमासानुवादेना। पूर्वीभावादिसंज्ञामेव
विदध्यात्। अत्रच व्याख्यानमेवकारणं शब्दानां॥ ननुतत्संज्ञाविधानमव्ययादीनांसमासशास्त्रे
प्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोपसर्जनसंज्ञार्थं चरितार्थमिति कथंज्ञापकत्वमितिवाच्यं॥ तत्र
सूत्रेसमासेइत्यस्यसमाससंज्ञाप्राप्यसंज्ञाविधौप्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थेबाधकाभावादिति
दिक्। इवेनसमासेद्वाचित्कत्वेहेतुमाह। जीमूतस्येवेति। अतएववृक्षापकादिति। बहियोगेपंच

०द्वा०१० चम्यासमासविधानात्तज्ज्ञापकादित्यर्थः। लक्षणत्वं च वस्तुतस्तन्निमित्तं न तु तेन संबंधेनान्वयस्तदाह।
अव्ययमिति। अनोः समीपार्थत्वादिति भावः। वनस्यान्विति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तु नात्र यो त
५० योगेन लक्ष्यलक्षणभावेनेतरत्रान्वयाभावात् वनसमीपमित्येव बोधादिति भावः। तेन संबं
नि धेनान्वये तु वनसमीपेव बोध्यं। अग्निमभीतिवत्। अनुना द्योत्यतइति। दीर्घगंगासदृशीतिवाक्योऽ
र्थः। गंगादैर्घ्यत्वादिः फलितोर्थः। द्योत्यार्थस्य विशेषणतयान्वयसंभवात्। यद्वा द्योत्यतइत्यस्य बो
ध्यतइत्यर्थः सचइत्तीवेति बोध्यं। लक्षणत्वं च वस्तुसदेव निमित्तं। एवं चात्रापि तेन संबंधेनान्यत्रा
न्वयाभावान्न कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ता द्वितीया। सादृश्यं तत्र विशेष्यं कार्यं भावबलादुपलक्षितत्व
स्य विशिष्टत्वमर्थः। गंगादैर्घ्यसदृशी त्यादि बोधोत्तरं नियमेन मनसा तद्गतज्ञापकत्व बोधात्तस्या
नुद्योत्यतोक्ता। यथा भाष्ये तत्र ति क्रियाध्याहारकृतया ऽथवाव्दस्य प्रारंभ द्योतकता तद्वदिति बोध्यं।
सामान्यद्वाद्वोपीति। तेन पंचनदं सप्तगंगमित्यादि सिद्धः। पदांतरसमभिव्याहारेणेति। तद्धटित
मेव तद्वाक्यं केवलपर्तिपदार्थघटितमिति भावः। समासस्येति। इदं च समासांतान्तइत्यादि

त्रेषु भाष्ये स्पष्टं। समासान्तोत्तरपदस्यैवेति। अयं पक्षः सरूपसूत्रे कैयटे स्पष्टः। परं तु चिंत्यः। स
मासपदस्य तदर्थोत्तरपदलक्षणायां मानाभावात्। तदर्थं चास्य चोपचारेण समासपदेन ग्र
ग हणमित्यर्थस्यैव गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वाच्च। अंतइति सूत्रस्थभाष्येणोत्तरपदावयवत्वपक्ष न
स्य विरोधाच्च। सरूपसूत्रस्थभाष्ये तु समासावयवपक्षेपि सत्योजं सुधियो। तद्ध्वनयन्नाद्यप
क्षएव पक्षद्वयमाह। तेनेति। अदंतात्व्ययीभावत्वप्रयुक्तेम्भदंत हि तुल्यप्रयुक्तेऽकारान्तत्वेति अर्थः। न अ
चद्विपुरीत्यादावकारांतोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वं कथं स्यादिति वाच्यं। लिंगानुशासनसूत्राणां
लोकसिद्धलिंगानुवादकत्वेनाविधायकत्वेन चान्यत्र द्विगोः स्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात्। तद्
क्तं लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति समासांतास्तत्पुरुषादिसूत्रेषु भाष्ये। अंतोत्तरपदा
व धर्मत्वेपि अनयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगस्य सिद्धिरिति वाच्यं। अंतइति सूत्रे स
स्यां मासांतोदात्तत्वमुत्तरपदस्यैवेति विकल्पे आद्यइदं प्रथमकारइत्यादौ कपोतोदात्तत्वासिद्धिरित्यर्थ
परभाष्यविरोधेन तत्पक्षस्यांगीकर्तुमशक्यत्वादित्यलं। इंद्रियमात्रपरमिति। बाह्येंद्रियेत्यर्थः।
सर्वबाह्येंद्रियाविषयेएव परोक्षत्वव्यवहारादिति भावः। नसंख्यायाइति। तत्संज्ञकस्येत्यर्थः। नपुंस

पत्वि तुल्या अस्तु तर्हि उत्तरपदस्यैव तुल्या तत्पक्षे ऽपि च इत्सूत्रांतोदात्तत्वात्

कस्त्वइति।उपलक्षणमेतत्।उपसर्जनकस्यस्येति।तदुक्तमिति।माधवादि।भिराति भावः।नदीभिश्चेत्यत्र
के पदाप्येवं॥ परंतुयोगविभागसिद्धस्य सामान्यत्वेन विशेषेण नदी पौर्णमासी त्यनेन बाधः।कथनेन
त्रहृदमानं फलं चविंत्यंतदेतदुक्तमित्यनेनध्वनितं। ॥इत्यव्ययीभावः॥ ॥इतिपदेशेलिवितीति।अत्रत्र
नास्त्येव मरुषि बीमिमुक्तं।धर्यापिसं बोधनेइति।एवंचतत्रैवानेनसमासः स्यादिति शंका।तद्धादेत
ति।तत्रकृतिसुबंतेत्यर्थः।गार्ग्यादिभ्यइति।तद्धितविधौसुपइतिनाधिकारः तत्संबध्यपत्यमित्यर्थेगर्ग
दिभ्यः प्रत्ययइत्यर्थे तदर्थबोधस्य सुबुत्पत्तिं विनाऽसंभवात्परिपूर्णपदं पदार्थांतरेणान्वेतीति कुक्षि
तइतिसूत्रेक्तभाष्याच्चसुबुत्पत्त्यनंतरं सामर्थ्यात्कृष्य वहिता प्रत्ययोत्पत्तिरिति किमर्थं लक्षणा कु नत्र
थं चातस्य शापकत्वमितिचिंत्यं।तत्रकृयेटेति।समास प्रत्यय विधौप्रतिषेध इति वार्तिकव्याख्यावसरे
श्रितस्य श्रितांतस्य सुबंतत्वाभावमादाय समसबुद्धेसंभवइत्युक्तं।प्रमादइति।कष्टं श्रितः कष्टश्रि
तइत्यत्रयथास्यात्।कष्टपरमश्रितइत्यत्रमाभूदितिभाष्यविरोधादितिभावः।समर्थेनेत्यस्यभिरि
प्यत्वमादायपासस्यतदंतविधेः समासप्रत्ययइतिनिषेधइतितात्पर्यं॥सुबुत्पत्तेरिति।स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेरि
त्यपिद्रष्टव्यं।नासिध्येदिति।श्रितशब्देनसमासेऽपि तद्व्यपिसमुदायस्यस्त्रीप्रत्ययांतत्वाबहुकसिद्धिः।श्रि

ताशब्देनसमासेतु समुदायस्यटाबंतत्वाभावइतितद्भावः।सापेक्षत्वेनेति।ननुकारकांशेश्रिस्याप्या
नित्यसापेक्षकत्वेन कोपिदोषः।नचसापेक्षत्वेन कष्टशब्देनैकार्थीभावापन्नत्वेनचनार्थापितेनेति न
ष्य श्रितस्य केवलस्येकार्थीभावोदुरुपपादइतिअसामर्थ्यमदर्थं इतिवाच्यं।परमगार्ग्यस्यापत्यमि मिति
त्यर्थेपरमगार्ग्यायणइतिप्रयोगस्यैवेनविधिरितिसूत्रभाष्यसंमतत्वेनतदनुपपत्तानिष्टुष्ट्येका
र्थीभावाभावेपियथाकथंचिदेकार्थीभावमादाय वृत्तेर्भाष्यसंमतत्वादितिचेन्न।समुदायाद्दा
प्यपितदादिनियमाभावेनकेवलादाप्तेर्दुर्वारत्वमितिदोषस्यानेनोपलक्षणत्वात्।गतिति दि
गर्थेत्कुउपपदमतिङितिसूत्रस्थेनषष्ठीसमासादुपपदसमासोऽविप्रतिषेधेननचापष्ठीसमासा
भावादुपपदसमासइत्यंतरंगत्वाभिप्रायमुक्त्वा तदभयप्रत्याख्यानपरेणतदुत्तरेणायथावभा
म प्राप्तषष्ठीसमासोपदार्थतदोपपदसमासोभविष्यतीतिभाष्येणयथाकथंचित्कारकोपपदत्वेपि
तत्परिभाषाप्रवृत्तिःषष्ठीसमासोपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव।गतिकारकेतिसूत्रस्थषष्ठीसमासेऽभ पी
योःसमनत्वेनांतरंगत्वाभावेपिनक्षतिः।एकसंज्ञयोरेवोभाभ्यामपिप्रवृत्त्याविरोधाभावेन

तु

श०र० युगपदेवोभाभ्यामेवसंज्ञाद्वयेजातेयदा षष्ठीसमासोनतत्कृतैकार्थ्यभावस्तदोपपदसमासस्तत्कृ
३८२स्य तैकार्थ्यभावोभविष्यतीतिकास्यतेर्मेकेन । यद्यपियभावत्थंचिलकारकोपादानेपितत्वं दृतीरितिलभ्य
ते परिभाषायांसामान्यतः कारकपदोपादानेनतस्याः कारकमात्रविषयत्वोचित्यात् । अन्यथा
कृतेकरणेोपपदानामित्येववदेत् । तथापितद्रूपप्रयोजनासिद्धेरेवात्रदूषणमिति । एवंचेद्दृशेषु
रूपेष्वस्यासंबंधोपिनक्षतिरितिबोध्यं । नफलमितिरितेनमुख्यगतस्वर्भत्वाभावात्कर्मत्वविह्
कर्मेवाकर्मणिद्वितीयेत्यपात्तं । पदेतिअत्यासनेरगतिलवाद्विनामततदर्थमावश्यकमिदं । द्वितीयाग्रह
स्येति । चतुर्थस्येत्येवसिद्धेतत्सामर्थ्यात्सप्तीबाधकत्वमित्याशयः । प्रत्याख्यायेति । संदर्शनादिपरत्वेधात्वे
तीर्थस्यकर्मतयाकर्म णोपममभिप्रैतिसंप्रदानत्वचतुर्थ्याः नपरत्वेकर्मणिद्वितीयायाश्चासिद्धिमतश्चिंत्यमेतत्प्र
त्याख्यानमाकरे । नित्येति । समाससमानार्थंरूपान्तराभावेननतत्ताभिमानः । अर्थग्रहणमिति । गुणवचन
स्यग्रहणात्सादितिभावः । नन्वेवंनकर्तृकरणइत्येवसिद्धमतआह । कुण्डलेतिति । धनकुण्डलेवित्यर्थः । अभेदे १६२
विभवात्अपीत्यमराद्दितिभावः । एतदभिप्रायेणैवार्थग्रहणमितितात्पर्यं । कुशलानिपुणयोगेहेतुत्वसंभ

प

वेपिसर्वत्रहेतुत्वोपादनासंभवरूपात्त्वेराह । पत्ननादिति । अर्थमिति । सहयाग्रात्ययोगेप्रतिपदोक्त
यातुल्यार्थेति तिनीयांतेनैवसमासो नेतु । योजनहेतुना । सदृशादित्यादौ पतेनतत्रषष्ठीसमा
सेनासिद्धिः हेतोः षष्ठ्यर्थत्वाभावादितिपरास्तं । अभिधेयपरमिति । ऊनार्थंकलहहंत्वतीयायाइ
तिसूत्रेभ्याख्यानादूनार्थग्रहणंचक्तिकलोनं । ऊनार्थान्युत्तरपदोर्थेकलहद्रव्येतृतीयांतानस्वरा स्य
ण्पतोदात्तानीतितदर्थः । तत्रहि प्रतिपदोक्तत्वादस्यैवग्रहणमतोप्यत्रार्थशब्दोभिधेयपरइति
भावः । तृतीयेतिसूत्रेभाष्ये अत्यमर्थग्रहणंप्रत्याख्यातमतएवसमर्थसूत्रेभाष्येतृतीयांत
कृतेत्युपन्यस्योपादानविकल्पस्तदुदाहृतं उपादानेनकृतेत्यविकल्पइत्यर्थः । स्वरविधायके
व्याख्यानादर्थग्रहणेनैवतुभाष्यानुग्रहः । किंचतृतीयायाइत्युक्तप्रतिपदोक्तपरिभाषया
अत्रत्विरिडवाचाकृतइत्याद्यर्थंकथाकुलहादाविष्टमेवेतिनदाशयः प्रतीयते । एवंतस्य र०
चेति । उभयथापिसूत्रपाठदर्शनादितिभावः । अस्यवार्तिकस्यसमासप्रकरणेदर्शनादा
हएतत्त्वेति । अनुद्विनद्राद्दिनेति । नरसंबंधीद्विजत्वादितरमनुष्येभ्यः श्रेष्ठइतिबोधः द्वि

संबंध:

न्नि॰२॰१० अनरससमुदाययोरवयवावयविभावेद्विजेतरमनुष्येभ्यइत्यध्याहार:। यत: समुदायादेकदेश
स्यपृथक्करणं गुणादिभिरितिरत्यातथैवलाभात्तत्रपृथक्करणं स्वघटितसमुदायघ
त टकस्येतरेभ्यइतिमतेइदं। येतुआरटेबारव्य: संबंधोनिर्धारणविभक्तेरर्थ:। नृणांद्विजस्य
चद्विजेतरमनुष्यपरत्वात आरत्त: श्रेष्ठत्वपाद्विजइतिबोध:इतिपदंत्ति। तन्मतेश्रेष्ठत्व
द्वेनसमासप्राप्तिबोध्या। तंध्वनयन्नाह। कथंपुरुषोत्तमइति। पूर्वमते तु पुरुषस्योत्त
मेनसामर्थ्यदुरुपपादं। उत्तमत्वस्यनिर्धारकगुणत्वात्। निषेधइति। इदमुपलक्षणं। त
त्रैवनिर्धारणषष्ठीत्यपिबोध्यं। एवंचसंबंधसामान्यषष्ठ्या:समासइतिभाव:।
सामान्यतएवषष्ठीसमासनिषेधपो: प्रत्यत्तिरितिवेतंडिकमतमप्युपेक्ष्याह। य
द्वेति। संज्ञायामितिसमासइति। हलदंतादित्यलुक्तुनरंजकिसंज्ञात्वभंगापत्ते: अ
कृतालुक: संज्ञात्वेहितेनतस्यसाधुत्वान्वाख्यानं। अतएवरघुनाथादेणत्वेन। स
र्वनामानीत्यत्रनिपातनाणत्वाभावइत्यस्यत्वयमाशय:। स्वायत्तसंज्ञाकरणेशास्त्रा

326

नुगतायाएवकर्तुमौचित्येन। कृतणत्वस्यैवसंज्ञात्वेनोच्चारणं। तादृशस्यैवसाधुत्वा
र्थमू। तदुक्तंबाधकान्येवनिपातनानीति। संज्ञायांतद्धिनइत्यादितुनेष्यतएवाभि
धानलक्षणत्वात्तद्धितसमासादावयकर्तरिचकारकेइत्यत्रभाष्योक्तेरितिदिक्। पूर
णार्थत्वेनत्वसंज्ञकत्वं। कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यसंज्ञाविषयत्वादितिभाव:। उक्तेति
ति। अधिकरणसप्तमी। पादपूरणमित्यादिनिर्देशेननिषेधस्यानित्यत्वंज्ञाप्यते
तेनकुंभपूरणभवइत्यादि। उच्चषष्ठ्यादित्वसिद्धमित्यन्ये। भाष्यएवेति। एवंच
स्यानित्यत्वकल्पनंभाष्यविरुद्धमिति भाव:। उक्तोदाहरणस्येति। ब्राह्मणस्यशुक्लाइत्य
स्येत्यर्थ:। गुणवाच्चितयेति। सदागुणवाच्चितमेत्यर्थ:। पूर्वग्रंथेति। पूर्वंतेनसमासप्र
तिषेधस्योक्तत्वेनपुनस्तेनतत्स्वीकारोविरुद्धइतिभाव:। भावप्रत्ययांतएवेति। भाव
प्रत्ययांत:सन्गुणमेवाहित्यन्वय:। तदभावेगुणगुणिनंवेति। घटस्यशुक्लोघटस्यशुक्ल

327

भा० २० इत्युभयविधप्रयोगदर्शनादिति भावः। गुणमेवेति। न गुणिनमित्यर्थः। कृष्णमिति। भा
वप्रत्ययांतो गुणवाचीति शब्देन। इतरमर्यादया तदर्थलाभात्क्वचित्। पुनरुक्तमिति शु
६६ क्लादिरूपेष्वनेनैव गंधादिभिर्निषेधस्य फललाभेन संदेहादिपुनरुक्तिर्व्यस्तमित्यर्थः।
निष्कृष्टं गुणमिति। गुणमेव नाह। किंतु गुणगतां जातिमाह। गुणत्वापन्नेति। तेन तत्र
निषेधप्राप्तिरिष्यते चेत्तत्र स्य भाष्यादिसंमतत्वादिति भावः। स्वयं भिन्नेनेति। तत्र हि
सशुक्लादिशब्दे युक्तं। अस्यापवाद इति। भावप्रत्ययांतस्सदा गुणवाच्यप्यत्र निषिध्यत
इति तदर्थ इति भावः। केवलस्य गुणस्येति। भावप्रत्ययांतश्चान्योऽपि गृह्यत इति भावः
तेन शौक्ल्यस्य शुक्लोरूपमित्यत्रापि निषेध इति बोध्यं। तदेकदेशस्य गुणेनेति षष्ठी
ति सूत्रे भाष्ये। तत्र गुणमात्रेति प्रतिपादकतया न गुणिनि तत्तद्व्याः तैर्गुणैः गुणबो
धकैः शब्दैरित्यर्थः। गंधत्वेनेति। गंधशब्देनेत्यादिः। गंधश्च गंधत्वेन रूपेण प्रतीयमानो

गंधः शुक्लादिशब्दाश्च शुक्लादिगुणसामानाधिकरण्येन तद्विशेषणतया प्रतीयते। किंतु स्वप्र
धानः स्वनिष्ठविशेष्यतया नैव प्रतीयत इत्यर्थः। तास्थ्यमिति। गुणसामानाधिकरण्ये
नैव गुणवाचकत्वमित्यर्थः। अदर्शनादिति। गंधं मालती कुसुममित्यप्रयोगादित्य
र्थः। न तस्येति। घटः शुक्ल इत्यादौ गुणिसमानाधिकरणगुणस्यापि तैः प्रतिपादना
दित्यर्थः। इत्येवेति। सर्वदा गुणसमानाधिकरणस्यैव गुणस्य प्रतिपादनादिति भावः
सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति। गुणिसामानाधिकरण्येन प्रतिपादकशब्दानां गुणवा
चकत्वं तत्स्था त्वेनैवं द्वे शुक्लादिशब्दास्तेषां गुणिसामान्याधिकरण्येन प्रतिपादकशु
क्लादिशब्दवाच्यगुणवाचकत्वादिति दिक्। तादर्थ्यरूपसंबंधस्येति। अत एव गुर्वर्थं द्र
व्यस्य गुरोरिदमिति विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये। सर्वपश्चादिति। ततः पश्चादिति भाष्यप्रयो
गे आद्यादित्वात्षष्ठ्यंतात्तसि उपपन्नेऽतद्योगे पंचमी विकल्पेनेमानाभाव इति भावः भाष्यप्र

वोनोपीति। प्रकृतसूत्रस्थभाष्यस्वरस्तोपीत्यस्याप्युपलक्षणमिदं। केयंदेति। उक्तक्रमत्राकुतिर्वी
जे। तच्चेनालिति। यद्यपि द्वैधषष्ठ्यांन स्वरभेदः तथापि कारकषष्ठ्या मस्येव समासनिषेधश्चा
विरोधादुभयोरप्रीतिभावः। सतिसमास इति। षष्ठीसमास इत्यर्थः। षष्ठ्यंतत्वेनोभयोरपि प्र
धमानिर्दिष्टत्वेनो पसर्जनत्वादितिभावः। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति अप्रधानमुप
सर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्यैतच्च षष्ठी समासेपि सुवचमित्यत्र बोध्यं। प्रवक्ष्यत इति।
पूर्वनिपातस्य वक्ष्यत इत्यर्थः। तच्चेति। तत्र्यवरूपारूपं वाक्त्विल्यर्थः। अप्रधानमुपसर्जनमि
त्यन्वर्थतामाश्रित्य षष्ठीसमासे पि सुवचमितियोजना। तत्र कौण्डिन्येति। अस्तीत्यध्याहारेण
धातुसंबंधे प्रत्ययाः इति क्तः इति न वाच्यं। सुरासुरैः पूजितोसीत्यादौ दोषात्। तेनेतीति। अन्यथा वर्त
माने क्तप्रत्ययेक्तस्य च वर्तमानइति कर्तरि षष्ठ्या दुर्वारत्वेन ज्ञातत्र्याद्योगे तृतीयांतत्वाभावः।
।नचेयमर्थानेरन्तृतीया पूर्वोत्तरत्र कर्तरि तृतीयायाएव निर्णयात्। सामान्यविषयत्वस्यैव
ति। विधेयविषयएव सम्बन्धो नानुवाद्य विषय इति सामान्यतो लाप्पत इत्याहुः। परेत्वाहुः।

330

तक्रकौण्डिन्यन्यायेन वर्तमाने क्तेन भूते क्तो बाध्यत इति षष्ठ्यप्ययोग्यं। यतस्तक्रकौण्डिन्यन्यायो येन
नाप्राप्ते इत्यनेन समानविषयः। नाप्राप्ते दधिदाने तक्रदानमारभ्यत इति तेन युक्तो दधि बाधः
प्रकृते तु नसः। अप्राप्तायामित्योपधावृद्धौ अचामादिर्वृद्धिरारभ्यते स्तो श्रुतइत्यादावतो न तक्र
कौण्डिन्यन्याये न तयातयो र्बाध इति नाईतद्युचामादेरिति सूत्रभाष्योक्तेः। अत्र वर्तमानक्तस्य भू
तक्तेना प्राप्तेनारंभाद्वर्तमानत्वभूतत्वयोर्युगपद्विवक्षाया असंभवात्। यदीदानस्याद्वर्तमानेत
द्रस्यादिति तस्यैवायमपवादो न्याय्यो न तु भूतेक्तस्येति दिक्। न्यासकार इति। मत्तादिसूत्रेक्य अनु
दोष्येवं। कारकषष्ठ्याः एवेति। कादियोगे तस्याः प्रतिपदविहितत्वादिति भावः। एतेनेति। उक्तप्रका
रद्वयेनेत्यर्थः। कथं तर्हीति। किमोत्यधिकरणमित्यर्थाभिप्रायेण प्रश्नः। यथेष्टस्यादिति। कर्त्रर्थ
तृजकाभ्यां कर्मषष्ठ्यैव समासइति निषेधस्तेनेति भावः। परिहरति तेति। कर्मोति रिक्तेनिषेधेन क
ते र्मणिषष्ठ्योरपीत्यर्थः। विधिरूपेणेति। अयमेव पक्षो युक्त इत्यन्यत्र प्रपंचितं। उपरंजनकत्वमात्रं बाध
कभावेन संभवमात्रं। नयादिशब्द इति। अनेनारुचिः सूचिता। तद्बीजं कर्मणि चेति सूत्रस्थभाष्यविरो

339

द्वा० १० र्थः। तत्र हि कर्मणि षष्ठी भवनेन तन्निषेधेऽस्यैवैयर्थ्यमापादितं। आकुरिति। अत्राकृतिवीजं ताभ्यां कारकत्व
स्यैव निषेध इति प्रत्यासत्तिलभ्यार्थस्यैव ज्ञापनमुचितं।। एतच्चि प्रभुवनरि धातु दिखेतत्। सानु
बंधकस्येति। तस्य हि तेनैव व्यावर्त्यत्वादिति भावः। मतांतरे सानुबंधकनिर्देशः। कर्त्तरीति। तत्स्पष्टा
र्थः। अन्यथा तत्साहचर्यात्कर्त्रर्थकस्यैव ग्रहणे सिद्धे कर्त्तरीति व्यर्थमेव। अत एवेति। अन्यथा न
कर्मधारयान्मत्वर्थश्चेदुत्पन्नेन वृत्तिद्वयकल्पनलाघवं मत्वर्थीयेन स्यादिति भावः। अत एवा
पृथुशब्दान्मत्वर्थीयेनेति। अत इति सूत्रे भाष्ये उक्तं। कृष्णसर्पेषु न दोषः। कर्मधारयान्मत्वर्थीये
कृते योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्बहुव्रीहिणा लभ्ये हि लाघवमिति नान्यथेति तात्पर्यं।। कृष्णसर्पवा
निति। अत्र हि जातिविशेषवान्प्रतीयते न तथा प्रतीतिर्बहुव्रीहौ। सर्वधनी आदि सुत्री स्वादिना
ठात्सिद्धं। अदंडी अवाग्मी स्वारो मत्वर्थीयांतेन नञ्समासः। बहुव्रीहिणा दंडनिषेधस्य सम्य
ग्बहुभावित्वनिषेधस्य चानवगमात्। अस्वत्वे लोगस्येति प्रत्यय ल ×संयोग× तद्भाष्य ह्ला
प्रयोगेण कृषिलाघवानादरोपी अन्यतः। ऊर्ध्वं घवयवैकायशब्द भवतो धर्मिमाह समुदाये इति

332

तथा चेति। इदं चैतत्पक्षे सरिणस्तत्राशयवर्णनमात्रं। पूर्ववल्लिंगमिति सूत्रस्थभाष्यानुसरण
भिधाने षष्ठीसमास एव न एवेति लभ्यते तच्चोपरिष्टात्स्फुटीभविष्यति। नाभेयेति इति अ
भ्यवधिक इत्यर्थस्तदाह। द्विष्योगलक्षणेति। ननु पूर्वशब्दस्य नाभिसापेक्षत्वात्कथं समा
सोत आह। पूर्वशब्दस्येति। प्राधान्याच्चेति। भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति भा
वः। समुदायस्येति। छात्रसमुदायावयवः पूर्व इत्यर्थः। एकदेशिसमासं विनेति। लक्षणप्र
तिपदोक्तपरिभाषया एकदेश पूर्वस्यास्यैव तत्र ग्रहणमिति भावः। इति भाव इति। इत्यभिमा
न इत्यर्थः। यथाश्रुतसूत्राशयवर्णनाभियुक्तानां ज्ञापकत्वादिनामिति भावः। एतत्सूत्र
प्रत्याख्यानात्। भाष्यरीत्या तु तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः नप्रवृत्तिः। कर्मधारये
णैव सर्वप्रयोगसिद्धेः। तत्रैवार्थे च साधुत्वं यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। षष्ठीसमासस्त
द्विषयेनाभिधानाद्वारणीयः। यदृत एव सः ज्ञापकस्य च नोपयोगः। तदुक्तं नयत्न्व क्ष्यति ग
एवं प्रत्याख्यानमिति दिक्। निर्देशादेवेति। न च शब्दपरत्वेपि तु चाणीति वन्नपुंसकं स्यात्

333

नू॰ २० ण्यसत्वेन नतेन क्लीबग्रहणात्सिद्धिरिति वाच्यं॥ योगविभागस्यैकमर्धमिति निर्देशे तत्पुरुषो भवति स्या नं
६७। २ द्यद्यात्। भिन्नलिंगत्वमुपपादयति। एकदेशेति। निर्देशेनेति। एकदेशखंडइति निर्देशेनेत्यर्थः।
कोयेतेति। तेन खंडमात्रवाचिनस्त्रिलिंगत्वं सिद्धं॥ अतएव दंताधर्मस्या स्पातितमित्यादयः प्रयो
गा उपपद्यंते। अवयववाची पुंलिंग इति भाष्यं तूपलक्षणमिति भावः। अन्ये तु भाष्यविरोधेन
कोद्रवार्धपुंसीति प्रयोगान्वयेन। दंताधर्ममित्यादौ समासांतरत्वेनाभिप्रायं। नपुंसकत्वं दारिदार्थ
हराम्मिति वक्षष्ठीसमासः स्त्रियाम् इति प्रयोगाहर्षनाच्चेत्याहुः। ग्रामस्येति। नचोत्कर्ष्ये इति
एषमितिभावः। ननु पिप्पलीनां बहुत्वाद्बहुवचनं कुतो नेत्यत आह। पत्वादिति। विरोधेस्यादिति। अ
र्धस्य विरोधस्य कृतादित्यर्थः। नाभूदिति। अवयविन एकत्वाभावादिति भावः। खंडसमुच्चयेति
ति एकदेशेणेति भावः। एतत्सूत्रमिति। एतस्यैकदेशिसमासस्य विधायकं सूत्रमित्यर्थः। नाना
वैकवचनेनेति सूत्रत्रयमित्यर्थः। अर्धपिप्पलीत्युपलक्षणं सूत्रत्रयोदाहरणस्य। एकदेशिसमासो
नारब्धव्य इति तद्भाष्यउपक्रमात्। इष्यत्वादिति। तथा च वक्ष्ये भाष्यं। इष्यत एवापि प्पल्यर्धमिति।

नं

प्रयोगरूपेत भाष्यविरोधात् अर्धं पिप्पल्या इत्येकदेशिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवतीति द्वि
तीयतृतीयेति सूत्रस्य भाष्ये मेकदेशयुक्तः। द्विसमासेति। नद्वेष्टुवत्पुरुषेषु परवल्लिंगतानि
षेधक तत्पुरुषमत्याख्याने अर्धादेरपत्याख्यानतस्येति भावः। त्रिसप्तमिति। उत्तरीत्या कर्म
धारयेण सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः। एवं हि तत्र भाष्ये तत्पुरुषग्रहणेन कार्यमेतएकदेशिग्रहणात्सिद्ध
द्धेः एकदेशिनो ग्रिति वक्ष्यामि। तदिकदेशिग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं एकदेशिसमासो नारब्धव्ये तत्र
धमर्धं पिप्पलीति समानाधिकरणो भविष्यति। अर्धं चासौ पिप्पली चेति षष्ठीसमासोपि प्राप्नो
ति इष्यत एव षष्ठीसमासः। अनूपार्धमिति। भत्स्यादिपरं स्त्रिलिंगे स्युतुर्थ्यादिद्वन्द्वेनाभिधा
नात्समास एव नेति तत्रैकदेशिसमासेचतुर्भागिभिक्षेति कर्मधारये तु पुंस्त्वे चतुर्थभिक्षेति भव
नं इति दिक्। इत्यादीति। आदिना लोकेत्यादपूरणमिस्यादेः संग्रहः। एकदेशमिति। नचात्रापि
तस्य व्यवहितप्रामाण्यनाभ्यामन्वय हेतुः। सोत्र तत्कल्पनस्येतोधिकहेतुत्वमिति अभिमानात्

तयो तन्नमिति भावः। यस्य समासजातपदार्थे इति विग्रहवाक्ये दोषः। मासजातो इत्यत्रापि मासो जातस्येव दर्शन

प्रा॰ए॰ ६ तद्दानेति। परिच्छेद्यत्वं तद्रूपेति। तत्परिच्छिन्नजननकर्तृत्वं हि पुरुषस्य परिच्छेदकत्वं तदाह। य
स्येति। परिच्छिन्नस्येति। तावत्कालातीतजननाश्रयत्वेनेति भावः। येनान्वितं यस्य सद्रूपेति।
गुणीभूतमपि पदकर्मार्थे। तच्छेदेन परामृश्यत इत्यस्य मासजातपदस्मृतिपाद्यताप्रदर्शनेन कर्मत्वा
दिवृत्तीनां न्यूनताचता। अन्यपदार्थे प्रधानोयमिति भ्रमः कार्य इति बोध्यं। नास्य प्रवेशेननुति। तत्र
विशेष्यविशेषणभावे वैपरीत्येन कार्याभावापत्तेरिति भावः। यत्समासेनेति। जातपरिच्छेदको
मास इति वा स्वार्थो मासपरिच्छेद्यो जात इति स्वार्थ इति भावः। विग्रहेतीति। इति विग्रहयोः
प्रधानार्थसाम्यापेत्ति भावः। अपदार्थ बहुव्रीहाविति यस्य यत्तिरूपः स्यादित्यनेनान्वयः। पंच
विध इति। कर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणरूपे। तत्र मासस्योद्धरूस्यायमिति विग्रहापि तत
कर्मत्वादिना बोधात्। निर्विवादत्वादिति। नदीयादीनां न्यासरूढादीनां विशेषः। किंचे
ति। षष्ठ्यं तानां तु नानौकिके प्रवेशः। विकृतः प्रयत्न इति वक्ष्यते। अनुपाद्धितकल्पनं। षष्ठ्यं
तकल्पनं। असामानाधिकरणं चेति। सर्वादीनीति सूत्रे सर्व आदिर्येषां तानीति भाष्ये विग्रहस्य द

र्शनादिति भावः। पदान्तरेति। सद्रूपेत्यर्थः। अन्यपदे यस्य यदर्थसंमतत्वेनान्वयः। मात्रैव। सद्रूपतः
रूपेण। चित्रागावो यस्येत्यादिना। अर्पिते। बोधिते। विषयतावाचार्थः। तद्घटकेत्यत्र पदार्थे। तत्पदघ
तत्पदेन तत्परामृष्टं। भावाभेदेनेति। यस्य चित्रा गावः सन्तीति। सचित्रगुपदवाच्यो भवतीति [illegible] वाक्यभे
देनेत्यर्थः। इत्यादिकात्प्रथमकर्तृत्वेन। सम्बद्धतामिति। [illegible] गवामि यथा धान्यं इति संबंधितत्वं ना
स्येव वाक्ये न प्रधानार्थसाम्यमित्यर्थः। कचित्कुणेति। अर्थानां इति विग्रहयोर्गुणप्रधानत्वस
मानमिति यत्तदाविवक्षितमिति तदर्थः। यत्तद्धितार्थे यदर्थे के आख्याने इत्यपि क्रियागुण
प्रधानभावस्यापि पर्यायो विपरीतः क्रियाप्रधानत्वादिरूपं दृष्टमित्यर्थः। तदाह विग्रहवाक्य
नीहेति। परे तु यादृशो गुणप्रधानभावोऽर्थानां लोके दृष्टः स कश्चिदविवक्षितः यत्तद्धिता
र्थे विग्रहवाक्ये तिङन्ते लोके दृष्टस्य क्रियाप्रधानस्यैव विपरीतः कर्तृप्रधानत्वं दृश्यत इति हि श्लोका गे
र्थः। तद्धितेषु पलक्षणं हाति मात्रस्य। एवं इति समानार्थकमेव तदर्थबोधकत्वेन धर्मानेवा
श्यमिति भावः। तदप्राधान्यं तच्छेदेन दर्शितं। तत्र सर्वनाम्नामुत्सर्गेत प्रधानपरामर्शित्वान
दे र्शि

तिशब्दस्यभेदान्नेनेनविधिरित्युक्तेऽन्द्भेदस्यार्थसामान्यात्तिदस्यएवभोरयं वहतीति सएवरथस्यकोटेः

श्रा०भ० तच्छब्देनदर्शितंभवतिचित्रगोसंबंधीयः सचित्रगुपदवाच्यइत्यर्थोदतएवतद्वहतीतिसूत्रेभा
ष्यं।तस्येदमित्येवसिद्धेइदंप्रत्यर्थेमित्याद्यंरथवहतिवोढेतीपुक्तं।तत्रशब्दभेदादित्युरस्यव
हतीतिक्रियाप्रधान्यंपाठितिफलप्रधानमित्यर्थः।अर्थसामान्यादित्यस्यरथस्य [redacted]
[redacted] इत्यर्थेपिदर्शकं वहतीत्यत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासइहन्कर्तव्ये
वार्थ इत्यर्थः।वर्तमानकालश्चाविवक्षितएव।एवमन्यत्राप्यूह्यम्।कालाः परिमाणिनेति
सूत्रेपिस्फुटमिदंसूक्ष्मदर्शिभिस्त्याहुः।हेतुकाद्धिश्चेति।ताद्धितार्थेत्तरपदेतिविहितेत्य
र्थः।वार्तिकउत्तरपदेनेतिहेतौतृतीयेतिभावः।नियमभंगोनेति।इदंचाक्षयथात्रुतेऽर्थेन
द्वारातस्याधारत्वेतदन्वयद्वारेवतस्यान्वयाच्चयइति शेषोऽशेषान्ति।क्रियान्वयेनतद्वारातद
न्वितार्थस्यापितदन्वयःप्रकारांतरेणापितद्भंगसंभवात्।तदेतभायेनेअसक्तइत्यल भाने
इत्यादौतदाशंकतायाप्रतीतिश्चेत्यन्ये।आधेयप्रधानइति।अधिशब्दस्याधिकरणस

अधिकरणशक्तिप्रधानस्येति
र्थः।असंगतेमिति।अव्ययीभावस्यनित्यत्वेनअपेक्षायास्तत्रासंभवादितिभावः।अप्य
थाअतोधिकारेर ५

तिदिक्षर्थः।ईश्वराधीनइत्यस्येश्वरस्याधिकरणचक्तिरित्यर्थः।स्पष्टंचेदंस [redacted] विधायेति
भाष्ये।अधिकरणशक्तिमात्रबोधकस्येत्यर्थः।अधिकरणप्रधानइति।मध्यगताधिक
रणत्वशक्तिप्रधानइत्यर्थः।तदाह।मध्येइत्यर्थादिति।चुनेतरिति।पुनरुक्तिमध्यभागइति
बोधः।अधिकरणत्वमात्रेति।अनुमध्यलिंगितइत्तिदिक्षिनाव्ययीभावस्वीकारेतिप्रसंगाच्चे
ति।चोहेतौ।अन्यथाऽन्यथेतिचदोषात्साध्येहत्वंतरकथनेनसदसंगतिःस्पष्टैवेति।अप्य ५३१
विनइति।तद्विरुद्धमध्यगताधारत्वपक्षेनिपिवनुगताधारत्ववाचकत्वेनतस्येतिभावः।अधिकर
णप्रधानइति।शक्तिमत्प्रधानइत्यर्थः।असंगतमिति।विशेषणसमासेनैवगतार्थंत्वात्तदा
हाध्यधिकरणेति।एवंचेतत्प्रकरणेनतथार्थकथनमनुचितमितिभावः।इहेदान्त्वेऽदुर्लभत्वादि
ति।सकृत्सुकृत्करितिभावः।राजकपार्थिवादिरिति।नचैवेयदोक्तत्वस्यत्त्पाठस्यानेदोषः।राजकप्रिय
पार्थिवइत्यादिधारणायतइत्वनस्यावश्यकत्वेनकैयटोक्तत्वप्रत्यास्यानस्यासंगतत्वादितिभावः

प्रतिपदोक्तत्वादिति। निरवकाशत्वाभावेपि प्रतिपदोक्तत्वेन ङी प्रोपस्थितिरिति कृत्वान्या व्याप्तिरिति भावः ५

१०२० तत्र धनयमन्नाह। एतच्चेति। भाष्य एवेति। तत्रहितं विषयः सस्य व्यवस्थया विधानमधीन इतिविग्रह इत्युक्तं। एतेनेति। नव रस रुचिरामिरस्य नेवावयवकरससमूहेन रुचिरामित्यर्थ इति भावः। एकापि समस्तीति। एकोन्यारण्यविषयापि समीतं येषो न्यारण्यादिखतइत्यर्थः। कृद्धसाधुत्वं तु सोत्र सावर्त्। स्पष्टेनेदमादेशाप्रत्ययोरिति सूत्रे मूले। विषयेइति। अतएवेपार्वतगलइत्यादेनद्वितोत्पत्तिः। अन्यथोक्तार्थानामप्रयोगइतिन स्यादिति भावः। प्रांगवंशामिति। भाष्ये यथमित्यर्थः। परस्परसंबंधाभावादिति। निष्कुष्य पंचगोपदमात्रयोः परस्परं विशेषणविशेषणभावपूर्वकमेवान्यपदार्थेपि संक्रमाछत्रोपानहमिय इत्यत्र समूहबोधपूर्वकमेव तदुपसंक्रमात्तदसंगतिः स्पष्टैव। वचनसामर्थ्यादिति। तत्सामर्थ्याद्भूतपूर्वसामानाधिकरण्यमाश्रित्येत्यर्थः। आधितइति। त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोर्व्यपेक्षायादुर्लभत्वात्। महाविभाषाहिव्यपेक्षायाएवपक्षे बोधिकेति भावः। आपकसिद्धेति। वचनसामर्थ्यात्सिद्धतत्पुरुषस्यान्यासामानाधिकरण्याभावाद्धनेोपानहस्यं नार्थमात्रत्वाभावादित्यर्थः। अन्यथाभूगेधनपरस्तांपरस्तार ५

सिद्धनित्यत्वरूपार्थस्यानुवादकत्वमात्रमितिभावः। ज्ञापकत्वादो बोधकपरः। अतएवेति। भाष्ये कृत्ततत्पुरुषपदस्य सूत्रसिद्धार्थानुवादकत्वादेवेत्यर्थः। त्रिपदेबहुव्रीहोरवादिरीपदस्य उत्तरपदपरत्वाभावात्पुंवत्वं न स्यात्। वार्तिकस्यापूर्वत्वे द्विशाम्यरूपे उत्तरपदे दृष्टयोस्तत्पुरुषे पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन पुंवत्वं सिद्धमेवेति तदाश्रयणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। पूर्वेणेनिपातेनेति त्रिपदेबहुव्रीहाविति रवादस्य सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। नन्वेवं पूर्वनिपातव्याकुलेयेतदाश्रयणस्यावश्यकत्वे कथं प्रकृतार्थसाधकत्वेनास्य के पदस्योपन्यासइतिवाच्यं। नपरइत्यादि निर्देशेन पूर्वनिपातस्यानित्यत्वविज्ञापितत्वात् विरितिपुंवत्वमिवन्मुत्यं फलमपि स्यादन्यात्। कर्मधारयपूर्वपदकबहुव्रीहो बुत्तस्यविशेषणत्वेन पूर्वनिपातापत्तेः सन रुतः सूत्रार्थानुवादकत्वेतु नात्रतत्प्राप्तिः। दिक्संख्ययोरभावात्। अतएवेति भाष्यकृत्सिद्धार्थानुवादत्वादेवेत्यर्थः। अन्यथाबित्रोकिपुंव

के

त्यापत्तिरिति भावः। ननुभौ तत्पूर्विकं सामानाधिकरण्यमादायाद्धि सुबन्तपूर्वं काले केत्य
पि द्वयोरपि नित्यत्वं द्वर्गोत आह। पूर्व कालेकेति। तस्य तत्सामर्थ्यानित्यत्वाच्च
स्य पृथक्तो मानाभावइति भावः। द्विगर्थस्तु यदि सामानाधिकरण्यमात्रं नियामकं न
तु निष्कृष्यत्वयोरिवेक्षापूर्वकः। एवमेकार्थीभावमपेक्षितं नतु निष्कृष्येत्याशयेनाह। अतएव
वयेन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्र[illegible]स्यग्रहणे यस्मात्स विहितद्विस्य पदमगाग्यो येण
सिद्धिः प्रयोजनमुक्तं। चित्रैवं प्राची आलाप्रियायस्य प्राकृ इगलात्रिपद सादौ सामान्या
धिकरण्यनिबंधन पुंवत्वात्सिद्धिः। पुंवत्वे यथा कथंचित्सामान्याधिकरण्यम्
निमित्तं कर्मधारयेतु निष्कृष्ये त्यत्र मानाभावात्। तथा चार्थ इत्ति तद्वन्दे नि
यामिका। नतु तन्मात्र इत्तिता। अतिप्रसंगस्तत्वभिधाना द्वारणीयः। १

[illegible]: अतएव भाष्यं संपूर्णवचनमेवप्रत्याख्यातमिसुन्यतेतदामूलसम्यगेवेति वाद्यपद
प्रियइति। अत्रवास्पदः सामानाधिकरण्याभावे पित्रियज्ञाव्देनतयोः सामानाधिकरण्याद्व
हुव्रीहिर्निर्विबाधः। पूर्वतंत्रे जैमिनीये बाधलक्षणे दशमाध्याये षष्ठः पादे हो[illegible]
सत्रः। तेत्राह: कमेणरथंतरं वृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतानि सामानि। एवामपने एकत्रं षो
डहस्त्यादिवाक्यं। द्वंद्वकृतेति। वृहद्रथंतरे साम नीप्रत्यर्थः। नेहद्वंद्व इति। किंतु त्रिप
द बहुव्रीहिरेवेत्यर्थः। स्वरविशेषस्यापि। त्रिपदबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्य हलस्वरः
उत्तरपदे परतो द्वंद्वेतु समनित्वाद्वृहत्स्वरेण वृहद्रथंतरे संतोदात्तमिति स्वरविशेषः स्वरविशे
षप्युस्यप्रवृत्तिरिति समर्थसूत्रे शेषे भाष्यस्पष्टे। तत्र वहेतुमाह। निरयति। चोहतो। सकोन्वस
मासांतमात्रकृतविशेषविषयत्वे। ननुवान्नद्वंद्वे पूर्वपक्षः एवषट्स्यपाहः सुउभयोरनुष्ठाना
पत्तिरेकस्मिन्नेकमितरदितिद्यनुष्ठानं मितद्वंद्वे घातदनिर्वाच्यं। पदहोपक्षमरनरेतर योगे
नेतद्वयपक्षस्तत्यदोषान्तु। केषुचिदहः सुपदेनेन केषुचित्तेलेन भोजनेपिमा संदत्ते लाभ्यां

२

भोजन्यपिनत्वमिति चेन्न ॥ परितुष्टेतुतेनेत्यादि स्यादस्वरण बहुह द्रुथंतरसामेत्यत्र श्रूयते नदाद्यांदस्तवात्रि
पदे बहुस्त्री हौ हुं द्वौ नेति कुत्र्यां ॥ पदार्थान्तरभावेण कार्थीभावस्तदा हि हुंदुस्यानित्यत्वतो वार्तिक
समन्तायदा नु तदनंतं भावेशे कार्थीभावस्तदा हुंहाश्रे ष्वात्रि पदे निबोध एवस्यनु ॥ स्वतेन स
वतीति ॥ नेत्रैद्रि कस्त स्य संज्ञायामिति समासो न द्विगुत्वाभावादिति भाव ॥ एवमेवेति ॥ पूर्वनिपाता
र्थत्वमेवेत्यर्थः ॥ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेनेति ॥ वैयाकरणत्वादीत्यर्थः ॥ पापाणके ॥ अत्रापि मत्ते
कुत्सितशब्दः कुत्स्यमानपरः आतएव पूर्वपदस्य सदेशालाक्षणिकत्वादेवनचादर्शि
नीयाया मानादेशनीयामात्यत्रापि द्वयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वेन सामानाधिकरण्यासंब
त्वापत्तिः ॥ शतोवृत्तेः प्राग् सामानाधिकरण्य एव नेत्यत्र हेतुः ॥ उत्तरस्यधातत्वाच्च हेतोः प्रागपि सामा
नाधिकरण्यमात्रं निबाध्यं ॥ भूतपूर्वगत्येति ॥ घनेनतुल्यः श्याम इति वाक्ये तद्धवार्थस्य सादृश्यस्य प्र
तियोगित्वेनान्वयादुपमानत्वमस्तीति भावः ॥ उपमेयपरत्वमिति ॥ तच्छ्यामादिशब्दानां स्यप्रमे
वा ॥ स्वच्छन्दपाचक इति ॥ स्वजनत्वगुणरत्याभिमानेनेदं ॥ नन्वेप्रधानमुपसर्जनमिति महासंज्ञा यात्रेन १७२

अत्रस्तत्र दृश्येयहल्लमंतस्पत्तिस्तेरेणाकं

३०४

॥ [illegible] ॥ ७

स्यप्रथमानिर्दिष्टत्वे अप्रधानेस्येव संज्ञानप्रधानस्येति ॥ बोधयितुं शक्यं न तु अप्राधान्यं कस्येत्यत्रास्या
नियमकत्वमाश्रये सा हि हृदयेति ॥ निरूढविशेषणेति ॥ विषयता विशेषप्रकारतावदित्यर्थः ॥ तदेव हि लो
केस्य विशेषणत्वेन प्रसिद्धं ॥ ननु द्रव्यगुणसमभिव्याहारे कस्य तो दृष्टाविषयतावत्त्वमतमाह ॥
रूढिश्चेति ॥ रूढिविषयत्वादृशाविषयतावत्त्वमित्यर्थः ॥ अपसीयतइति ॥ गुणादेरवेतादृशावि
षयतावत्त्वे निश्चिमतरत्यर्थः ॥ एकेनेति ॥ अनेककुशिल्पादिजीविनएककुशिल्यादिजीविनः कु
नाटस्ये हाहेरणाथ ॥ अत्र सम्हहरूपाः समूहरूपाः कृतादरेति वा ॥ गुणक्रियेति ॥ सत्याठकेः सत्यु
केदन्यादौ ॥ रूढिशब्देति ॥ न च द्वयेवत्तारोपवत्वे पुंस्त्वस्यारोपेण सामानाधिकरण्यमनुभयोपा पा
पेक्षयालक्ष्यानुसारेण परिभाषात्मा पन स्ववाचित्वात् ॥ पूर्वान्तग्रहणेति ॥ पूर्वान्तवत्याग्रहणेत्य
र्थः ॥ क्वचित्तथैवपाठः ॥ पूर्वनिपातविशेषप्रतिपादनवचनेनत्वादुर्भिक्षशब्दस्यपूर्वनिपातनस्ति
भावः ॥ उपमानेशब्देनेति ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयेति भावः ॥ इदं च भवेकेप्येतस्यां ॥ क्रिया
रूपस्येति ॥ क्रियापदवाच्यरूपत्वात्यर्थः ॥ भिन्नवाचीनि ॥ पूर्वपदार्थप्रधानेऽव्ययम् ॥ नित्येति

३०५

तेनतत्प्रयोविग्रहात॥उत्तरपदार्थेति॥स्पष्टं चेदं भाष्ये॥आरोपितत्वेन आद्योत्येतरेति॥आ
रोपितब्राह्मणत्वं ब्राह्मणपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ब्राह्मणपदस्यत्रनआद्योत्यतरस्यार्थः एवम
न्यत्रापिबोध्यं॥एतदेवभाष्यसंमतं॥नञोवाचकत्वे आह॥आरोपमात्रे वेति॥इदन…वाच्य
मेवोत्तरपदार्थे विशेषणत्वेनदाह॥विषयत्वं तु संसर्ग इति॥तादात्म्यारोपश्चात्रा…नामार्थयो
र भेदान्वयव्युत्पत्तिस्तुनिपा…तातिरिक्तविषयेतिभावः यत्तुत्रापिपक्षेद्योतकत्वेनञ इ
तितन्न॥समभिव्याहृतपदशक्त्याद्युद्बोधकत्वस्यद्योतकत्वे विशिष्टस्येवतच्छक्तिविषयत
याद्यर्थमुपस्थितस्य भावे…न विषयत्वं तु संसर्गस्यस्या संगतेः पृथगुपस्थितयोर्हि संसर्गोऽभ
पतीत्याह॥आरोपितो ब्राह्मणत्वेति॥अत एव संबोधाकारः आदौ तु आरोपितब्राह्मणत्व
वानितिप्रदर्शनीयं॥अत्रायुष्मेवयुक्तंनत्वेत्यं॥तस्यन अर्थत्वेपि ब्राह्मणादिपदानां मुख्यार्थ
बंधानब्राह्मणत्वादिमपि…शक्तिग्रहात्तत्रारोपितत्वान्वयस्य दुर्घटत्वात॥नचनञसमभि
व्याहारात्तदर्थत्यागः शब्दार्थसंबंधस्यानित्यतापत्तेः मन्मतु नदोषः प्रसत्वसंबंधेनब्रा १७३

ह्मणत्वपमतरवारोपितसंबंधेन ब्राह्मणत्वबमोपितद्दर्थत्वात॥नञ्सत्वविशिष्टस्यतदर्थकत्वमा
सर्थनिर्णायकः इदमेवनञोद्योतकत्वेनाम॥एतावतैवात्रेकार्थीभावव्यवहारोपि॥विशिष्णानुरूपशक्तिध्यो
त्यार्थसंभाविताशक्तता वच्छेदकत्वाद्विशिष्ट…स्यार्थवत्वं॥समासविधायकेणस्त्रबलादत्रे रमिवकल्पना
चिता॥प्रतायर्थितस्यादोतुनेवमप्रादिव्यवस्थार्थमन्यथातत्रकल्पनात॥लोकस्यतुनत्रापि विशिष्टशक्त्यैवा
पः॥अवयुपशक्तिबोधनद्वाराविशिष्टस्यविशिष्टशक्तिबोधकत्वसवचव्याकेलमितिदिक॥पर्यवस्यति ति॥
भेदस्यवारोपस्यसंभवा……दितिभावः॥अत एव॥उत्तरपदार्थप्रधानत्वादेव॥इहेतिनामितिप॥
अन्ययोरुपसर्जनत्वादपनोरूढिक्त्र्यादिलोपस्यसूर्यांरहेतनतद्दयर्थ्यं स्पष्टमेव॥नन्वेवंतनसामर्थ्या
दुपसर्जनत्वपित्वमितिवाच्यं॥लाघवेनानेरपुदार्थप्राधान्यस्यैवतापपितेमुक्तत्वात॥अश्रीव्रमणा
नेरवपोर्विशेषश्चैत्यः अर्थिकार्थमिति॥आरोपितत्वबोधानतरंश्रेकरणादितात्पर्येणाहकवशात
मानसत्वदर्थबोधदतिभावः उत्तरपदप्राधान्ये तदर्थप्राधान्यं भाष्योक्तमित्यनेनकयदाद्युपपा
दित पूर्वपदार्थप्राधान्यपक्षस्यतदेतम…स्यातुचात्वे बोधितत्वान्यत्रप्रपंचितं॥धालतवदेतेलि
नन्वेवत्वादेतीदृशेविषयेआरोपितस्यान्तरत्वमोनरसंख्यायाश्चपूर्वसंख्याबाहाप्रतिबंधकत्वो

द्वा०८० ४ नतत्र बहुत्वभागं तंशब्देनैकत्वस्यैवोपस्थिते श्च अन्यथानेकमन्यपदार्थ इत्युक्तावपि वास्तवबहुत्वमलाभ इदं वचनापत्तिरित्यरुचेरगदं पदेन निरर्थगमजह स्वरूपलक्षणे सापकसमूहस्यो पि अनेकैकेनेत्यस्य पद्यभेदेनो भयविशेषणत्वात् सादृश्यादयः इति तदंत इत्यर्थः कारिकायां सह दृग्गानीति पाठदर्शनात् तन्त्वकीयेति तद्वयेपि इर्वंति घामार्थिकार्थकत्वकथनात् आकारविरुद्धं चेति विशिष्टेन लक्षितस्य प्राधान्येपि अका रकोत्तरपदार्थप्राधान्यहानेरिति भावः मासजातवदिति नचयपथाजतस्य प्राधान्यं तथा सकलेन ब्राह्मणा देशरोपितो ब्राह्मण इति बोधात् तजर्थमिलितं न तर्थमकारेणजनितबोधात् ततः समस्तपदे आट्ये सा स देशादिलक्षकमित्यर्थ इति तत्ज्ञानारइति ॥ भाष्यविरुद्धमिति तथा मकारस्य भाष्ये उक्ते अ एवं तद्दो धसंभवेन लक्षणायाम्यर्थत्वाच्च असमर्थ पितुमिति मीमांसकाद्युक्त पूर्वपदार्थ प्राधान्यमिति शेषः ॥ लक्षणो वेति नञो भेद वसदार्थ इत्यर्थः इदंतु उपलक्षणं निपातानामनेकार्थत्वादित्यपि ज्ञा पकादिति नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्ये सत्यपि द्व वनितत् पूर्वपदार्थप्राधान्येपि इति सामान्यापेक्ष त

म

३४८

ज्ञापकादनेकमि स्यादावेकवचनस्यापि सिद्धिरिति भावः एवमाश्रयणे तु गौरवं लाघवात् उत्तरपदा र्थप्राधान्यज्ञापकत्वमेवोचितं ॥ तदेव ध्वनयन्नोक्तं ॥ कथंचिदिति ॥ यत्तु इदंतु समर्थ ६ नोविचारचितामणिप्रकाशकारा इत्याहुः ॥ तन्न नत्र उत्तरपदस्य न दर्थे लाक्षणिकत्वे तद्वि शेष्यकबोधे चोपसर्जनत्वासंभवेन अन्यादि सिद्धये ज्ञापकोपन्यासवैफल्यापत्तेः लाक्षणिकतात्पर्य त्वेऽप्युपसर्जनत्वभ्रमाद्विशिष्टस्य लाक्षणिकत्वे मैवं णत्वं तूत्तरपदप्राधान्यमिति तदुक्तविशेषादि सूचनं न्विद भाष्ये नोक्तमाह उपेयेति ॥ इत्यस्यार्थः एवंसमर्थनेप्यत्रासाधुत्वमेव मुनित्रयसम्मते र्थे एवं शब्दानां साधुत्वस्य सर्वं संमतत्वादिति बोध्यं ॥ वदन्तीति ॥ विचारचिंतामणिकृदिति भावः पतंति ॥ पतो वृधात् इतं नेनोपावनयति सत्वयः संबोधनीतं संबोधनपदे क्रियायाविशेषणत्वं पञ्च तत्त्वमिति हेतुं यत्त प्रमाणं ॥ कृत्वोर्थाः क्रियाभ्यावृत्तिगणनेन द्विधा ॥ प्रथमावति ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेदिति विहितः ॥ असंत्वनमु ॥ प्रसज्यप्रतिषेधार्थकः इति शेषः ॥ तेन एवप्रसज्यप्रतिषेधसमर्थस मासे इति तत्र तत्र भाष्यकृता ॥ तत्र असमस्तनञः क्रियान्वयित्वं ॥ वचनं पुरुषस्य वस्यति ॥ घटाभावोम

त्रै ऐ

३४९

२१०॥ द्भावइत्यर्थः एकवचनमध्यमपुरुषप्रयोगे वापत्तिरिति भावः अन्यथा पुद्भावपक्षे वचनपुरुषमध्यपुरुषादिरूपमापि
दूषणमित्यर्थः॥ कारकविशिष्टक्रियेति॥ भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलाधिकरणकघटकर्तृकसत्ताभा
वइतिभावः॥ पूर्वप्रथमाद्येइति॥ असंहितमित्यस्य संहिताभावइत्यर्थात्॥ असंदेहाइत्यत्रारोपितसंदेहो निश्च
यइत्यर्थइत्यभिमानइतिबोधनद्भावप्रतीतिरिति गुणभेदेन धर्मिण आरोपात्॥ एवमनुपलब्धिपदेऽपिबो
ध्यं॥ न्यायसिद्धे एवलिंगदर्शनमूलोक्तमिति तत्त्व॥ इत्यवेति॥ अत्र नेगानन्त्राद्दे नेवैकयदस्य समास ख्लानो
धा॥ प्रकारेनेकसंख्यत्वप्रतीतेः॥ एकप्रकारेणेत्यर्थान्यथानुभवाच्च॥ एवमेव नेकरूपोऽहमित्यानुरिति
विष्णुसहस्रनामपद्येनेकरूपइत्यर्थ नेकशब्देन रूपत्रयस्य बहुश्रीहिर्बोध्यः॥ गतिसंज्ञा विकल्पइति॥
तत्फलं समासविकल्पः॥ कथमिति॥ गतिरिति ते प्राग्धातोरिति धातोः प्रागेव प्रयोगः स्यादिति भावः॥
प्रयोगनियमेति॥ गत्युपसर्गसंज्ञाधातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याइतितदर्थः॥ संज्ञानियमेति॥ धातोः प्रा
क्प्रयुक्तानामेव ~~प्रागेवप्रयोगः स्यादितिभावः॥ प्रयोगनियमेति॥ गत्युपसर्गसंज्ञाधातोः प्रागेवप्र~~
~~योक्तव्याइतितदर्थः॥ संज्ञा~~॥ गत्यादिसंज्ञाभाग्येषामितितदर्थः॥ अयमेवपक्षोयुक्तोलाघवाद्

न्यतरस्यामनित्यसमासे॥ अनित्यसमा

निरुक्तं भाष्ये॥ प्रयोगोपाधिरिति॥ त्वप्रत्ययप्रयोगप्रयोज्यं पश्वात्मानसंबोधविषयमित्यर्थः॥ श्रद्धा॥
अभिलाषातिशयः॥ एतेनेति॥ पुरइति कौतुकेत्यनेनान्वेति॥ नस्यन्वनक्रियापास्यकृत्व॥ नस्येनस्यस
मीपइतिशेषइतिभावः॥ संज्ञानियमपक्षे तु शकैवनेतिभावः॥ माधवइति विभाषेति सूत्रेतथोवि
ह्यस्य निरस्यापितास्तिद्विरित्यन्यो इहेति॥ तेन निर्वन्वने रुत्वेति सिद्धं॥ गतार्थइत्यतिमिति प्रश
स्ताइतिभावः॥ नित्यसमासतामिति॥ तिमांतोदात्तात्वनुत्तरपदादौ नित्यसमासेयन्न पदसा
येकोऽजंतोदात्तं ततःपरा तृतीयादिविभक्तिरुदात्तेत्यर्थकेन नविभक्त्युदात्तत्व एतेन शाकपा
र्थिवादित्वादिष्टं सिद्धमित्यपास्तमितिभावः॥ श्रेणेप्यत इति॥ अतिङः ग्रहणकैणेन तत्यस्यत्वे
एत्व बोध्यतइतिअर्थः॥ उक्तार्थे साधकमिति सत्युत्वक्तेः पूर्वं समासो बहुलग्रहणादिति
भावः॥ कुत्स्यन्तेरित्यपलक्षणं॥ स्त्रीप्रत्ययोत्यन्तेः प्राणेत्यपिद्रष्टव्यं॥ अनुवर्ततइति॥
उपदेशकृतया अन्त्ययसंभवाद्विधाभावाच्चेतिभावः॥ उपपदमितिमहासंज्ञया कर्व

०तृ०५० ७४ नस्यैवोपपदत्वात्॥ अत एवेति॥ क्त्वातुमुनोरित्यनेन तेनैव तेन समासः स्यादित्यर्थः॥ व्याङोरिति व्याङो मध्ये
विशब्दस्य प्रशब्देन तदन्तेन प्रशब्देन गतिसमास इत्यर्थः॥ अङ् सुप्युपपदसमास एव॥ अतिङ्वी
पसर्ग इति॥ सप्तमीनिर्देशात्॥ उपसर्गत्वं पर्यायस्याधिकरणस्यैकस्यैवोपपदत्वादिति कश्चिन्नु
न्न॥ गतिसमासेन सिद्धत्वात्तत्रोपपदसंज्ञाया एव फलाभावेनाभावात्॥ अत एव कर्मण्यणि
ति सूत्रे नुपपदत्वेनायं व्यवहृतो भाष्ये॥ व्याङोश्च कर्मणि प्रमादेनेत्यादन्तेन चगतिसमास इ
त्यभिप्रायः॥ कर्त्रेति॥ अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया॥ न च कारकत्वात्सिद्धं
॥ कारकत्वेप्युपपदत्वाहान्यापरत्वादुपपदसमासस्यैव प्रवृत्तेः॥ उपपदमिति महासंज्ञा
माश्रित्य प्रथमां तस्य निरुक्तिरुच्यते॥ उतत्त्वनाश्रित्य॥ नापूः तदाश्रयणेऽत्र तन्निवृत्त्या
त्रेमंडूकानुवृत्त्याश्रयणे गौरवात्॥ नोत्य इत्याह॥ तथा सतीत्यादि॥ प्राप्तिलेति गुतिरिति स
त्रेपि तदसंबंधेयं दोषः॥ एवं निर्गत इति॥ संपन्ने ति च॥ प्रमुकमिति॥ भुवि॥ त्यत संबंधे येप्त न द्या

दनावतिङ्पदस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यभिमानः॥ त्रोपीरुतेनेतिभाष्यकृतेनेति दोषः॥ कथमिति॥
संहितायानित्यत्वादिति भावः॥ दिग्मात्रं॥ दिगर्थस्तु यदि क्त्वा विस्त्यनुत्य सैवर धानाहारकोत्र
अतीत्यस्य व्यावृत्तिसिद्धावतिङ् ग्रहणमेवाभयो निवृत्तोज्ञापकं॥ महासंज्ञाकरणाश्चरा
उदशीत्यादौ न दोषः॥ क्त्वा प्रजातादिति॥ णिनेः क्त्वा तुमुन्नति विभासंभवेन तं विनोपपदत्वाभावे
नाहापाश्च॥ निर्गत इत्यादौ तु शब्दान्तरसंबंधात्पूर्वं क्त्वा तुमुत्तो लुक्पदत्वोत्तरपदांतरसं
बंधेन नक्षतिः॥ माङि लुङि त्यादौ तु सति सप्तमीति नोपपदत्वं फलाभावाच्च प्रथमार्थस्य सो
त्री सप्तम्य व्यवहितत्वभिन्नं॥ अत एव पशावित्यादौ मां नोपपदत्वं॥ एधानाहारक इत्यादौ नु
क्रियार्थोपपदस्येति कार्यार्थमुपपदसंज्ञावश्यकत्वेन तत्रोस्य प्रवृत्तिर्व्यावृत्त्यर्थे तन्म
रितार्थध्वनितं चेदं भाष्य इत्युच्यते॥ तदा लुङुभयोर्न विरोधः॥ अतिङ् श्चेत्तस्यातिङ् त
नो धातिन इत्यर्थः॥ एवं चोपपदमातिङिति व्याख्यानस्यानयकृत्यमर्थयोरिति सूत्र

१०२० स्यभाष्यविरोधोहूषपगमिति नियमस्यभावेनित्र्भेनेति नियमस्यभावलब्धेत्यर्थः। अभेन
ये तुल्यविधानं यदुपेप्स्तंतद्वर्णेन समस्यते। अन्यन तुल्यविधानं नेति यचनव्यक्तेरितिभा
वः। नतुस्सस्य इति नतुस्त्रस्य एवाहत्या द्विधायोज्यतइति भविमितव्यमितिभावः॥
तद्वेति। उपपदमित्यर्थः। अमेभोजमिति। अत्रविभाषाग्रेमथमेति कत्वापिविधा
नोन्नास्यामेव तुल्यविधानता। अमेभुक्तत्वासायमेतेन समासाभावान्नतस्यनिय
मविषयतेतिभावः। उत्तरपदप्रकृतिस्वरइति। उत्तरपदाद्युदात्तत्वमित्यर्थस्त
दाह आदिर्णमुलीति। अभ्यस्तानामिति न नानुवर्ततइति मतइदं। यद्यपि लिल्य
रणमुल्स्वरयोरत्र विशेषः। आदिर्णमुलीतित्यनेकाजर्थंत थाप्यभ्यस्तानामित्य
नुवृत्त्यभावपक्षे प्रत्ययादिस्वयाप्यमित्यभिमानः। क्लिचीत्यनेनापिइदं कसाधो।
अनोघ्रातमिति। फिट्स्वरेणेति भावः। महाह्रस्वादिषिचेति त्रेस्वरेणपाठप्रसिद्ध

तिभावः। समासोनापेक्ष्यतेति पुरुषस्य समासस्यानिवायवस्त्यर्थः। समासोनाइत्तिसूत्रे समासे तिलु
सप्रक्ष्छेकंबाध्यं॥ द्वयसचइति ऊर्ध्वमानत्वइदं प्रमाणलेति मात्रचोलुगिति बोध्यं। नन्वयं प्रक
रणविरोधोनआह॥ हेमंतेतिचाहतोयतोद्वंद्वेत्यनेन मतोगोणयोगइत्यर्थः॥ स्पष्टंचद्वंद्वार्थं
२ त्वभावदस्तेनातं एकवद्भावादिति समाहारद्वंद्वत्वादित्यर्थः। औकारेति पुल्लिंगस्येनतोदाहर
णादित्यर्थः। एतान्हा इतिपुंस्त्व प्राप्तआह॥ संख्यापूर्वमिति। स्पष्टार्थइति विपरीतनियमस्यस
हंवारणार्थसमूध्वनेयनकेवीनन्दारणमाह। अन्हएवेति। हिंगादिति। अन्हएवेति नियमतदु
मर्थ्यं स्पष्टमेव॥ नियमफलं त्वाह्निकमिति। अन्हानिर्वृत्तमित्यर्थे कालादित्यनतक्तेनेनानि
र्वृत्तमिति अत्र असंभवादिति। यद्यपि द्वासणान्हइदमुवयवभूतमहरित्यर्थे पष्ठीसमासः
संभवति। तथाप्यत्र सूत्रे हः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चेत्यस्यानुवृत्त्या सिद्धे एतेष्वद्वस्ततया
व्यवहितानामहः शब्दे भिन्नानामग्रहणमित्यादि प्रामाण्यादितिबोध्य। तस्यानिमिधानोऽत्र
प्रकरणेति। तद्धन्नस्यसमम्याविपरिणाम इतिभावः। सामर्थ्यादिति। अहन्शब्दोनतत्पुरु

६ पादृचएव विधानादिति भावः॥ कथंचिदिति। शब्दतो नुपस्थित्यावाक्यार्थान्वयित्वासंभवइति
भावः। यत्तन्हादेशउधस्तोनडुत्समासांतएवएवं च विभक्तिविपरिणामोनकार्यइति तन्न। एट
जपवादत्वापत्तावत्यन्हइत्यादोऽअनोदात्तत्वानापत्तेः। टचेतु तत्सामर्थ्यादन्तोदात्तत्वंतत्रेष्टमि
तितद्ध्वनयन्नाह भाष्येति चेति। अत्रप्राचइतिभदंतस्येति पकेय्यनित्यस्य प्रकृतसूत्रस्थवा
र्तिकस्य प्रत्याख्यानायभाष्यकृतइत्यर्थः। दीर्घो हीतिबव्हादिष्वंहेति पाठान्पेसत्तेनोऽपि
डीपू। अयुकमिति। कालाढञः तेदपवादत्वादिति भावः। प्राग्वादिकृत्वादितितदपवादस्यठ
ञः प्राप्तिरिति भावः॥ लुकेति। स्वरूपकथनमेतत्॥ अध्यौकारइति। एवं च वर्णमेधान्यत्वेन
प्रत्ययलक्षणमिति भावः॥ लोलुकीति। निष्कादिभ्यः समासेठक्प्राप्तिरिति भावः॥ नि
ष्कस्यपरिमाणत्वेऽपि संख्या भूषणादिवाचित्वे असमासे इति सूत्रेपरिमाणवाचिनिष्का
दीनामेवग्रहणेतु ठकोलुकीति बोध्यं॥ नचद्विनिष्केत्यत्रनिष्कस्यपरिमाण
त्वे द्विनिष्कीतिङीपेवं भाव्यं। उन्मानत्वे पि त्वेद्विनिष्कीतिङीपेवभाव्यं

क

उन्मानस्य चेद्विस्तकंबल्यपरे संनिषेधइति नियमेन ङीबेवप्राप्नोति। एवं च द्विविस्तेत्वत्रवि
स्तादिप्रतिषेधेन ङीबभावोनतुठञोऽपरकारादिति भाष्यं। निष्कशब्दउन्मानवाची। बिस्ताद
यः परिमाणविशेषाएवेतिमतम्। तस्य परिहरस्तादिभिरकारान्तेयोर्व्याप्यात्। तथाहि अप
रिमाणांतत्वाद्विष्वेधिति ङीपि निषिद्धेपि ठञंतत्वात्प्राप्तस्योकारलोपेनवारणात्। एतेनाद्विविस्ते
त्यपि व्याख्यातं। नचैवमपरिमाणेतिनिषेधोव्यर्थः स्यात्सामर्थ्ये नतद्भावकल्पनापेक्षया न्याय
सिद्धोक्तरीत्यैवतद्वारणस्योचितत्वात्। तेनापितदर्थबोधनस्यैवौचित्यात्। तदंतस्येति। तदंतार्थस्ये
व त्यर्थः। उदाहृतमिति। अनुपसर्जनादितिसत्ते वार्तिके कारणइति दोषः। चतुर्थ्येः। द्विगोरितिङीविधे
र्बाधः। तेषु यवस्तादिगणे भस्त्राशब्दस्याभावात्। नसमाहारेचेति। अस्यस्त्रीत्वभंगीकुर्वतांमतेइति पा
शेषः। अतएवनमाहारोपपूर्वकमुपपादयति। स्यादेतद्विसादिना। स्त्रीत्वसंभवेति। तत्रान्तरहार
त्वस्यपरत्रान्तरंगादितनमासमाचारार्थेनिमित्तलिंगस्यांतरंगस्यसार्वत्रिकस्य न बाधेनोपपत्तेश्च ए

१०र र्भूतत द्धितार्थनिमित्तलिंगबाधकत्वे मानाभाव इति भावः । पुण्याहमित्यत्रोक्तमेव ज्ञाप्यं चैकस्माद्दे
२ शनिषेधात् पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबत्वस्य सत्वाच्च साधयितुमाह । चतुर्णामिति । परवल्लिंगादिति ।
अह्नाहोंतात् एषपक्षे स्यात्तद्धितार्थे द्विगुरित्यस्य परत्वादिति भावस्तदाह तथा चेति । केचनाया
त्रकृतो सर्वाण्ह इत्यादौ । अलंकृतेनेति । अनिनस्त्रीत्वमेव ज्ञापितमिति सूचितं । तथाहि नाज्ञाह्ना
हादसेनेन बहिर्भूततद्धितार्थनिमित्तलिंगबाधकत्वेनेउपस्थितरात्रात्राह्नाहरात्राद्भ्योर्थविशेष्य
त्वप्रयुक्तपारिकलिंगस्येव बाधः स्यान्नतु बहिर्भूतसमाहारविशेष्यत्वप्रयुक्तस्यापि स्त्रस्या
पि । अतोन्तरंगन्यायाप्रातिः । किंवपाय लक्ष्ममित्यादिना कृस्याणिकोक्षेपरत्वाच्चिनाप्यह्ना
हादिविषये पुंस्त्वबाधापत्तोपरवल्लिंगेति सूत्रे एकदेशिग्रहणं कृत्वाभाष्ये कृतान्कृतस्या द्वि
गुप्राप्तेति वार्तिकप्रत्याख्यानस्यासंगतिः । तत्रचात्रेत्यादिबाधार्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥
नचेदमप्यकृदेशिसमासविषयकमेव । अत एवाहरित्यत्र पुण्यसुदिनाभ्यामित्यादेवैयर्थ्याप

त्तेश्च । अतिरात्रः सर्वाह्न इत्याद्यसिध्यापत्तेश्च तेनाद्यादेस्तद्धितार्थे द्विगुरिति क्षेत्राञ्चता प्रातिरिक्त
विषय एवत्याय्यमिति दिक् । एवंचोत्सर्गस्य परवल्लिंगस्य द्विगु इत्यादिनिषेधे तद्विषये तदपवाद
स्याप्यप्रवृत्तिरिति निरस्तं । अहरिति क्रांतारात्रिरित्यर्थे समासस्य स्त्रीलिंगत्वात्तत्र टजभावे दीर्घा
यामेव विरोधसत्वेन नाक्लिटजोर्विरोध इति कृपयासंगतिश्च । तस्मात्प्राधान्यं प्राप्ते स्यादिस्तद्धिता
र्थे द्विगुरिति क्षेत्राह्नाहांताद्यतिरिक्तविषय एवत्याय्यमिति दिक् । द्व्यहनीयस्या मिति । बड्
श्रीहोरात्राह्नाहा इत्यस्यात्रासेरिति भावः । बहुकादिरिह ह्नाद्यपाठादुपसर्जनेत्वपि न इति । तदन्तस्या
पीति । तेन परमधाहः सिद्धः । अपाणिनीयत्वादिति । घासादिषु महत आत्वं इत्येतस्य पाठोस्तीति कृतो
रिति भावः । आन्महत इत्यत्र लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्य ज्ञापनार्थे तिपादिकादिति सूत्रे भाष्ये
कृत्वेन पुनः पालपरत्वादाह मितिनद्यांख । अतिरभसादिति । आहीयप्रत्ययस्यैव तेन सुकोपि धा
नादिति भावः । द्वंद्वे नेति । राजन्यबहुवचनद्वंद्वे इत्यनुवर्तमाने संख्ये अनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य
तत्रप्राप्त्येखर्थः । प्रक्रमणादिति । प्रक्रमादित्यर्थः । प्रकरणादितियावत् । ग्रामादिकमेवेति । समा

हा

१०१ हारदृिगाविसर्थः। संख्यापूर्वो रात्रमिसस्य पाति प्रसनविधि लक्षणभानुरोधेनसमाहारद्विगो वेपप्रवृत्तेः
० भविष्यतिमर्यादेतिसूत्रे त्रिंशाद्यात्रः पंचदशगानरति भाष्यप्रयोगेतु त्रिंशत्पंचदशरात्रा अयोयस्मि
न्निति बहुव्रीहिरध्ययनवेतिप्रयोगदिभागा तसमासांतो बोध्यः। पृषोदरादित्वाद्वकारदूलिरू
श्चितू। पौनरुक्त्यपरिहारायाह। सुदिनशब्दइति। सुदिनास्त्विति। प्रशस्ताहनित्यर्थः। पथ्यलइति
ए दिहात्मनेपदेविधिपथ्यलइतिमतेनेदं। माधवेनोत्तमपि। अभारुचिबीजं तूक्तं। दिनपथर
सस्यपरवल्लिंगतापचादलात्पुरुषेप्रवृत्तिस्तत्रेपप्रवृत्तो चापचादलमिति अन्यो न्याश्रयापत्त
त्रवोध्यः। तस्माद्विपथाः निपथे सादा वर्धनानमिध्यतिपक्षो काश्यपलाल्लिंगस्यालिंगमस्ति
ष्युनितिन्यायेनसिद्धमितिबोध्यं। एवंच व्यथो विपथकापथेत्याविसमंगसं। द्वितीयेति।
क्रियाविशेषणादिति शेषः। ज्योतिष्टोमेनेति। तदभिन्नेनयागेनेष्टंभावयेदितितन्नबोधात्
नास्तिव्येदिति। कर्मभूतफलांशाभावेन द्वितीयानापत्तेरित्यर्थः। कथंतदुपपत्तिस्तदाह। तत्रा
पीति। प्राप्यमानत्वादिति। तेषां धात्वर्थंवि वक्षत्वेत्यर्थः। ज्योतिष्टोमाभिन्नयागकर्णिकामि

320

स्वविषयां भावनोपस्थेदिग्यचच्छिप्रानः। तथाबोधानुमानेनाह। अन्यथेति। पुंस्त्वमेवेति। अ
दिशाब्दस्यनित्यपुंस्त्वात्। इतितत्पुरुषः। ननुप्रथमादिविभक्त्यर्थेऽसत्तु चितमन्यपदा
र्थेऽतिसूत्रात् पदेन सबंधमिस्यत आह। पदेनहीति। तत्रविभक्त्यार्थाः क्रियासंबंधंतभावेन
प्येकार्थीभावांगीकारान्नापि च गुर्वदत्तइत्यादौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्यपदविस्तरः
। तस्यापि। सद्वाक्यस्यापि। अयमेनेति। कर्मग्रामएवेत्यर्थः। भिन्नेवेति। प्रत्ययार्थस्यप्रकृत्यर्थे प्र
तिविशेषणतानिषयेत्यर्थः। नहीति। तस्माद्विशेषणीभूतकर्तृत्वस्या भेदान्वयइति सुपसंतर
मंगीकार्यं। बहूनामिति। सामान्येनोक्तमपि विशेषतोनिरूपयति। चकारादीति। आदिनाकानां
द्यर्थसंग्रहः। तेषांनिषेधोऽभावः तद्वोधकलोपश्चनकार्यमित्यर्थः। बहुसुपत्वाति। प्रत्ययादिरापा
न्यादिसुपत्वाल्यर्थः। कृतेत्यमिति। इदमुपलक्षणं। विभाषाधिकारादिनामपि। न्यायपत्त इति। ता
दृशार्थो नाम्नापेक्षैकार्थीभावांगीकारादित्यर्थः। विशेषणत्वेनैवोपस्थितेर्विशेषणाद्यन्वयोऽपि

329

सू०१०
६

स्यन्यत्र विस्तरः। समासेनाभिहितत्वादिति। एवं च तेषां कर्मत्वादिरूपतेनाप्तिविभक्तिवाच्यतापरेऽउक्त
रूपेण कर्मादीनां कर्मादिशब्दैरिवैतैरप्यभिधानादिति भावः। व्यक्तिरिति। अनपत्यकादाविव नाम्ययो भा
वादिसंज्ञया अस्याबाधादिति भावः। उत्तरपदलोपश्च स्यन्त्रोपदर्शयन्निवान्यइति स्कन्धमिति मुख्या
म र्थेतु समासोनभिधानादिति भावः। पुनर्वनारंभ एव बुन्मायान् नासिध्येदिति। नानिश्चेतिनिषेधस्तु नात्र
निषेधविषये एव पुंवत्कर्मधारयेत्यस्य प्रवृत्तेः। किंसमानेभ्यन्तरे स्त्रीति पञ्चमी निर्दिष्टत्वात् परोयः प्रत्य
यः तदंतेसन्निषेधोनापत्तथा। एवं न स्यस्वभिमाने बहुव्रीहाववियेऽउविऽभार्येत्यत्र भाष्ये उत्तर
स्त्रीदाहरणं तु तत्राप्ययमेवार्थ इति स्वविद्युमेऽउविऽस्यानंतरापुपत्ये भाष्ये नतोत्पातिता
भार्यावन्‌॥ प्राचां मनुरोधनेति॥ तद्धितश्चेवीजं तु प्राग्‌उक्तार्थकभाविन पुंस्कादित्यस्याप्रसिद्धे
स्तथाप्यचनपाठरति॥ अत्रउः समानाधिकरणे इत्येवं रूपः पुमानयस्मिन्निति॥ प्रवृत्तिनिमि
त्तस्याधारत्वविवक्षायां सप्तमी॥ सप्तमी वा यस्मिन्नर्थे सति पुमान्भाविनाभवतीत्यर्थः। स्त्री
प्रत्ययेनिस्यारितत्वमतिसयासमासमित्यर्थः॥ अतः परस्मिन्निति निनीत॥ उत्तरपदपरत्वनि

मित्तत्वारस्यानिवृत्ते रिति भावः॥ प्रवर्त्तने निमित्तवर्त्तेनेत्यर्थः॥ ●अस्त्रियामिनीति तद्दा
जस्य बहुष्विति सूत्रात्तत्र नदनुवर्त्तेरिति भावः। पूर्वसवर्णदीर्घेनेति पूर्वशब्दे स्पष्ट
स्वारः पाठः समासात्पूर्वेनसवर्णदीर्घ इत्यर्थः। पूर्वसवर्णदीर्घेत्यपपाठः दीर्घान्जसी
तिनिषेधात् इत्थं भवतीति पूर्वपदं वाक्षिप्यतइत्येवमेवेत्यर्थः। चतुर्णीद्वंद्वरिति उपक्र
कभाष्यतत्स्वार्थे चलाभादिति भावः। एतेन नवंतद्वंद्वं रूलोपत्तशब्देनरोपदस्यपारत्वं।
पूर्वपदस्मिति येनानऽस्यादिति शेषः। लिंगविशिष्टपरिभाषयेति। जरद्भ्यस्य
प्रथमादिद्विपस्यातेनेविशिष्टलिंगविशिष्टपरिभाषया जरतीशब्दस्यापिग्रह
णेनोपसर्जनत्वमिति जरत्याः पूर्वनिपातइति तेषु बहुव्रीहौ नान्वयः। विद्येपात्तरमिति। पत्रमः स्योधर्मा
यस्येति त्रिपदबहुव्रीहो आनिज भावन्वरूपमित्यर्थः। महाभेदइति। पदितु कर्मधारयोत्तरपदेबहु

श्री हे नीलपदस्वरः सिध्यतीत्युच्यतेत दाक्षित्यमेव प्राचीनोदाहृतमिति भावः। तत्करोतीति। प्रमाणं
प्रमां करोति जनयतीत्यर्थः। किं वं तस्येदमिति। सवर्णदीर्घप्पुत्रादेरकृतिगणत्वात्पूर्वो ध्वः। आग
तिकगतिरिति। भाष्यानुक्तत्वादिति भावः। प्रत्ययाश्रयइति। तेन लोपस्य बहिरंगत्वेनासिद्ध
त्वान्नलुक्प्राप्तिरिति भावः। गोधेरइति। स्त्र्यादितेशब्दयोः प्रत्ययावयवत्वे णित्स्वप्तत्वाभा
वादिति भावः। विरोधात्त्वेति। येन तु कोपि प्रत्ययापेक्षत्वेन त्स मत्वमित्यस्यसंग्रहः। ततस्त्वेति
। तस्यास्तस्यामित्यर्थः इदं। निल्लिति। लिंगविशिष्टपरिभाषयेति भावः। परिगणनसामर्थ्यादिव
भातिश्वेति निषेधाप्रवृत्तिरिति बोध्यं। कैयटइति। अनेनाहि कैयटेन भेदकधर्ममात्रगुणत्वस्यानि
रासेन मद्रुक्तस्य शुक्लादिरूपस्य गुणस्य ग्रहणं सूचितं। अत्राकृतिबीजं तु संज्ञा जातिरूढं तत
द्धितोनसमस्तसर्वनामसंख्या शब्दातिरिक्तः शब्दो गुणवचनः शब्दइत्याकरस्तु चरूढभाष्यविरोधः

अयं च सर्वनामेति तस्पष्टमेव। प्रगृह्यसंज्ञेति। इग्यणइति सूत्रे उभयसंज्ञात्वस्येति भाष्यप्रयो
गोपि मानं। तस्य समरूपत्वेनाप्य गुणवचनत्वं बोध्यं। कृतार्थेनेति। कृतार्थं तु रूपद्वीलदर्के
क्रियाद्रारूपं इति भावः। समस्तेनैत्वपि बोध्यं। आख्यानइति। द्वारवतीति संज्ञापि नेत्यादि
मुतदीयोऽर्थ इति आख्यात् पि व्योरिस्मात तेन संज्ञाद्रव्यत्वात्। भाष्यरीत्यात द्धितांततत्वेनागुण
वचनत्वाच्च। तेवेतिक्त्वस्त्रक छंदस्येवेति बोध्यं। शेदितेयइति। पुंवद्भावे सिद्धस्थापत्यमभिधानि
त्वनाश्रित्येदं। तदाश्रयेतु रोहितिरित्यापत्ति बोध्या। संस्कारविद्वेष्यइति। नद्धनीत्यर्थः। पसेते
ति। लिंगविशिष्टपरिभाषयेत्यर्थः। इत्य विरोधइति। एवं च माधवानुसारेणायं किलिखितइतिसूचि
तं। रूढार्थं चेति। तत्र तदर्थमिदं निपातनं नत्विवाहनिबंधनपतिशब्दघटितस्य तस्य स्त्रियां वर्हित
पुरुषविवाहितस्त्रीमात्रबोधकत्वेनाप्याबोधकत्वेनातिप्रसंगाभावेन रूढिकल्पनेमानाभा
वात्। तस्याभार्यात्व पुंस्त्वेन उंवत्वाभास्यापुंवत्वबोधनार्थमिति न्यासयंभासेगते। किंतु

तृतीयस्य। सह्येयोगमर्थे प्रवृत्तिनिमित्तक एव शब्दो लोके व्यवहारेण समुदायेऽप्याख्येनत्व
स्त्रीविषयोऽपेक्षमध्यमस्य पत्नीशब्दस्यापेक्षत्वमितिभावः। अत एव समानस्वामि
कदास्योर्न तथाव्यवहारः कृतिसिद्धानाभ्यवहारस्य गौणः। किंच विवाहनिबंधनः प
तिशब्दो नास्त्येव॥ स्वामित्वेनैव दृष्टस्य बोधकः॥। स्वामित्वं च प्रकरणादिना यच्छब्द
लोनिरूपितं कदाचित् बुध्यते तथ्यन्तस्य पुंवद्भावबाधकत्वे दूषणात् तस्माह॥
किंचेति॥ सापत इतिप्रापस्येति॥ अदृष्टइत्युच्यते तत्र सापत्नेपुंवत्त्वंप्राप्नोति॥
एवं च सापत इतिप्राप्नोतीति भाष्यकैयटयोरुक्तं॥ तृतीयस्याहि भाषित
पुंस्कत्वे नपुंवत्वापत्तिः॥ सहिसमानस्वामिकत्वेन पुंमास्समप्याह॥ पुंव
त्वबाधेहितदसंगतिः स्पष्टैव॥ किंचाविवाहनिबंधनसत्वेनस्याभाषितपुंस्क
त्वेनतस्मादप्यसापत्नेसिद्धेस्तदसंगतिः॥ नचसापत्नएवनसिध्यतिसाध्यत्वादपि

प्राप्नोतीतिभाष्यार्थ इति वाच्यं। द्वितीयसतेरूढत्वेन तस्यैव ङीबादौ ग्रहणे तृतीयादणे
भावेन माधवरीत्यासापतप्राप्तेरितिदिक्। केवलयौगिकस्याग्रहणेनेति। केवलयोग
मात्रलभ्यसमानपतिकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः। तेनैवसाविवाहितपतीति
वाहितांस्त्रियमाह। ननुतत्वेनव्यक्तिविशेषस्यबोधनात् रूढत्वमर्थं निपातनेमुक्तं। अत
एवास्य भाषितपुंस्कत्वमितिभावः॥ यद्वा केवलयौगिकपदविद्याव्युत्पादितस्येत्य
र्थः॥ एवं हि तत्र सिद्धान्तभाष्ये। सापत्नः॥ प्रकृत्यंतरत्वात् सपत्नशब्दः प्र
कृत्यंतरमस्तीति॥ अस्यार्थः॥ अन्या प्रकृतिर्यस्य स प्रकृत्यंतरस्त
त्वादित्यर्थः॥ प्रकृत्यंतरमाह॥ सपत्नशब्द इति॥ अत्राणनिरूपित
प्रकृत्यंतरत्वं सपत्नशब्दस्य शब्दमर्यादया लभ्यते न तु ङीन्निरूपितं॥
लक्षणया तथाव्याख्यानेन चनमानं॥ एवं च सपत्नीतिगणपाठनाश्रि
त्यसपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्देन सापत्नसिद्धावपि सापतीतिप्राप्नोतीति

पु०उ०२· त्वेऽसंमतापत्तिर्गौणेन स्यान्नते । किंतु भिन्नः सपत्नशब्दः तदापि लिंगविशिष्टपरिभाष
याऽनित्यत्वादप्रवृत्तिः स्यादिति । बाध्यसामान्यचिंतायां ह्रीभादिपाठोढकोपि बाधकइत्युक्त
त्वन्यः । एवं च केवलयौगिकपतिशब्दघटितस्य ग्रहणं नेति स्पष्टमेव । एवं च रूढे द्वि
तीयसपत्नीशब्दे सुसाधनं माधवानुरोधेन तदेव ध्वनयता । पत्नुपारक्षणइत्यादि
नामाधवग्रंथमुपन्यस्य तत्र द्वितीयसपत्नीशब्दमादाय विरोधाभावस्योपपादितः॥
सापत्न्यमिति प्रयोगस्तु सपत्नप्रकृतिकादेव ब्राह्मणादित्वात्ष्यञि बोध्यः॥
सपत्नप्रकृतिकोपि द्वितीयसपत्नीशब्दार्थ एव । तत्रैव लोके न प्रयोगात्॥
रूढयोरेव ग्रहणादित्यस्य सपत्नशब्दस्य लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्प्रकृति
कत्वेऽनित्यत्वेनेत्यर्थः तयोः शुद्धरूढत्वात् । तृतीयस्तु योगरूढः । अन्यथा स्यापि
स्य यत्र रूढस्य केवलग्रहणे बीजाभावः । मध्यमाधमयोरिति । व्याख्यातृणां मध्यमस्य १६४

रूढिघटितस्य शुद्धयौगिकस्य ग्रहणे ऽस्य रूढस्य कथं प्रयोगः स्यादिति स रूढयोर्वि
भावयेत्तु । संनिपातपरिभाषयेति । ढादिषु अकारस्योच्चारणार्थत्वेन । त्विष्यितया
रुत्वाभिव्यक्त्यायोगाच्चेत्यपि बोध्यं । निष्कर्षे त्विति । वार्तिकभाष्योक्तस्यापि सूत्रसं
मतत्वमनेनेति निष्कर्षे त्वित्यर्थः । अत एव सूत्रेण सिद्धत्वाद्देव । प्रकरणोक्तस्येने
ति । अनंतरस्येति न्यायादिति भावः । असमासविहितत्वादिति । दक्षिणोत्तराभ्याम
तसुच्च दिङ्सामान्यं तरालेदित्यनयोः सूत्रयोर्भाष्ये पाठादिति प्रोक्तः । तद्धितेऽस्य
चेत्सु पुंवत्तिस समासः । निर्विषयं स्यादिति । पुंवत्त्वेनापि निरवृत्तेरिति भावः । अथा
संवेति । पूर्वोत्तरसोरिति नियमार्थं तद्धिते सर्वनाम्नः पुंवत्त्वे तद्धितस्य लोप
वेति अतो मयट्प्राप्तेऽनिष्टमेव पुंवत्त्वमिति । तत्र दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजितिसू
त्रस्थभाष्यविरोधात् । अन्यत्वपरत्वे । तदुक्तं प्रथमतरविमयट् । ब्राह्मणीपूर्वेति ॥

०द्वा०र०
१८५
सर्वनाम्नास्समासस्सत्वेन पूर्वस्य ब्राह्मणीत्यादि: पुंवत्वापत्तिरिति भाव:। उक्तोदाहरण
योरिति। संज्ञोपसर्जनघटितोदाहरणयोरित्यर्थ:। तत्र सर्वनामसंज्ञकत्वस्ये
वाभावेन लक्षणाव्याप्त्यर्थेति भाव:। अतिसर्वो शब्दस्येति। उपलक्षणमिदं संज्ञा
या अपि। अतिकेशीति। वृत्तौ वृत्ते: प्रागित्यर्थ:। वैयाकरणभार्येइति नखमुखात्सं
ति सूत्रस्थं यदुदाहरणं तदनुरोधेनेदं। भाष्य इति। नक्रोपधाया इति सूत्रस्थभाष्ये इत्य
र्थ:। इत्युक्तेरिति। हस्तिन् शब्दस्यादंतत्वाभावेन ततो जातिलक्षणङीषो प्रा
प्तेरिति भाव:। टाबादिरिति। इउपविड्भार्यस्त्रीइउपविड्स्या भार्यायस्येत्यर्थे स
मासे एतन्निषेधाभावेन पुंवत्वं भवत्येवेति भाव:। अनङ् इत्यस्य पर्युदासत्वे
उपविड्भार्यादारिकेति निषेधविषयोत्तरसूत्रविषयकर्मधारये उदाहरणात् बहु
व्रीहावीदृशे पुंवत्वनिषेधइष्टएवेति तु न भाष्ये उत्तरत्रापि तदनुक्तेस्तत्रापीदृश १८५

र्थं फलमिति ध्वनयितुं तथोक्ते:। इउपविड्दारनेतरापत्यत्वेभाष्यमते जातित्वाभावा
च्च। प परस्येरिति। ब्राह्मणीत्यत्र हितेनापि ङीनिषेधोक्तइति भाव:। यदितु त ङी वि
ति पाठस्तदा करविरोधो बोध्य:। सामानाधिकरण्यस्येति। दत्तागार्ग्योस्समासेपि नइत्यत्री
तदाहोपन्यास इत्यादि। उच्चारणार्थ इति। तन्मात्रार्थ इत्यर्थ:। फलाभावेन तत्परस्त्वान
तेरिति भाव:। प्रत्यारव्यातमिति। अव्यावर्तकत्वात्तस्या अग्रहणं तस्याविशिष्टरूपोपा
दानविषयत्वाच्चेत्सर्पिबोध्यं। विद्यमानत्वाच्चेति। दत्तागार्ग्योर्विद्यमानत्वेइत्य
र्थस्तत्फलितमाह। दत्ता स्विति अव्यभिचारादिति। पूर्वाण्हस्यसाहचर्ये सह पूर्वाण्हमित्या
दावपि अव्ययस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वमस्त्येवेति भाव:। अव्ययपदहरणमि
ति। समासस्योपसर्जनत्वासंभवादिति भाव:। यद्यपि सहकृतप्रियस्यादौ समासस्य
उपसर्जनत्वसंभव: तथापि तत्स्थानुसारादेवं व्याख्यानं बोध्यं। उपसर्जनसर्वनामत्व

शा०र०

३६

स्येति। कश्चिदवयवः सर्वत्रोपसर्जनमेवेति विशेषणसामर्थ्यादेतल्लाभः। तादृशस्य ब
हुव्रीहेर्वेति आह। बहुव्रीहेरिति। व्याख्यानादिति। अत्रोपसर्जनपदेन लौकिकं गृही
य्यते न तु पारिभाषिकं तेन स्वपुत्र इत्यादावपि उपसर्जनसर्वनामत्वं बोध्यं। सपूर्वाया इ
ति। एतच्च स्वपदविरोधेन। अत्र सह विद्यमानः पूर्वो यस्या इति अनेकमन्यपदार्थ इति ब
हुव्रीहिरित्यन्ये। अन्यथा नाधिकेति। अव्ययादेरित्युक्तत्वादित्यपि बोध्यं। अत एव गौर
श्वादिरित्यादौ न स्वन्नियम इति। नचैवं तद्वचने सहशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात् तेन
चैकदेशेन तायस्य सर्वंकेन तात्मक इति सिद्धं। समासविशेषणत्वे बहुव्रीहिर्न स्यादिति
त्वाद्दोषः स्यादेव। उपलक्षणमिति। स्पष्टं चेदं गतिश्चेति सूत्रे भाष्ये। अभ्यासीत्या
दि। अन्येनानये स्यत्राप्याप्तिः प्रतः पूर्वस्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः। सामानाधिकरण्यासं
भवादिति। यद्यपि प्रातः कल्पमित्यादावपि विशेष्यत्वेऽपि तिमात्र धानत्वं संभवतीति तथापि १६

प्रातःकाले स्वरूपतः शोभनत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्तत्र प्रयोगाच्च कर्मेपर्यैतं
कृत्स्नेनेति बोध्यं। व्यावृत्तीति। मध्यमध्यम पूर्वपदत्वं। यत्पूर्वपदं ततः परत्वं न ध
र्मत्वं शब्दस्येति भावः। पूर्वपदाक्षेप इति। यौगिकपूर्वपदाक्षेप इत्यर्थः। पक्ष्यतः तत्कृ
त्वं विस्म्। आकृत्स्नेति। केवलपदस्युक्तौ पौन्स्कुदुर्भावी केवलाभ्यामित्यादौ च सजा
तीयान्याभावेऽप्येतद्योगेण तद्गुणाभेनाभावादिति भावः। एतच्च मात्रेदीति सू
त्रे भाष्ये स्पष्टं। निरतिधर्मेति। प्रवृत्तिधर्मस्य स्योपलक्षणं। क्रममिति। तेभ्येदृतैः
सुतं आभिषुतं सोमं पिबेतीत्यर्थः। प्रसुखं गतइति। रूपकेणेति शेषः। इति शब्दादि
ति। लौकिकविवक्षानुसारत्वात्तस्येति भावः। कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादिः।
अव्ययीभावत्वमिति। तेन तस्याव्ययत्वं बोध्यं। एतच्चच्छापादिसामान्यादा ह

शा०२ा०२ नं। एवंच स्वरार्थमपीति। इदं सान्निदिष्टस्वरबलीयस्त्वाभिप्रायेण न। यदि तूपजीव्यते
न बहुव्रीहिसंज्ञया समासे समावेशोपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वेनाव्ययीभावतत्पुरुषसमा
१८७ सान्तोदात्तत्वेनासिद्धिरिष्टस्येति तदापूर्वमेव क्रमो न न्याय्य इति बोध्यं। समावेशफलं तिष्ठत्स
मास्यप्यतत्वोः सिद्धिः। तत्रैतेनेदमिति अव्ययीभावप्रकरणे ज्ञापितत्समासोऽत्र प्रकरणे
एव तु न कृतः। द्विदंडादिभ्यश्चेति अनेनैव द्व्यस्य कृतत्वात्पार्श्वे। विभाषाद्विरोधेति। द्व
द्व्यादिरूपान्यपदार्थरूपेत्यर्थः। उभयाहस्त्याभरेति। इदं चेदं भाष्ये यद्यपि उभाभ्यां पाणि
हस्ताभ्यामाभरेति व्याख्यातं। तथापि समुदायनिपातनादेव बहुव्रीह्याधिकारेपि
तत्पुरुषादयः अव्ययत्वाभावान्नोत्तुक्। इदमपि श्रयपत फलं बोध्यं। आश्लिष्येति।
आरोप्येत्यर्थः। स्वतंत्रोपीति। जानुवाचीत्यर्थः। उपज्ञु इति। जानुसमीपमित्यर्थः। ए

384

कदेशत्वे तस्यापि वरणं। अविभागेनेति। अवयवावयविनोर्हि अविभागलक्षणं ता
दात्म्यमेव संबंधः। एवं प्रकृतेपीति। इत्येवमुक्तं तथ्यन्वयमन्याह। एकं च गुणेति। गुणोपसर्ज
नद्रव्यवाचिनः इत्यर्थः। एतद्वृत्तिविषयमेव गंधस्येतादृशात्वमिति न कृत्स्नगुणेति सूत्र
स्यत्वत्वं प्रभाविरोधः। एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये कृपरयोरुत्तं कुंकुमाद्यनुलेपनमपि द्रव्य
तादेव विभागापन्नानि लीनं यदि विवक्षिते तदा सुगंधि द्रव्यमित्यत्र इति विभागेनावस्था
नेतु सुगंध इतीति। न तु इथेति। चेदं न तस्यान्तिति विशिष्टद्रव्येत्यर्थः। सुगंधिर्वायुरित्य
त्रापि गंधाश्रयाणूनां तत्संसर्गानां चाविभागात् तेषामेव ग्रहणमिति न दोषः

२०२०
८

लघुशब्द रत्नाकर